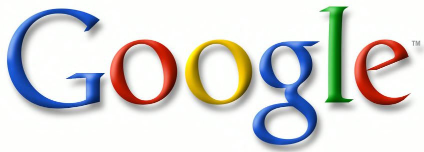

ГЛАСНИК

СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА

КЊИГА 55

РАСПРАВЕ И ДРУГИ ЧЛАНЦИ

СА ЈЕДНОМ ГЕОЛОШКОМ КАРТОМ

У БЕОГРАДУ 1884

У ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

На продају у књижарници В. Валожића

Преглед.

ПОПРАВКЕ.

СТРАНА	ВРСТА	МЕСТО	ТРЕБА
50	претпоследња	изродио неки вид	изродила нека врста
51	24	до смрти	дуго
78	16	тим	тип

СПОЉАШЊИ ОДНОШАЈИ СРБИЈЕ

I.

СРБИЈА И СРПСКИ ПОКРЕТ У УГАРСКОЈ

1848 до 1849

од

Јов. Ристића.

ПРИСТУП

За време насилних преврата, који су се извршили у Србији од 1839—1842, па и после ових потреса, српска народна мисао била је зачмала, па се тек после вишегодишњега застоја пробудила и снажно у напред покренула. Предузевши, у данима одмора, да побележим политични процес овога покрета, ја сам се, природним начином, морао повратити на ону епоху, која је народну свест почела да буди, па догађаје из далека да спрема. Природно је већ и по себи мислити, да је епоси догађајâ морао да претходи какав период спремања и развијања путем мирнога умног процеса. Али и без претпоставака, које нам намећу сами закони логике, ми налазимо за своју поставку нај јачега оправдања у самим догађајима. Силни и јаки, они најречитије за се говоре; они сами сведоче, да први дани препорођења српске народне мисли припадају знаменитој, светско-историјској години 1848. Одатле тек почиње она мало по мало да се јавља у облику догађајâ, најпре на левој, па после и па десној обали Саве и Дунава.

Ту, на томе извору, морао би да се напоји и повесничар, који би предузео, да схвати и нацрта положаје, из којих се, мало по мало, преображавала млада држава српска све у светлијем облику: од васалне Турцима поседнуте кнежевине, до кнежевине од Турака потпуно слободне, до Србије независне и увећане, до краљевине.

За једва нешто више од четврти столећа претурила је Србија овај период постајања, период мучан и опасан, али не мање и успешан. Под теретом непосредних последица ратних, материјалних и моралних, ми превиђамо велики напредак, који је наша отаџбина извршила на путу свога политичког препорођења, али је напредак неоспоран. Кад се, мало по мало, одмакнемо од беда, које нам је, уз велика блага, рат у наслеђе предао; кад изиђемо из наше данашње трзавице; кад се растури магла, која се над нама савила, — онда ће извршени напредак засинути у свему своме сјају, и показати, да је у толико био живљи организам, а бујнији развитак његов, у колико су болови били јачи.

Писац ове расправе биће срећан, ако буде узмогао својим студијама и успоменама што принети, да историк ову значајну епоху што тачније схвати и што верније представи.

У Београду
29 јуна, 1883.

СРБИЈА И СРПСКИ ПОКРЕТ У УГАРСКОЈ

1848 до 1849

У историји препорођења наше младе државе обележава година 1848-ма ново доба међународнога живота њеног. Обично се узима, да је Париски уговор од 1856 извео Србију из теснога круга оних међународних одношаја, у којима се она дотле кретала; ну ово је схватање само у пола основано. Париски уговор раширио је круг званичних, легалних одношаја кнежевине, али још осам година пре тога времена Србија је већ прешла била ону крајњу међу, коју су јој ранији уговори били обележили.

Велики покрет од 1848, који је пореметио у западној Европи политички и социјални поредак, допрьо је био и до граница младе кнежевине Српске, а својим животворним идејама он је био претурио и саме границе њене. После Давидовићева устава (1835), који је одмах у своме постању угинуо, 1848-ме године чула се у нас први пут реч о реформама и слободама у смислу западном; први пут тада дошао је у додир млађи нараштај српски из кнежевине са својим српским вршњацима из Угарске. Млада интелингенција кнежевине поврвела је преко Саве у Карловце, где је узела живога учешћа у догађајима, који су се извршили најпре 1-г

и 3-г маја у Сиону обновљенога војводства([1]) српског, а доцније и на бојним пољима њеним. А кад се о Петрову-дну састала у Крагујевцу Народна скупштина, млади Срби понајвише из редова оних, који се нађоше у Карловцима при успостављању војводства и патријаршије, бише тумачи и писци жеља, које народни посланици поднесоше влади српској. Ако су се дотле на Скупштинама слушале понајвише жеље о порезу и локалним питањима, сада већ фигуришу у реду народних захтева стручне школе: учитељска, војничка и економна; систематисање плате учитељима основних школа; периодско повишавање плате професорима виших завода; слобода печатње; слобода научнога предавања и т. д.([2]).

Али ово беху већином само пресађене воћке, које не могаху ухватити дубљега корена. Омиљена реч „реформа“, која одјекиваше кроз улице париске, беше се, истина, чула и у српској престоници; ну докле она имађаше за Французе, за целу западну Европу, дубокога значења, као плод дуге културне неге и радње, у Србији беше она само реч, којој значење није нико дубље осећао, а мало ју је ко и разумевао. У београдској „Читаоници“, тадашњем средишту престоничке интелигенције, беше се заиста састао скуп чланова да већа о „реформама“, које би и у Србији требало извести. Председник Скупа питаше озбиљним тоном: „шта ће то да рекне: „реформа“? а тумач идеја новоме реформаторском покрету у „Читаоници“ беше секретар београдске полиције (Вукаиловић), један од напреднијих људи свога времена. Председник прими на се, да се договори с владом, и на другом

([1]) За време покрета водили су дуго у „Српским Новинама“ неки књижевници препирку о томе, да ли је правилније употребљавати реч војводина, или војводовина, или војводство. У ту препирку ушао је и Даничић и доказао да није правилно ни војводина, ни војводовина, него војводство.

([2]) Зборник закона и уредаба у княж. Србији. Свес IV. стр. 173.

скупу објасни духовима, који беху жељни реформама, да Србија одавно ужива све оне слободе, за које је сад устала западна Европа: у својој Народној скупштини, и ако она од више година не беше ни сазвана, да Србија има свој парламенат; у слободи да сваки Србин може носити оружје за појасом и у кубурама, да има своју народну гарду а ако ко уме паметно да пише, да ће наћи и слободну печатњу и т. д.

И скуп се разиђе, убеђен и задовољан, хвалећи и преузносећи напредак срећне Србије пред заосталим Западом. Сад влада почне и сама да предњачи у овоме тумачењу. У званичном органу њеном каже се отворено, „да свиони народи, који се данас волнују, тек оно траже да добију, што народ српски у Србији живећи већ одавна дјејствително ужива, имајући своје сопствено внутрење правленије и свој устав"([1]).

И заиста, ово је гледиште у први мах и надвладало. Осећање је било готово опште, да Србија све оно има, за што се пароди на Западу беху заталасали. Требало је још дуго и много радити на томе послу, па да се и у нас осети потреба оних идеја, које су тада Запад покретале. Па и после десет година, кад оне, у великоме унутрашњем покрету Србије, нађоше у неколико свога израза, бејаху напрегнуте и ограничене на врло мали круг људи, који су тек у томе периоду времена и саспели.

Ну ако је социјална страна западнога покрета остала скоро без ефекта за Србију, у толико је био јачи његов политички учин. После Ђурђа Бранковића Смедеревца Србија је тада први пут изишла из својих географских граница у шири свет, и, као држава, дошла у додир са другим државама. До 1848 г. није она другачије од себе давала знаке живота, но као саставни део отоманске царевине. „Њене

([1]) „Српске Новине" за 1848, бр. 49.

побуне, њени ратови, њене победе, установа њене самосталности — све се то догађало у крилу царевине; први пут 1848 она је узела учешћа у спољашњим догађајима, вршила право мира и рата у своје властито име, извршила дело суверенства"(1).

Пре 1848 ограничавала се Србија у својим спољашњим одношајима на отоманску Порту и на Русију. И сâм преврат од 1842 год. извршен је у неколико и потпором портином. Докле је год отпор Обреновићеваца био јак и опасан, дотле су и носиоци нове, врачарске владавине били сложни и непобедни; ну кад се кроз 4—5 година коначно саломио отпор и крвавим рукама угушио сваки даљи покрет, онда се борба противу Обреновићеваца претворила у борбу међусобну и личну; онда се одмах опазило, како новој владавини почиње да слаби живот, а да застаје развитак, јер и једно и друго само начела одржавају и обезбеђују. Заједница победилаца од 1842 малакса толико, да би се она још тада и распала била, да нису наступили двоји спољашњи догађаји, који су на Србију имали толиког утицаја, да су ван земље одвели сву запаљиву струју, која се у средини њеној беше почела гомилати.

Прво је била револуција од 1848 у западној континенталној Европи у опште, а у суседној монархији на но се; а друго је била кримска војна. Ови су догађаји имали по Србију двогуби значај: спољашњи, у колико су избацили Србију из дотадашњега ограниченог колосека њених међународних одношаја на шире али и опасније поље, — и унутрашњи, у колико су принели, да се још за које време не развије клица унутрашњега распада тадашње владавине.

Нарочито је српски покрет у Угарској имао у овим правцима снажнога утицаја на Србију. Он је нашу кнежевину

(1) La Serbie au XIX-e Siècle par Saint René Taillandier. Paris 1875, p. 368.

провео кроз прави процес сваковрсних ме́нâ: надањâ и страховањâ, додирâ и одношајâ. Учешће Срба из кнежевине у судбини Срба угарских било је толико, да се сваки успех и сваки пораз на левој обали Саве и Дунава осећао дубоко и у самоме срцу Шумадије.

Велики интереси српски били су у питању. Пре свега, народност српска, у најбитнијим елементима својим, била је у опасности. Докле је латински језик био државни језик у Угарској, народи су се могли и трпети, а да није било верозаконскога гоњења, они би се били и сложили. Али уз верозаконску нетрпљивост католичку, завлада Мађарима обест, да све немађарске становнике помађаре.

Дуго је владао латински језик у јавноме животу Угарске. Још и 1842, и на самоме црквеном Сабору српском, били су и поздрави са кр. комесаром и представке цару на латинском језику. Тежња за помађаривањем почела се развијати од 1832. Тада се први пут узаконило (закон од $183^{2}/_{6}$ чл. III.) да се латински језик има заменити мађарским. Не би се могло ништа замерити мађарским патриотима, што су место латинскога, свој народни језик у живот уводили, да они нису много даље пошли својим путем. 1840-те Сабор угарски реши (члан VI. т. 7.), да се и у немађарским општинама *за три године* црквени протоколи (крштених) воде на *мађарском језику*. А 1844 узакони се (чл. II. т. 3.), да је језик на Сабору *искључно* мађарски; само се хрватским посланицима допушта још за шест година, да могу латински говорити. Метерних, коме је била политика да дражи једне народе противу других, налазио је свога рачуна, да Мађарима у томе не стаје на пут. Од онда и почиње прогањање језика српског и хрватског. 1845 ово прогањање изазове крваву борбу по улицама Хрватске престонице, ну ни та опомена не заустави Мађаре на кобноме путу, којим се беху захуктали. 1848 пооштре они на

редбе о употреби мађарскога језика као званичног и за саме црквене протоколе. То преврши меру стрпљења; дирнуло се у најосетљивију жицу свима немађарским народима, а нарочито Србима.

Тако је било стање, кад је 1848 г. планула револуција у Паризу и у Бечу.

Хрвати, који су, у државоправноме погледу, свагда срећнији били од Срба угарских, били су први, који су своју народну ствар могли узети у своје руке. Користећи се приликама и слабошћу, у коју је била запала монархија побуном Беча и бегством кнеза Метерниха, Хрвати оправе депутацију од 400 људи у Беч, која пође пред цара са три заставе и са војном музиком на челу. Бан Хрватски изда значајну прокламацију своме народу. Он у њој говори отворено, да је последњи преврат потресао и уништио старе основе друштвенога живота као и народне и државне односаје, а на име односаје Хрватске спрам њене старе савезнице Мађарске. Јелачић захтева нове основе у духу слободе, самосталности, јединства, а дело народнога препорођења тражи да се изврши народном скупштином. Он проглашава „јединство народа“, а разлику у вери не сматра више као препреку између браће и чланова једнога истог народа у друштвеном и државном животу; поздравља народ, свештенство једне и друге вере и сву једнокрвну словенску браћу.

Утисак, који су производиле ове изјаве на народе у јужној Угарској, био је неизмеран; чак и овамо преко Саве обузимао је духове неки поетски занос. Србе је на оној страни већ био дубоко захватио покрет по свима крајевима Угарске. Митрополит српски Рајачић, под притиском депутација̂ са свију крајева српских, позове народ да дође на скупштину у Нови Сад, али по што је ту ратно стање међу тим проглашено било, скупштина се састане у Карловцима 1-г маја.

Не може бити задатак ове расправе, да бележи догађаје у појединостима; ми ћемо их додирнути само у главним цртама, у колико су покретали нашу кнежевину, и у колико су износили заједницу Срба са обе стране река, које их деле.

И данас су нам у живој успомени они блажени дани, кад се на Скупштини под усклицима неописане радости успоставља војводство и патријархат српски, и када се бира војвода и патријар. При овоме свечаном акту прати новога патријара српски државни саветник Матија Ненадовић, а млади Срби из кнежевине ваде оружје иза појаса те дају израза општој радости. Докле год је трајало благодарење у црквама, проламао се ваздух, с једне стране, од јеке звона на свима црквама мале вароши, а с друге, од пуцњаве из пиштоља у рукама ђака београдских. Има потпуно право један историк, кад примећује, да се, у овоме тренутку живље но икада, пробудила свест о заједници између Срба угарских и прекосавских.

3-г маја обележе се границе засебне политичке територије успостављеноме војводству српском, које би имало обухватити Срем и његову границу, Барању, Бачку са округима бечејским и шајкашким, најпосле Банат са границом и Кикиндским округом. Прогласи се, да је народ српски на северу од Саве и Дунава слободан под владом аустријскога дома, а круном угарском. Одлучи се савез са троједном краљевином на основу узајамне слободе и потпуне равноправности. Изабере се Народни Одбор, у коме је један део чланова био из Србије([1]). Одбор је имао задатак, да управља народним пословима, да тачније одреди границе војводству и да за њега

([1]) Из Србије били су у Одбору: Дим. Матић, К. Бранковић, Срђ Николић, професори лицеја, Илија Захаријевић, директор беогр. гимназије, а било их је изабраних и осим ових, ну они нису учествовали у радњи одборској.

напише устав. Народни фондови ставе се на расположење Патријару и Одбору. Изберу се депутације, које су имале ићи цару, хрватскоме сабору и словенскоме конгресу, који се имао држати у Прагу.

Струја је била тако јака, да се ни старци, који су Србијом управљали, нису могли уздржати, а да и они, са своје стране, не пошљу своје посланике у Праг на Конгрес Словенски, ма да се он тицао само Словена аустријских. Међу њима били су прота Матија Ненадовић, Лазар Арсенијевић (Баталака) и професор Јанко Шафарик.

Ну Мађарска влада предузме мере, да овоме покрету стане на супрот. Она нареди да ф. м. л. Храбовски, заповедник варадински, буде, у исти мах, и комесар за Хрватску; а Палатин пошље прекоре Патријару Рајачићу, што је његова резиденција постала средиштем српскога покрета, и препоручи му да црквени сабор држи у Темишвару. Патријар одговори Палатину српски, да народ већ има своју скупштину, која је заменила Сабор, а овај, по што не одговара захтевима новога времена, да је одложен. Мађари сад позову народну војску против словенског покрета. На измаку маја већ се развија непријатељство Мађара против Срба и војска се шиље на југ. Храбовски одговара српској депутацији, да он на карти монархије нигде не налази српскога народа, но само аустријске и мађарске провинције, ако хоће да буде Србин, треба да иде преко Саве.

Овим мерама и овим изјавама већ је био дат знак за отворена непријатељства. Српски народни Одбор, са своје стране, позове народ на оружје, и докле се свршивао свечани акат побратимства између Хрвата и Срба Храбовски је већ отпочињао непријатељства; докле је православни Патријар заклињао католичкога бана у Загребу, Храбовски је 31 маја ударио с војском на Карловце, седиште управе народне. Напад су одбили понајвише Срби из Србије, ма да

се по свему чини, да је то била више нека опомена, но озбиљан напад([1]).

Борба се отпочела на целој линији. „За цара и народност, за цара и слободу“ — била је српска девиза. И по што се међу тим изродила беше нова буна у Бечу, а цар Фердинанд са својим двором беше у Инсбрук побегао, то се на српски покрет, овако задахнут, гледало с благовољењем на највишем месту. Сви аустријски Словени бејаху се тада изразили за целину монархије и за Хабсбуршку династију. Као што су западни Словени у Аустрији, бежећи од понемчавања, тако су и Срби, са осталим јужним Словенима, бежећи од помађаривања, стали на земљиште, на коме су се могли сусрести са интересима царевине и династије аустријске. Ови су интереси искали одржање јединства монархијског, а јединству томе били су противни и Немци и Мађари. Мађари су тежили да одвоје Мађарску од западних провинција аустријске царевине, у страху од словенскога покрета, па су хитали да углаве чврст савез са Германијом, која да се препороди, радио је онда Франкфуртски Сабор. Чеси, у име свију Словена, одговоре, да неће да иду у Франкфурт, јер није могло бити ништа једно другом противније, но што су биле супротне, једна другој, тежње народности мађарске и словенске([2]). Нарочито су били Чеси за целину и ојачање аустријске монархије. Палацки пише Председнику привр. Одбора Франкфуртске Скупштине, да Немци иду на то, да Аустрију, као самосталну државу, неизлечиво слабе, али, вели Палацки, „опстанак те државе, целина и ојачање њено било је и мора бити велико и важно питање не само за мој народ,

---

([1]) Die serbische Bewegung in Südungarn. Berlin, 1852. Ово дело и данас служи као најбољи извор за српски покрет од 1848, ма да се с резервом мора примити све, што пише о сукобу Ђ. Стратимировића са Патријаром

([2]) Нил Попов, „Србија и Русија“. Београд 1869.

већ и за читаву Европу, рећи ћу више, за човечанство и цивилизацију. И кад не би било аустријске царевине, онда би неопходно било у интересу Европе, шта више, у интересу човечанства, одмах је створити.... Мислите ли ви, да би се аустријски цар могао одржати у облику цара, кад га ви обвежете, да прима од вашега Сабора све најважније законе, чиме би се преокренуо склоп аустријских државних сталежа и све самом природом створене битне провинцијске установе претвориле у опсену, у праву илузију"(1).

Сви Словени усвојише програм Палацкога, који је тежио за федерацијом, а за њу готов облик налазио у аустријскомонархији, којој би Беч био политично средиште. Кад се Јелачић сударио са Мађарима, дао је на својој застави извести и ове речи: „Кад Аустрије не би било, ми бисмо је морали створити".

Положај владе српске у кнежевини био је веома тежак у овим приликама. Она је била намерна да остане на миру, па је у томе правцу и неке мере предузимала. Русија и Порта послале су јој, преко нарочитих агената, и своје одобрење за предузете мере с „препоруком", да их још и пооштри, као што тврди сам званични орган владин(2). Руски ген. консул Даниљевски саопштио је влади српској, да је цар Никола решио, да не само Русија остане неутрална, већ се споразумео са Портом, да остану на миру и све оне земље, које у Турској стоје под њеном заштитом, па да су и потребне мере предузете, да се стане на супрот свакоме покушају, који би се клонио на то, да мир у тим земљама поколеба. И француска влада, која је, као републиканска, мислила, да јој се треба интересовати за Мађаре, савето-

(1) Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden 1809, von Anton Sprünger, in zwei Theilen. Leipzig, 1863.

(2) "Српске Новине" за 1848, бр. 49.

вала је, преко свога консула у Београду, уздржљивост и неутралност.

Ну међу тим дође глас, да је стари Милош оставио Беч и допрьо до Загреба, а кн. Михаило дошао у Нови Сад чак из Петрограда. Званичне новине српске криве их, да су се приближили границама Србије у намери, да мир и ред у Кнежевини наруше; шта више, да је Милош намеран да продре у Босну, њу да побуни, одатле оружаном руком у Србију да пређе, па под „покровитељством" Маћара, да се прогласи за самосталног владаоца ових земаља(¹).

Свак може лако разумети узнемиреност, у коју је пала влада српска на такве гласове. Узрујаност је била велика. У авлији министарства Унутрашњих послова састане се (15 маја) нека врста местне скупштине од чиновништва и од грађанства свију еснафа. Ту се нађу главни управници земаљски, министри и саветници државни, сем кнеза, који се још од првих дана западнога покрета у Крагујевцу налазио. На скупштини појаве се у званичном оделу и мухафис београдске тврђаве Мехмед-паша, и руски ген. консул пуковник Даниљевски. Оба представника царска изјаве на скупу, да њихови дворови хоће, да се одржи ред и мир у Србији. Паша дода од своје стране, да су Обреновићи за свагда из Србије искључени, а руски представник, и ако није био тако категоричан, изјави, да многомоћна Русија не би имала потребе да прибегава „посредовању самих Обреновића", кад би хтела, да се влада у Србији промени. Тумачи владе српске беху у овој прилици Министар председник Аврам Петронијевић и председник државнога савета Стојан Симић. Они, ослањајући се на вољу дворова („владајућег и покровитељствујућег") објаве народу, да је влада тврдо решена да мир и ред одржи, да је у томе правцу и потребне мере

(¹) Српске Новине 1848, бр. 52.

по Србији предузела, а одржање мира у Београду да поверава самим грађанима, којима за команданта поставља државног саветника Стефана Стојановића (Ћосу), који ће у договору са једним грађанским одбором одмах наређивати што треба.

Изузетне мере биле су строге. Својеручни распис министра унутр. послова разнео је окружним начелницима налог, да Милошу ни главе не поштеде. А међу мерама, које су предузете, била је најважнија та, што је кнез 17-г маја примио врховну команду над војском „регуларном и народном“ и све власти земаљске ставио под своје непосредне налоге.

Међу тим је пуковник Даниљевски, у договору са Мехмед-пашом и аустријским ген. консулом, потпуковником Мајерхофером, послао свога секретара кнезу Михаилу у Нови Сад, да му представи, да мир Србије захтева, да се он из тих крајева уклони. У истоме смислу писао је и Мајерхофер варадинском заповеднику. А и сам народни Одбор у Карловцима, очекујући сву помоћ од Србије, имао је интереса, да склања кн. Михаила да се удаљи. Кнез Михаило изјави, да је он готов уклонити се из Новога Сада, не желећи, да његов долазак буде предметом рђавог тумачења. Писац ових успомена, који се у то време са својом ђачком дружином у оним крајевима налазио, имао је прилику, да лично чује од кн. Михаила, да је он и „сишао доле“ у јединој намери, да своме народу помогне колико може, а да је далеко од њега и сама мисао, да му буде и од какве сметње. Ну није тако просто извршен и повратак кн. Милоша. Он је био заустављен у Загребу, где је, уз бана Јелачића, био господар ситуације Људевит Гај. Да ли је заиста кн. Милош ишао правце на границу Србије, то је још и данас тајна, која ће се расветлити тек онда, кад се што ближе дозна о одношајима, које је, као што је тадашња српска влада била извештена, кн. Милош имао са Мађарима; него морамо прибеле-

жити, да је сва прилика, да би он са свим други правац дао догађајима, да је могао на њих утицати. Пре него што се кренуо из Беча, запитан од једнога свог човека([1]), шта би радио, да се тада десио на влади у Србији, одговорио је он, да би се одмах помирио са Мађарима, па се окренуо против Турака.

У Загребу је кнез Милош рђаво прошао. Ту га је затворио Гај и изнудио му доста новаца, — поступак недостојан онога великог и племенитог покрета народног!

Оба кнеза упуте се у Праг на словенски конгрес, а влада српска одахне душом. Падало је у очи, што у Београду на ономе Скупу, на коме се беху појавили и представници Русије и Турске, не бејаше, међу осталим поглаварима земаљским, и Томе Вучића Перишића. То је долазило отуда, што се војвода био оцепио од владе, па уз чврсто коло својих пријатеља, стао отворено у опозицију, наслањајући се на сеоски сталеж, у коме је он био јачи од целе владе. Разлози, који су их раздвојили, били су чисто личне природе. Уз Карађорђевића били су Петронијевић, Симић, Гарашанин, Книћанин, Алекса Јанковић и други. Обе се стране сагласе, да апелују на народ, те нареде, да се 1-г јуна позову државни Савет и народна Скупштина у Крагујевац, као средину земље; на сваких 250 пореских глава да народ пошље по једног посланика, а чиновништво и свештенство да буду представљени одвојено, по положају. Званичне новине тврдиле су, да се скупштина сазива услед усколебанога стања већега дѐла европских држава и нашега суседства, као и за то, што могу наступити теже и важније прилике, па је потребно, да се употребе ванредне мере ради одржања и обезбеђења нашега унутрашњег мира и поретка. Званични кругови надали су се отуда добром уређењу držав-

---

([1]) Данила Медаковића.

них послова и утврђењу законитости у земљи. Ну има доказа и у самоме „Зборнику закона и уредаба“ (1), да је међусобни раздор био главна побуда, која је и једну и другу страну у средину народа водила. Гарашанин је мислио, да ће у Крагујевцу усамити Вучића кад народ на страну кнежеву пређе, а Вучић је био задовољан да се само створи прилика, која ће га довести у додир са народом, па се за успех већ у напред сигуран осећао.

Појава Обреновићâ на граници Србије учини, те се Скупштина одложи до 29 јуна. А кад дође и Петров дан, Скупштина се састане у Крагујевцу. Она се држала под ведрим небом, најпре у авлији окружнога суда, а после у авлији шаренога конака. Одмах се показа да противници Вучићеви нису добро рачунали; скупштинари пређоше знатном већином, да не речемо сви, на Вучићеву страну. Ми смо гледали својим очима, како је стари „трибун“ заклањао своје противнике од навале народне и отворао им пут да могу кроз редове скупштинара безбедно проћи.

Сви већ бејаху клонули духом, само још Гарашанин стајаше непоколебан. „Нека дође господар у народ“ — викаше маса; „ето вам неће доћи“ — одговараше Гарашанин. Илија имађаше наследну ману да пркоси јавно народу и онда, кад већ ни за кога не беше тајна да му је рачун био погрешан. Нема сумње, да је он тада морао и сам увиђати да је надмоћност у рукама Вучићевим. „Народ је скоро сав прешао на Вучићеву страну, но скупи одмах неколико стотина Качераца, па похитај овамо у Крагујевац.“ Тако је писао Илија начелнику среза качерског, кад се нашао усамљен. Ну пре него што су се могли и кренути „Качерци“ (а нису много ни хитали, јер се срески начелник, како је примио тај налог, „случајно“ разболео), Гарашанинови једно-

(1) Види Збор. IV. стр. 181.

мисленици попусте, и странке се измире. Жртве је морала поднети кнежева странка. Книћанин, Алекса Јанковић и Зубан буду принуђени да поднесу оставке на државну службу (¹), а Вучић оде победоносан са Скупштине, која се разиђе без свакога даљег резултата, да се за десет година више не састане, ма да су тада представници скоро свију округа захтевали чешће сазивање Народне Скупштине (²).

Книћанин је сад стајао слободан. Он се реши, без сумње у договору с владом, да пређе Дунав и да се стави на чело српскоме покрету у Угарској. То је било свакоме добро дошло и на једној и на другој страни Дунава, — свакоме осим Маџарима.

Не може се узети за озбиљно, што се говорило, да је Петровска Скупштина прогласила Србију за неутралну. Ако је влада пустила у свет такав глас, то је било са свим по њеној потреби. У самој скупштини једва да је то питање и претресано, ван што се зна, да је Вучић био за политику уздржљивости од свакога учешћа у покрету српском. Појава Обреновића на граници српској могла је не мало принети,

(¹) Види Збор. IV стр. 181.

(²) Сви окрузи, осим ужичког, предложили су били да се периодично сазива Народна Скупштина. Окрузи: Београдски, Шабачки, Подрински, Ваљевски, Руднички Чачански, Крагујевачки, Јагодински, Смедеревски, Крајински и Гургусовачки предлажу да се Скупштина сваке године сазива.

Окрузи: Ћупријски, Пожаревачки и Црноречки предлажу да се сваке године мања, а сваке треће године велика скупштина сазива. Алексиначки округ предлаже, да се скупштина држи ако не сваке, а оно бар сваке треће године. Крушевачки округ ослања се па кнеза и владу, да се скупштина сазива кад се потреба покаже. Ужички округ захтева, да сваке године по два човека од округа, које народ избере, народну касу прегледају.

Влада је одговорила народу, да је решила да га задовољи, а у то име да је одредила комисију, која би спремила пројекат потребног закона. Ну зна се да до 1858 Народна Скупштина није више никако сазивана.

В. Зборник закона и уредаба у Књажевини Србији, свес. IV. стр. 173, највише решење од 26 септем. 1848 В№ 1397.

да се влада одлучи на живље учешће са смером, да покрет узме у своје руке и да му даје правац по својој вољи и потреби. Још 17 маја пише из Крагујевца Илија Гарашанин Стратимировићу, онда врховноме војничком вођу у војводству: „Ви ћете целом роду Српском учинити највећу услугу, ако нам помогнете ослободити се Милоша, општег и главног непријатеља рода нашег“; али у исто време, по нарочитом налогу кнеза и у име „свију својих саотечественика,“ додаје ове значајне речи: „Ми ствар једноплемене браће наше тамошњих Срба, којом ви сад тако похвално управљате, сматрамо као нашу сопствену, и никакве жртве, ни моралне ни материјалне, штедити нећемо, потпомоћи вас чиме год можемо у постижењу опште полезне цели“. Ну и пре него што се и помишљало да за тадашњу владавину може наступити каква претња с те стране, били су српски старци олигарси лепо расположени за народну ствар. Струја слободе била је загрејала и њихова стара срца и занела и њихове седе главе. Та још с првих дана покрета видимо их представљене на мајској скупштини у Карловцима при избору војводе и патријара, у лицу Матије Ненадовића; доцније их видимо у честом додиру са Главним Народним Одбором у Карловцима преко државнога саветника Стевана Марковића.

Разуме се, да се и ово учешће развијало по мери прилика и потреба политичких и личних: најпре поетично преко ђака и у опште млађега нараштаја, к ји је свагда први кад се треба одушевљавати; за тим у облику добровољачких чета, па најпосле у формалној и званичној потпори. Ова последња мена настала је, кад је већ и сама Аустрија преко свога консула тражила помоћи српске, а Русија излазила све отвореније против револуције. —

У то доба био је аустријски генерални консул у Београду потпуковник Мајерхофер. Докле год бечка влада беше

у невољи да попушта Маџарима признаваше она све, што они радише, па и њихове насилне мере противу Срба угарских. По заповести, коју беше добио, Мајерхофер протестоваше, што влада српска допушташе добровољцима да прелазе на ону страну и захтеваше, да се они позову натраг. Влада одреди нарочитога чиновника (Атанасија Николића начелника у минист. унутр. послова), да оде преко, те да српским добровољцима прочита наредбу, да се одмах овамо поврате. Имајући од Мајерхофера препоруку на генерала Храбовског, команданта варадинског, изасланик је српске владе ишао и у Варадин, те саопштио генералу маџарском своју мисију, па за тим прошао кроз станове(1) у којима је било српских добровољаца. Ну као што сам изасланик у својој аутобиографији(2) исповеда, мисија је извршена само привидно, а у ствари је остало све, како је и било. По договору учињеном претходно између њега и добровољачких вођа, ови су обећали јавно, да ће се повратити, али се ни један од њих ни покренуо није.

Ну после те мисије Мајерхофер је често ишао у Беч и у Инсбрук, те лично тражио упутства. Кад се једном отуда вратио, он је стао убеђивати владу српску о потреби, да потпомогне Србе, но што се они крећу са свим на законитом земљишту. Он је наваљивао на владу српску, да пружа помоћи Патријару и у новцу и у џебани, а Аустрија да ће све те жртве признати и накнадити. Ну српски управници држали су се још смотрено. Међу тим обећају, да неће сметати појединим људма да прелазе границу, ма да су и иначе у то доба из дана у дан прелазиле чете за Књићанином. Нико није ни био у стању да их спречи.

(1) Карловце и Перлез, а на Јарак није ишао.
(2) „Биографија Атанасија Николића, верно својом руком написана“, 28 авг. 1875, рукопис у архиви »Срп. ученог друштва“.

Докле се патријар бавио с депутацијом у Загребу и Инсбруку (1), борба се развила на целој прузи између Срба и Мађара. Она је већ била узела озбиљан и крвав правац. На пештанском сабору слушале су се речи огорчења против Срба. Кошут их је назвао разбојницима, са којима не може бити никаквих преговора, но које треба предавати преким судовима (2). Још поразније звониле су речи, којима је цар примио (2 јуна) српску депутацију у Инсбруку. Он јој је одговорио, да не може потврдити „изборе и закључке једног незаконитог конвента, извршене у Карловцима противно деклараторији од 1779 под стицајем странаца из Србије“; али да је готов одобрити све законите жеље, које би му се поднеле законитим путем преко угарскога сабора, угарскога министарства и свога законитог црквено-народног конгреса.

Ну народни Одбор у Карловцима није могао следовати царевој вољи, ако не би хтео да преда народ свој мађарској влади, која му, по речма Кошутовим, беше већ наменила преки суд. Једини пут, који су Срби могли изабрати, био је, да се ставе у стање самоодбране. За то Народни Одбор повери Книћанину команду над својом војском.

Борба српска отпочиње се сад са толиким успехом, да је, потпомогнута кобним приликама царевине на другим крајевима, српској ствари дала значења, од кога су почели држати озбиљна рачуна и у Инсбруку и у Пешти. Цар призна јавно српску војску као своју, а мађарски комесар уђе с Кни-

---

(1) Има писаца, који тврде, да патријар није ни био у Инсбруку, али га је тврдња без сваког основа. Осим других доказа, да је патријар заиста био у Инсбруку, има и тај, што он сам, у своме прогласу од 20 јуна 1849 каже: „кад сам се из Инсбрукаповратио“.

(2) „Ови Срби и Раци зову се народ — једна гомила сакупљеног олоша! Овде не може бити говора ни о каквим преговорима; за разбојнике треба преки суд (Standrecht)“.

Die serbische Bewegung in Südungarn, p. 115.

ћанином у преговоре, којима је био смер да се зближе два тешко завађена народа.

Као што је Книћанин био велика снага за српски покрет, тако је он био дика и понос за Србе у кнежевини. У оно време раздора и ситних, понајвише личних размирица у Београду, он је био светла појава на српскоме небу. Права слика српскога јунака, он беше човек отворен, срдачан, храбар, а уз то још леп, угледан и речит. Вероватно је, да би он, по својој витешкој природи, и ушао у дубље преговоре с Мађарима, да није патријар, који се тада већ беше повратио из Инсбрука и Загреба, био тамо с баном Јелачићем утврдио, да остану верни својој девизи: „за цара и народност, за јединство монархије и хабсбуршку династију“.

На челу своје, поглавито из Србијанаца састављене војске борио се Книћанин на Белој Цркви (7 и 12 авг.), и више пута на Томашевцу. Жестока борба водила се такођер и на Србобрану (Сентомашу), одакле су, под капетаном Бигом, храбро одбијани многобројни напади. Значајнији су били 2 јула и 7 авг. а најзначајнији био је 9 септ. кад је Мађарима командовао сам ратни министар Месарош. Борба је била огорчена са обе стране, пардона није било никоме. Села су паљена, и што их је више пламену предавано било, то је у очима бораца са обе стране, давало борби печат већега тријумфа. Кад се узме у обзир, да оба народа беху и онда, као што су и данас, на равноме ступњу образованости и културеонда би се морало извести закључење, да у томе погледу једна страна не може другој више прекора учинити. Дуго смо испитивали и упоређивали дела пре него што бисмо себи поуздан суд образовали, па ипак најсавесније ценећи, нисмо могли наћи, да су Срби и Мађари у овој крвавој међусобној борби били једнако дивљи, једнако свирепи. Стоји неоспорно да су Мађари надмашали своје српске суграђане у делима, којима су их истребити желели. То стоји, па ма се психолошко об-

јашњење тој појави тражило било у томе, што су Мађари били племе, које је владало (а такво је племе свагда осетљивије), било у томе, што су живље и бујније нарави но Срби. Мађари су неоружане Србе мучки гомилама убијали([1]), они су убијали судске парламентаре (у Сенти); они су ратне заробљенике вешали (Којића и Станимировића). Мађари су отпочели покољ; Срби су се светили, као што је чинио Трифковић у Сенти. Али је све надмашио Перцел, кад је са својим четама почео да жари и пали по плодним крајева српским. Као што ћемо доцније видети, његов вандализам превазилазио је све, што историја, у томе погледу, познаје, докле на против, налазимо, да Патријар у беседи, којом је (27 септ. 1848) отворио Народну Скупштину, свечано одбија од народа српског сваки прекор за сверепо поступање као потпуно неоснован. „Ма колико да се рат, вели он, од непријатељеве стране с крајним и неописаним свирепством водио, толико се од наше стране, човечно поступало, да нам непријатељи наши никако не могу пребацивати, да смо ма кога од њихових похватаних само злоставили а много мање смртно каштиговали“.

Они, који су ствари из даље гледали, могли су се повести да, на страни српској, бацају одговорност на добровољачки елеменат, док су се, међу тим, сверепства махом догађала иза војничкх станова, у локалним сукобима становника обе народности. На против, добровољачки елеменат, који се из Србије под командом Книћаниновом

([1]) На Петров дан (1848) оду 4-500 Срба Мохолаца са оружјем у Сентомаш, који се тада беше опшанчио. На тужбу Мађара Мохолаца дођу из Аде неколико стотина гардиста оружаних у Мохол, а под изговором да измире мохолске Србе и Мађаре, позову их да оставе оружје у општинској кући. Срби то учине, а кад су остали без оружја, Мађари мохолски и ађански стану на њих пуцати, те поубијају 69 мирних Срба мохолских. Треба знати, да дотле ни један Мађар у Мохолу није ни убијен, ни злостављен, ма да је тамо српска већина била.

борио, стајао је под гвозденом дисциплином свога врховног вођа, који је, својим силним ауктюритетом, укроћавао бујну природу добровољачку. Барон Хелферт, који је темељито проучио и описао аустријску револуцију од 1848 каже, да је „врховни вођ Книћанин, који је храброст са мирноћом, оштар поглед са истрајношћу сједињавао, био појава, која је поштовање уливала, са свим створена да дивљим синовима природе заповеда. Јер то бејаху дивља момчад, ови Србијанци, у својој народној ношњи и са својим народним оружјем, са источанском дугом пушком, са два пиштоља и страшним јатаганом иза појаса. Они су се тако исто одликовали окретношћу и лукавством, телесном снагом и сигурношћу у употреби свога оружја, као год што су, с друге стране, разузданошћу и пустим, неукроћеним понашањем били страшни и самим граничарима кад се ови њиховој вољи не би хтели безусловно покорити. Ту беше Книћанин, који њихово дивљаштво могаше сломити. Ако је он оком дао знак, ако је само руку подигао, то је било довољно, да их у бојажљиву послушност доведе" ([1]). Ова у сваком случају престрога оцена аустријскога историописца најмање може пасти на ону помоћну војску, која је доцније, састављена од самих домаћина, под командом својих среских и окружних старешина, границу прелазила и својим уљудним понашањем могла се са сваком и најредовнијом војском упоредити.

Кад је пуковник Шупљикац био изабран за српскога војводу, он се онда налазио на бојноме пољу у Италији. Тек кад прилике постадоше тако озбиљне, да Аустрија српску војску признаде за своју, доби војвода допуштење да се међу Србе врати. Он дође у половини септембра, унапређен, међу тим, за генерала, и узме команду над војском, коју назове

([1]) Revolution und Reaction im Spätjahre 1848, von G. A. Freiherrn v. Helfert. Prag 1870.

српско-аустријском. Она имађаше тада 21.084 војника са 104 топа, докле Мађари, који стајаху према Србима, бројаху тада око 40.000 војника са 102 топа([1]).

Међу тим је цар издао прокламацију (21 септ.), којом је распустио мађарски сабор, Мађаре огласио за бунтовнике, па предузео озбиљну борбу против њих, а сву војничку и цивилну власт Угарске пренео на Хрватскога бана. Краљ беше објавио рат мађарскоме парламенту, а Аустрија Мађарској. Тако се тада схваташе положај монархије.

У то доба падају нови покушаји Мађара, да Србе задобију концесијама, ну било је већ доцкан, јер их Аустрија беше предварила, признавши Србима све, за што беху устали.

Јелачић се крене Драви, те пренесе ратно тежиште са обала Тисе у југо-западни део Угарске. Тиме Срби добију мало времена да се прикупе и оснаже. Патријар сазове (25 септ.) народну скупштину, којој објави, да је цар потврдио избор војводе и патријара, и да усваја српску радњу. Прочитала се царева прокламација против мађарске владе; установила народна каса, у коју су ушли, као зајам, сви новци црквени, школски, општински, и еснафски из целога војводства без разлике вере становништва. Војводи је била предата неограничена војничка власт, а патријару управа политичним пословима земље. Патријар је свечано благодарио Србима из кнежевине на помоћи, коју им указују. Главни одбор народни био је преуређен.

Ну у то исто време падају за Аустрију дани најтежега искушења. У Бечу плане (24 септ.) нова револуција. Цар и двор наново побегну из Беча (ноћу између 24 и 25 септ). Јелачић се крене Бечу, али се крену царској престоници и Мађари, у намери да уђу у свезу са побуњеним елементима. Они се сукобе са Јелачићевом војском. Први успеси при-

([1]) Die serbische Bewegung in Südungarn.

падну Маћарима. Они разбију код Озоре генерала Рота, који је предводио Јелачићеву резерву, толико, да је овај морао капитулисати (25 септ.). Тога истога дана Јелачић пређе Лајту, а 19 окт. Беч падне у руке царској војсци. Међу тим Маћари нагрну још јаче на Србе, који су остали сами у борби и једва сузбијали непријатеља. У овоме тешком положају обрати се патријар Рајачић рускоме консулу у Београду значајним писмом од 8 октобра. „Из дана у дан, вели он, гомилају се непријатни гласови, који моју душу бацају у крајње очајање. Град Осек, у коме заповеда барон Јовић, по несрећи Србин, развио је 5 ов. мес. маћарски барјак и тим отворио Маћарима пут за наша леђа. Петроварадински командант барон Благојевић неће да се држи и даље примирја, које је с њиме било уговорено ради виноградске бербе. Генерал Рот капитулисао је са 10.000 војника и 10 топова. Бан Јелачић једва да може спасти што од своје војске код Беча: читав је терет ратовања спао на бедне Србе аустријске. У овоме положају ја не видим спасења за народ српски, за наше благочестије. Шта мисли о нама велика Русија? Да ли ће допустити да нас истребе са лица земље? Од трошица, које падају са њене трпезе, ми бисмо се наситили. Доколѣ ѿ реши єдиное слово и мы спасени есмы. За што Русија не би нас узела под своју заштиту, кад аустријски цар ту нама дати не може? Боље нам је, налик на кнежевину Србију, под именим покровитељством руским подносити и турски јарам, него ли маџарски“. Патријар моли, да цар заповеди Српској кнежевини, да им она свом својом снагом притече у помоћ, а Русија да им пошље оружја, или бар да посредује примирје са Маћарима на основу старих привилегија (¹).

(¹) За ово писмо имамо да захвалимо Нилу Попову, који га је први на свет изнео. Види његову историју „Србија и Русија“ Београд 1869. свес. 4.

Велики терет пао беше на душу изнемогла, а тешком одговорношћу обремењена старца. У своме очајању он се обраћа Русији и тражи за војводство положај онакав, какав има Србија према Русији и Отоманској Порти. Овде нам пада на ум сличан корак, који је други један првосвештеник српски, један од претходника Рајачићевих, у почетку овога века учинио.

Кад су Срби у кнежевини устали под Карађорђем на оружје, за своје ослобођење, онда је митрополит Стратимировић (у јуну 1804) поднео првом министру цара Александра I. мемоар један, коме је он дао име: „нацрт успостављења нове славено-српске краљевине“. Сам већ наслов показује, на што је смерао српски првосвештеник. Он доказује Русији, како би за њу корисно било, да успостави стару српску државу, па да у њој, као једноверној и једноплеменој, створи себи природнога поузданог савезника каквога она сада нигде нема. Таква држава, најпре макар и трибутна Порти, расла би мало по мало, у оној мери, у којој би Турска изумирала. За владаоца ослобођене Србије Стратимировић предлаже, каквога рускога великог кнеза, а ако то не би могуће било, онда би требало Србима дати за владаоца каквога протестанског кнеза, али само тако, да његово потомство прими веру православну. А да се српске земље, ослободивши се од Турака не би предале Аустрији, те њену снагу умножиле, оне би морале бити под руском заштитом. „Овакво мишљење, вели на крају свога нацрта Стратимировић, тако се живо представља моме уму и срцу, тако је корисно рускоме царском дому, тако је славно за сав словенски народ, да за постигнуће ове намере не може бити ништа сувише велико, — ни највећи труд, ни највећи трошкови“ ([1]).

([1]) Састав овога нацрта налази се у нашој народној библиотеци. Он је најпре печатан у руском архиву за 1808 год. Спомиње га Нил Попов, „Србија и Русија“ свеска I, стр. 28.

Калаји, у својој „Историји српскога народа“(¹), помињући овај докуменат, износи га као доказ, како Срби и у највишим црквеним положајима остају верни својој народности. Стратимировић био је, вели Калаји, кроз цео живот свој обасипан милостима царским, па је опет пре свега био Србин и ако мање српски првосвештеник, а више српски политичар, који је удешавао своје планове, како би се успоставила некадашња српска величина, и у дубини свога срца гајио најживље симпатије за Русију и руско племе.

Имао је право мађарски историописац, кад је своје земљаке овим примером хтео као да подсети на то, да они ни у највишим црквеним круговима српским не могу наћи хладнога срца за српство, да у Срба ни највиши положаји не могу да изгладе српска осећања. Као што је, у почетку овога века, Стратимировић писао рускоме министру као Србин, као Словенин, тако је сад после четрдесет и четири године, сличним осећањима давао израза његов достојни последник Рајачић. У овим тешким данима својим Срби су, истина, имали и своје Јовиће, своје Вуковиће, своје Дамјаниће и своје Благојевиће; они су имали и једнога владику који, притешњен непријатељем, благосиља Мађаре у тренутку, кад они против његовога стада окрећу смртоносно оружје; али су Срби тада имали и читаве војске својих верних синова, храбрих јунака; имали су и свога Рајачића, који с крстом у руци пролеће кроз своје стадо, свој народ и храбри га на борбу за веру и слободу. Докле је год таквих светлих појава у народу српском, он не треба да очајава, а догађаји су их свагда показивали, кад више кад мање.

Корак патријархов код руске владе, и ако није донео никаква плода, остаје значајан историјски спомен. Цар Ни-

(¹) Geschichte der Serben von B. v. Kállay, aus dem ungarischen übertragen von Prof. G. Schwicker.Budapest 1878, p. 430.

кола, који је сву своју владавину оснивао на начелу легитимности, није хтео ступати у додир са представницима појединих племена, који су, још уз то, у његовим очима могли стајати на путу револуције. Није вероватно, да је патријар на своје писмо добио одговора, а није му се по свој прилици ни надао.

Рекосмо напред, да се под јесен, сва сила мађарска на југу беше покренула противу Срба. У Бачкој био је отпор српски успешан; али је у Банату срећа оружја била Србима, у први мах, мање наклоњена. Ту су се били крвави бојеви, код Томашевца (најжешћи 23 новем.), код Алибунара (30 нов.) и код Јарковца (3 дек.). Усамљени у борби, морали су Срби своје положаје да напуштају, а од јарковачке битке повлаче се они к Панчеву. И што се, и преко тих недаћа, Банат у првој кампањи могао одржати, заслуга је Книћанинова и његових бораца. Он се борио не само у своме утврђеноме положају у Томашевцу, но га још видимо, како из својих опкопа излази Мађарима на сусрет, зауставља их и разбија; отима им девет топова, и тако притешњава, да морају своју муницију у воду бацати. То је било у октобру. Крајем новембра видимо, како га нападају Мађари са 15.000 војника и 22 топа. Три пут се на њ јуриша, три пут он јуначки одбија нападе. Тек кад Мађари, на захтевање Кошутово, послаше један део војске на север, попусти за неко време њихова навала на Србе.

За време ове борбе водили су српски посланици у Холомуцу преговоре са аустријском владом, која бејаше у потпуној завади не само са Мађарима, но и са немачком странком, па и са Пољацима. Под кнезом Феликсом Шварценбергом склопи се ново министарство, које је потпомагао гроф Стадион, поборник народне равноправности. Улазећи у одсудну борбу са Мађарима, двор и влада приђу ближе словенским тежњама. Хрвате и њихова бана називали су они ослобо-

диоцима престола, а на Словене у опште гледали су као на браниоце монархије.

Како се двор, за своје одржање, са свим наслањаше на Словене, тренутак беше повољан и за српске преговоре. Депутација је српска тражила, да се Србима редовно и формално призна војвода и патријар, да се војводству одреде границе и да му се изда устав. Депутација се позивала на прокламације цара Фердинанда од 20 октобра, 6 и 7 новембра, као и на рескрипат издати Рајачићу 14 новембра.

Међу тим се цар Фердинанд одрече престола (20 нов.) а на владу ступи његов синовац Фрањо Јосиф. Српски пуномоћници налазили су се тада у Кромерижу (Кремзир у Моравији), где се био искупио царевински сабор. Они јаве (1 дек.), да их је гроф Стадион уверио, да су српске жеље, потпуно уважене. И заиста, два дана доцније цар потпише прокламацију, којом признаје Рајачића за патријара српског а генерала Стевана Шупљикца за војводу, „успостављајући ова историјска достојанства". На послетку цар обећа, да ће се постарати и о унутрашњем уређењу војводства кад се мир поврати ([1]).

Ну ово војводство у изгледу требало је одбранити. Војвода Шупљикац обрати се и сам влади Српској за помоћ, и по што и Русија већ нагињаше да пригне у одбрану Аустрије, то влада Српска нареди да борци прелазе под командом својих старешина среских и окружних. Суделовање Србије добија отворено карактер званичан. Пред новом помоћном војском српском био је државни саветник Милутин Петровић (Ера), брат славнога јунака Хајдук-Вељка, праћен мајором Станојлом Петровићем и среским старешинама, Савом Петровићем, Абдулићем и Стојком. У исти мах пошље се из Србије и не мала сума новаца Главном Одбору у Карловце,

([1]) Die serbische Bewegung in Südungarn.

(20.000 дук. ћес. и 36.000 цванц.) а муниција слала се без прекида.

Србија је била као нека оружница за војводство. Ту су се правили пушчани и топовски фишеци, лили су се куршуми за пушке, а ковали куршуми од босанског гвожђа за картече; градиле се лимене кутије за њих, па како је ко из војничких станова по муницију долазио, тако ју је налазио готову и одмах је и односио. Познати тополивац мајстор Веса стављен је био на расположење Панчевцима, да им лије топове од звона, која су они са својих цркава скидали.

Међу тим је помоћна војска једнако прелазила Дунав и Саву. Војвода је дочекивао ове борце у Панчеву. Браћа су се, с једне и друге стране Дунава, сусретала и грлила. „Добро нам дошли, јунаци и браћо! — говорио је Шупљикац. Нека цео свет види, да смо ми деца од једне мајке, да смо браћа по крви и млеку, нека види, како браћа долазе у помоћ браћи“. . . . Ту војвода застане, посрне и падне, а после десет минута — издахне од капље!

Судбина је била немилостива према Србима. Она их је у трепутку највеће радости у срце погодила!

Мађари, претпостављајући, да је смрт војводина збунила Србе, ударе на њих новом жестином, ну Срби их, под командом Книћанином, поразе на Панчеву (21 дек.). Команду над аустријско српском војском прими 23 дек. генерал Тодоровић, а Мајерхофер постане начелником штаба његове војске. Навала мађарска на Србе расла је све више и више. Патријар се опет обрати Србији за помоћ. Он изда народу у књажевини прокламацију, која је, због свога погледа на прошлост српску у Аустрији, врло значајна, а врло карактеристична за тадашњи положај војводства, као и за ондашње одношаје између Срба с једне и друге стране Саве и Дунава. „Ако је игда брат брату и свој своме мио и драг, важан и скупоцен, најмилији му је и најдражи у време ну-

жде и невоље његове". Тако почиње патријар свој проглас, па за тим износи Србима у Србији непоколебљиву верност прекосавских Срба према двору аустријском. Они су бранили престол царски у отаџбини и изван отаџбине, војевали су за њ и војују и данас. Кад се год која провинција, или који народ побунио против законитога поретка, Срби су с највећим пожртвовањем пружали своје услуге миру и престолу „кад кад позвани, а кад кад и незвани". Кад је маџарски народ пре сто и педесет година под Ракоцијем устао против Јосифа I. па и турскога цара и француског краља себи у помоћ позвао, позвао је Ракоције, у исто време, и патријара српског противу цара и краља „но верни патријар саопштио је овај издајнички позив цару, а народ је свој сâм собом против бунтовника на оружје позвао". И Јосиф I. у својој повељи признаје народу српском заслуге и жртве, које је за одржање престола поднео.

Кад се овај исти, наставља патријар, маџарски народ ове године опет противу краља свога узбунтовао, а народност, веру и света права, Србима газити и уништавати почео, Срби су устали на отпор за царев престол, за јединство монархије и за осигурање своје народности и својих права. Борба се отпочела; јаук и плач рањених, слабих и немоћних прешао је преко границе савске и дунавске и као тужан гласоноша поразио срца родољубиве браће у књажевини Србији „колевци постанка нашег". И гомилама прешла су јуначка браћа, да срећу и несрећу с браћом деле. „Они за свето име вере и народности под једним и истим барјацима стоје с нама заједно и данас пред непријатељем неуморно и неустрашиво" — вели патријар, па наставља, како ће историја сачувати у најсјајнијим листовима својим овај спомен за пример свима народима како је Србин, како је брат брату кадар бити у помоћи. „Нека је, узвикује патријар, вечна слава тим родољубивим витезовима нашим, које славећи и преузносећи, позивамо вас, мила браћо наша, да нам сад, ко год

веру и народност љуби, у помоћ притрчи, да нас, вама на очиглед, не тамани један неблагодарни, бунтовни народ, који у гнусној гордости својој јавно виче и доказује, да му краљ не треба, и да му је краљ издајица, и сваког рода неваљалац на свету, а у исто време преузноси се, да је све, што под круном угарском живи, Маџар, и да нема другог имена ни језика. Шта више, говоре и пишу, да су кнежевина Србија, Босна и Бугарска њихове сопствене земље, сигурно чекајући прилику, докле нас поработе, да и вама пошљу књиге, протоколе и заповести маџарске у управу земаљску, у школу и у саму цркву с преким судовима, вешалима, са убиствима као што с нама поступају. Оваково безакоње и безбожије не може остати некажњено. Праведни наш цар подигао је оружану своју руку противу овога бунтовног народа маџарског". Цар похваљује Србе и позива их, да се храбро држе, докле и он с горње стране не победи. Ну царска је помоћ далеко, а силе српске кроз седам месеци боја малаксавају, докле непријатељ прети све да уништи. За то се патријар обраћа Србима у кнежевини речма пуним осећања српских: „Можете ли ви, браћо, с ладним срцем и скрштеним рукама гледати, да у вашем здрављу, тиран роби и пали нас, браћу вашу, жене, децу, и имање наше? У нужди непријатељ свети се и досађује, но у нужди и брат помаже и избавља. Послушајте глас народа српског овостраног, послушајте позив после сто шесет година васкрснувшега војводе српског, преjемника деспота и војводе Ђурђа Бранковића! Послушајте архипастирски глас патријара српског, кога се народ овај више од сто година лишавао, и који је преjемник патријара Арсенија Чарнојевића и преjемник патријара Јоаникија II. кога је велики цар Душан патријаром наименовао! С небесних предела гледа Душан и кнез Лазар, гледају Немањићи сви и св. Сава, да ли Срби греју у прсима чуства братства и негдашње љубави? Да л' они храбром мишицом одбијају

непријатељске нападе туђина на веру, на језик, имање њихово? Похитајте, дакле, драга браћо, докле још касно није и да о мање штете буде, у помоћ нама, рођеној браћи вашој! Што пре и што у већем броју дођете, то ће непријатељ брже и сигурније одбијен бити, и покрај хасне народне остаје слава народна, да Србин Србину у помоћ притиче, и да му туђин досадити не може. Благослов божиј нека буде на домовима и на родовима вашим сада и до века!"

Аустријски генерал Тодоровић позива такођер српске ратнике, да чувају славу силнога Душана, кнеза Лазара, Милоша Обилића и других српских јунака. И сам Мајерхофер одушевљавао је српске устанике засебном прокламацијом.

Позив патријаров нашао је доброга одзива у Србији. Сада се отуда крене још један државни саветник, стари Милосав Здравковић Ресавац, а са њим Лазо Зубан, такођер државни саветник, са више окружних и среских старешина. Кроз Србију кретаху се многе оружане чете, које се са свију њених крајева беху упутиле Сави и Дунаву. Које раније, које доцније сви су скоро окрузи послали своју помоћ браћи у војводство. Са Мораве кренуо се Богдан Ђорђевић (Татар-Богдан), начелник округа Ћупријског; из округа Јагодинскога водио је угледну помоћ неки капетан Илија; из округа Крајинскога капетан Андоновић; из Црноречкога стари Ннча; из Гургусовачкога мајор Сава Јовановић, окружни начелник; из Алексиначкога капетан Сима Ђорђевић; из Подринскога капетан Козељац; из Ваљевскога капетан Павле Гудовић; из Ужичкога капетан Периша Марковић, праћен судијом Каљевићем и поручником Петром Рајићем (Ђаком); а из Крушевачкога округа водио је знатну помоћ његов начелник, мајор Радован Петровић (Ракица). Најпосле, није изостао ни арачија Таса Ивановић, са два ескадрона коњице своје врсте, праћене

зурлама и таламбасима. Најслабије била је заступљена Шумадија, у којој је претезао лични утицај Вучићев.

Сад већ Книћанин није стајао на челу самих добровољаца. Под његову команду стекло се беше око 12.000 бораца из Кнежевине, а по највише из округâ Крушевачког, Ћупријског и Пожаревачког, не рачунећи ту и оне борце србијанске, који су по другим становима војевали под старешинама из војводства.

Влада српска почела је да ради отворено и званично. Пред њеним очима горело је Панчево, а рат је пламтео по целој Угарској. Ну и српска војска губила је све више свој народни карактер, претварајући се мало по мало у јужну аустријску војску. Она није више зависила од Главнога народног одбора, ни од патријара, но од аустријских генерала, а плату је примала из ратне касе аустријске. До смрти војводе Шупљикца војска се звала народна, официри народни; најстарији заповедник звао се врховни вођ или војвода; а после смрти војводине све је мало по мало постајало царско: војска царска, официри царски, генерали царски. Снага народна није више била у рукама народним, но у рукама бечке владе. Са том изменом изметнуло се и славно војевање српско у пораже и повлачење. Докле су народном снагом заповедали: Книћанин, Стратимировић, мајор Бига, капетан Боснић и други, дотле су се могли одржавати славни мегдани на Томашевцу, на Сентомашу, на Јарку, Алибунару и Панчеву, а како су аустријски официри народну снагу у своје руке узели, настале су ретираде. Једном таквом ретирадом напуштена је Бачка, а другом Банат.

Народни покрет изметне се са свим у рат за цара и Аустрију. Између патријара и Стратимировића изроди се раздор, за који су тада сви разборитији и увиђавни људи бацали одговорност на Стратимировића, кривећи га, да лакоумно расипа и убојну снагу и новац народни. Патријар оде у Бечкерек,

а за собом позове и Гл. Одбор, који је заклањао Стратимировића. За тим се пресели, заједно са Одбором, у Темишвар, где су (28 и 29 јануара 1849) држане одборске седнице у присуству Стојана Симића, председника државнога савета српског. Ту се сагласе, да сва управа пређе у руке Патријару, који стане управљати помоћу чланова, које је сâм наименовао, а међу којима је главни био Јаков Живановић. Нови заповедник у Темишвару, генерал Рукавина(1), заиште сад да му се Патријар потчини, а ту меру, као привремену, одобри и цар, ма да му се Патријар противу ње жалио.

Кад се овако, мало по мало, са свим уђе у зависност од Аустрије, а српска ствар изгуби свој народни карактер, Книћанин већ више не налажаше поља за себе. Он се врати (16 фебр. 1849) са својом војском у Србију, објавивши народу у војводству, да је свој посао свршио. Под његовом командом имало је из Србије 12.000 бораца, међу којима је било 2000 коњаника(2). Са њим се вратило 8000, а други су остали у разним становима српским(3).

Не зна се још поуздано непосредни узрок, са кога је Книћанин оставио бојно поље. Патријар, у своме прогласу (од 20 јула 1849) говори о његовом повратку овако: „Познато је још и то, да су браћа Србијанци још лане панички страх Мађарима задали. Но за то што су они у Вршцу неколико Немаца мађарона, љуте наше и царске непријатеље, и неколико чивута опљачкали, непријатељи наши не могоше мировати, докле их из Баната и из Бачке кући не оправише“. Вероватно је, да је и тај разлог употребљен противу помоћне војске српске, као што се био пронео и тај глас, да Србијанци, који су до Сегедина били допрли, намеравају да задрже Ба-

(1) Die serbische Bewegung in Südungarn.
(2) Die serbische Bewegung in Südungarn.
(3) А. Николић држи, у својој биографији, да је помоћне војске српске, заједно са добровољцима, било на 15.000.

нат за себе; ну као што онај први узрок није био довољан, да лиши царевину тако знатне помоћи, тако се овај други глас може уврстити међу просте гатке. Има такођер мишљења, да је српска влада попустила навали западних консула, те Книћанина натраг позвала. Ну највероватније је, да је Србијанце повратила реакциона струја, па било да је иницијативу узела српска влада, или сама Аустрија.

Ну Аустрија је рано била ушла у реакцију против свога словенског правца. Ратна срећа брзо се обрне. Генерал Дембински, уредивши добро мађарску војску, зада аустријској тешке пораже, а Генерал Бем стане рушити и палити по Ердељу и српским крајевима([1]). На северу буде Виндишгрец поражен, а на југу Перцел пробије опсадну линију код Н. Сада, да ослободи Варадин од опсаде (15 марта). Мађари отму и сами Сентомаш, (22 марта) који им све дотле беше неприступан; они освоје Јарак (25 марта) и ушавши у Панчево, (28 априла) допру до самих обала дунавских. Ердељ и војводство подлегну. Хиљадама Срба нагрну сад из Бачке и Баната у Срем и Србију, бежећи испред беснога непријатеља, који је све, што је Српско, робио и палио од цркве до колибе([2]). 30—40.000 душа беше се кренуло у бегство. У току месеца јула и из самог Срема почео беше свет да бежи у Србију. Земун беше скоро опустео. Архива народна пренесе се у Фрушку Гору, а кад (око 20 јула) заузеше Мађари и сама острва спроћу Београда, Овчу и Борчу, онда се долазило и на ту мисао, да се и из самих Фрушкогорских манастира спасавају српске светиње у Србију. Слика беше црна. Њу цртају српски повереници у Бечу једним меморандумом, који су поднели влади аустриј-

---

([1]) Врло је карактеристично писмо, које је тим поводом писао 22 маја Книћанин мађарском команданту Перцелу, види „Српске Новине“ за 1849, бр. 1848.

([2]) Из живота једног ц. аустријског официра. Написао Јован Стеф. в. од Вилова. Земун, 1863.

ској, овако: „њиве су напуштене; села и вароши леже у пепелу; жене у црно замотане, старци и деца тумарају по пустим пољима“. Још јаче поражавају речи представке, коју је Патријар (у јулу 1849) поднео бечком министарству унутр. послова. „У боју овом, вели Патријар, Срби су све жртвовали, па и оно, што је једном народу најсветије. Хришћански варвари убијали су им старце, жене и децу; каљали су им и обесвећавали цркве и олтаре; вадили су им мртваце из гробља, кости им бацали у бунаре, а тела њихова раскомадана излагали на храну псима и птицама“. Још црњи беху гласови, који се тада проносише од уста до уста, од новина до новина. Тако пише у једном званичном извештају „Загребачких новина“ да су места у Шајкашком округу: Чуруг, Жабаљ, Госпођинци, Надаљ, Ђурђево, Сентиван, Каћ, Ковиљ, погубивши најпре заостале становнике своје, од ових вандала (Мађара) попаљена, зидови да су им разрушени, врата и ћерчива поскидана, а особито цркве да су биле прве попаљене, свете иконе, барјаци и крстови блатом намазани или сатрвени. „У ковиљском манастиру нашли смо, пише се, три калуђера у бунару удављена; ту и у Сентомашу повађени су мртваци из гробова, њихове су кости побацане, што је учињено у Ковиљу и са гробом честитог ф. м. л. Станисављевића“ (1).

Може се лако разумети, за што је испред овакога варварства силан свет тражио спасења у бегству. Бегунци бише у Србији братски прихваћени. У Београду образова се Одбор да скупља за њих прилоге, и нађе по целој Србији лепога одзива. Помоћ се делила у београдској читаоници и на збеговима; власт је ишла бегунцима на руку отворајући послове, где су они могли што зарадити, или радећи на друму, или секући липу за барут. Нарочито се обраћала пажња свештеницима, који се у великоме броју међу бегунцима виђаху.

---

(1) В. „Срп. Новине“ бр. 63, 30 јуна 1849.

Пред повратак на своја згаришта (у августу исте године) дадоше они свечана израза своје захвалности на гостопримству, неки у црквама са предикаонице, а неки путем штампе. Сви бегунци осећаху, да нису у туђини, но код браће, која њихову судбину од срца дељаху.

Срби што осташе у војводству, напрегну наново своје силе, и ако оне беху скоро већ исцрпене, јер још пре српскога покрета беху послата из војничке границе по два батаљона од сваке регименте у Италију. Што беше на дому остало, то стајаше непрестано под оружјем. Сад се позове и „ландштурм“, да сузбија најплаховитије нападе мађарске.

Аустрија падне на аман Русији. Одмах после пада Луи Филипа мислили су конзервативни кабинети, да ће француска демократија изићи из граница уговора закључених 1815 године, па су, за тај случај, живо водили преговоре за енергичну одбрану. Цар Никола, у својој неодољивој заузетости да одржи европску зграду од 1815, понуди Аустрији један део војске за Галицију, и беше утврдио са њом и основу, на којој би јој и финанцијску помоћ указао. Никакву жртву није цар Никола штедео да одржи назоре, у којима он стајаше готово усамљен, располажући потпуно снагом и средствима једне колосалне, западним потресом ни мало недодирнуте државе. Још 14 марта 1848 издао беше он манифест, у коме је говорио, како су се, после много година мира и благостања, на европском западу изродили нереди, који прете свакоме правном аукторитету и свеколиком законитом стању. Поникнувши у Француској, беснило је захватило државе царевих савезника, Аустрије и Пруске. Ова слепа разуздана сила прети данас Русији, ну овде ће она наћи своју границу. Цар ће бити готов, да своје народе поведе у одбрану части и области руске, а његови народи готови да му следују: Бог је с нама. Чујте то, народи на земљи, па следујте гласу божјем, који је с нама! Тако је говорио цар Никола. Он је, очевидно, претио.

Ну званични орган његов (Journ. de St. Petersbourg) објасни, да се Русија не мисли ни у што мешати, нити кога нападати. Нека народи западни продуже своје покушаје, а Русија ће очекивати напредак од времена и од својих просвећених самодржаца. Она ће без напада, али будно пратити догађаје, имајући у очима државне границе, које је подјемчила, и не трпећи никакву промену равнотеже на своју штету([1]).

У очима цара Николе, који је гледао на цео западни покрет, као на излив пусте анархије, морао је тај тренутак наступити онда, кад Аустрија дође на ивицу своје пропасти. Цар је тада сматрао, да је у опасности не само друштвени поредак, но и она равнотежа, коју је он у своме манифесту предвиђао. Цар Фрањо Јосиф обрати му се за помоћ журним речима и живим уверавањем о благодарности, коју је доцније на састанку у Варшави и усмено понављао([2]). Цар Никола прими се да спасе Аустрију и 26 априла (1849) изда он нов манифест. Ту он излагаше, како се и на самом Истоку показала револуциона заблуда; како је ред у Влашкој и Молдавији повраћен и како се одржава руском и турском војском, али у Ердељу и Угарској да Аустрија није могла савладати устанка, но да је он четама пољских „издајица од 1831 и других ускока, прогнаника, бегунаца и измета разних народа опасно нарастао“. „У тако тешком стању цар Аустријски обратио се нама са жељом, да бисмо му ми помогли против нашега општег непријатеља“. Цар је призвао Бога у помоћ, па заповедио својој војсци, да се крене, те да угуши буну и уништи заблуђене грешнике, који се усуђују да напаствују мир и његових области. „Кад је Бог с нама, ко ће противу нас“? — Тако се свршује царев манифест.

([1]) Diplomatische Geschichte der orientalischen Frage von Christian Friedrich Wurm. Leipzig 1858.

([2]) Etude diplomatique sur la guerre de Crimée. Par un ancien diplomate. Paris, 1874.

И овде није изостало објашњење званичнога органа. По њему судећи, цар Никола схватио је, да се борба води између начела моралнога норетка и начела анархије, која раздире крило европских породица. Док је друштвена бура у даљини беснила, Русија је остала мирна и непокретна. Кад се рат распалио, она је гледала, како падаху установе, како се мењаху облици владавински, а није излазила из неутралности, к ју је сама себи прописала. 14 марта 1848 Русија је обзнанила, да се неће мешати у унутрашње послове страних земаља, остављајући свакој од њих слободу, да своје унутрашње установе мењају како за добро нађу, ну Русија је и себи задржала слободу радње за случај, ако би учинак револуције у иностранству и њену властиту сигурност у погибао доводио, и ако би трактатима утврђена равнотежа на њеној граници била нарушена или преиначена на њену штету. Оно пак, што бива у Угарској, или што се тамо приуготовљава, прети сигурности Русије. Сваки удар, који би револуција, ако ће бити и само за које време, нанела целокупности и јединству аустријске монархије, био би уједно напад на права, која цар, сагласно са духом трактата, жели да одржи, као потребна за европску равнотежу и за мир његових властитих држава. Званични орган нарочито наглашује формални захтев једнога старог савезника, где Русија има и моралне обавезе према једном кабинету, са којим је вежу уговори старе алијанције, а има и позитивнога права, да се прихвати оружја, те сама себе да брани од покрета, који је у пола пољским постао, да осујети признате планове устаничке, да угаси ватру, која је све народе између Дунава и Висле ускомешала.

Црна коб била је снашла Аустрију. Тако је њен положај схватао цео свет. Званичнога израза овоме схватању дао је лорд Палмерстон, кад је у парламенту врло живо говорио (9 јула 1849) о несрећном значају рата за Аустрију,

„па било да она победи, или да из борбе изађе побеђена“(¹).

Са одлуком Русије да уђе у акцију, променио се и олакшао положај Србије. Одобравања њенога дојакошњег понашања, која су влади српској до сада само испод руке долазила, почну добивати званичнога и свечаног израза. А. Карађорђевић прими од великог везира писмо (од 19 маја), којим му Порта одобрава поступање за све време од како је на владу српску ступио, а нарочито за време ондашњих критичких околности светских. За знак особитога благовољења шиље му она царски берат (од 1 Џемазијел-Ахира 1265) којим се он производи, у највећи чин муширства у царству, и којим му се даје орден Нишан-ифтихара првога реда.

Одликујући на овај начин српскога кнеза, Порта износи на видик знаке свога господарства над Србијом, стављајући њенога владаоца у ред својих чиновника, па ако ће бити и највиших.

По својој прилици по договору суверена јави се за Султаном и сам цар Никола. Одмах 21 маја и он одликује Александра Карађорђевића, пославши му орден белога орла, а у ручноме писму своме он му изјављује задовољство, што је, у сред крвавих грађанских ратова, немира и безвлашћа, што потресоше пределе Србији пограничне, она област, којом он управља, све једнако уживала постојани мир и тишину под окриљем високе Порте и заштитом једноверне и једноплемене народу српском државе. Цар одаје правду активним и благоразумним мерама, којима је одржан поредак и сачувана Србија од немирних умишљаја.

Царево писмо донело је у Србију неочекиване доказе о новим расположењима царевим према тадашњој владавини.

(¹) Wurm, Diplomatische Geschichte der orientalischen Frage. Leipzig 1858.

Још не беше у њеном памћењу изглађена успомена оне живе радње, коју пре пет шест година беше развио моћни цар, да обори цело стање, које се беше 1842 крвавим рукама засновало на Метином Брду и на Врачару. Још се сећаху управници у Београду, како цар Никола беше захтевао једним енергичним ручним писмом од тога истога Султана (Абдул Меџида), да се уништи избор кнеза у Србији, а сад га, у договору са њим, демонстративно одликује. Времена се беху знатно променила. Догађај се обзнани свима општинама по Србији, и радост и весеље настане у круговима привржeника тадашње владавине. На неким местима власти су свечано пред црквом читале народу султанов берат и ручно писмо цара Николе.

Појмљиво је, да ни Аустрија није изостала иза Порте и Русије. И она похита да одликује и кнеза српског и његове доглавнике својим орденима.

Србија је била очевидно увучена у коло европске реакције. Хтела не хтела, она је сад морала пливати све даље водом, којом је запливала у почетку догађаја. Још кад је Шварценберг ишао у Варшаву да тражи руску помоћ, патријар се поново обраћао српској влади за потпору, а у томе кораку њега је потпомагао руски конзул у Београду. Такав захтев није се више могао одбити, и ако се Книћанин са помоћном војском већ поодавно био повратио у Србију. У то доба још не беху, истина, дошли они царски знаци одобравања у Београд, ну по понашању рускога конзула у Србији и иначе беше за свакога јасно, да ће се Србија на скоро наћи у друштву са Русијом. Владавина врачарска жељаше да добије нове снаге и признања. С друге стране, Српство у Угарској беше у опасности онако исто као и сама царевина Аустријска. Прваци Србије нису ни крили да своју помоћ указују Србима угарским, под условом, да се одржи

династија и целокупност Аустрије(¹). Кад се све ово, и Српство у Угарској, и династија Хабсбургова, и јединство аустријско, нађе у опасности од Мађара, а руски орлови већ се спремаху да им долете у помоћ, влада српска није се могла дуго размишљати, хоће ли се поново одазвати позиву патријара српског и саветима рускога консула. Книћанин опет пређе Дунав (26 марта), али сада са мало војске, са 2000 бораца. Он се укопа у Тителу, варошици, која лежи у шајкашком округу. Ту је он храбро одбијао нападе Мађарске и сметао непријатељу прелаз преко Тисе и Дунава, докле је аустријска војска потпомогнута руском, наново ушла у Мађарску, а хрватски бан кренуо се, да се сједини са аустријском и руском војском. 11 јула био је последњи сукоб између Книћанина и Мађара, које је он храбро одбио, а 20 дана после тога преда се Гергеј, врховни заповедник главне мађарске војске, Русима код Вилагоша. 1-г августа био је Паскјевић у стању, да јави цару Николи „да Мађарска лежи пред ногама Његова Величанства“.

Тако је било суђено, да Аустрију поврати у живот оружје руско с једне, а српско с друге стране. Шта је Русија пожела за своје Аустрији указане услуге, то је прорекао кнез Шварценберг, први министар ћесаров, кад је неком приликом у Дрезди рекао, „да ће Аустрија зачудити свет величином своје неблагодарности према Русији“. Свака се ова реч буквално испунила. Али је и Аустрија платила скупо своју неблагодарност. Она је наскоро, остављена Русијом, истиснута била из Италије, а доцније и из Немачке. Ну ни према Србима у војводству није се она одликовала већом захвалношћу. У награду за своје жртве, они су добили празно име „војводства“. Цар је истина, у повељи од 18 новем. 1849 обећао, да ће се постарати, да се

(¹) У архиви „Српскога ученог друштва“ налазе се писма Стевана Стевановића Тенке, која ове услове изван сваке сумње постављају.

тачно одреде односи војводства према царевини, али су сва та обећања остала неизвршена: војводство није добило ни граница, ни устава, ни војводе. Све се свело на то, што је цар у велики низ својих титула увео и титулу „великог војводе српскога војводства“, а данас нема више ни ње. Још само одјекују, дуж Тисе и Мориша, песме и легенде које славе војводу Шупљикца, и ако добро и невиђеног; славе Книћанина Стеву, капетана Јанчу, славе Бигу, Боснића и друге јунаке ове славне српске борбе. Остале су браћи само заједничке успомене, да прелазе са оца на сина и да причају потоњим нараштајима, како се брат брату у невољи налазио, како је Србин у Србији ствар Срба у Угарској сматрао као своју рођену (¹). 700 удовица оставио је овај покрет Србији; а када се узме у обзир, да су у њему учествовали и њени добровољци, који су већином људи нежењени, онда се може бар од прилике замислити број жртава, које је Србија оставила на бојним пољима Бачке и Баната.

А какве је последице овај покрет имао за Србију?

Хотимице или нехотице и она је, уз Русију, принела своје не мале жртве, да се одржи целина аустријске монархије. Пролила је крв својих синова, да се успостави јединство, које је, обогаћена искуством, после дванаест година, радила, под кнезом Михаилом, (1861) да помогне претворити у двојство, покушавши, да измири и сложи завађене Србе и Мађаре,

(¹) Богдан Ђорђевић, начелник округа Ћупријског (Татар Богдан) беше изгубио сина Вула, храброг коњаника, на сред Беле Цркве. (7 августа 1848). Кад му је јављено за губитак, који га је постигао, он одговори, колико жали свога сина, али се, вели, диჩи и поноси, што је тим случајем ушао у број оних срећних родитеља, који су милој народности својој изродили и отхранили синове, да за част њену, за славу рода свог, за веру и закон, на бојном пољу борећи се, погину, „проста му, вели, моја храна била, кад се достојно сином мојим назвао. Докле тако не буде, не може се до благостања доћи... Еј, да сам сад тамо, умео бих осветити смрт мога сина Вула, но кад нисам, то молим побратима Книћанина, да свога синовца освети“.

те да их тако према другој половини монархије оснажи. Два покушаја, оба, по несрећи, бесплодна и по Србе у Угарској и по Србе на Истоку, јер и апсолутна централистичка Аустрија, и уставна дуалистичка Аустро-Угарска остадоше непромењиве у својој традиционој, по народе словенске на Истоку ненаклоној политици.

Нама се, у опште, чини, да наши писци нису догађајима од 1848 и 1849 онолико пажње обраћали, колико они заслужују. Утицај Србије на догађаје у војводству био је меродаван. Без војничкога суделовања Србије покрет би био у првим покушајима угушен. То признаје и сâм тадашњи поглавар српски, достојни патријар Рајачић. Отворајући 27 септ. 1848 Народну Скупштину у Карловцима, он је рекао: „у трудном походу војеном, с благодарношћу ваља признати, да не бисмо могли отићи далеко, а можда ни првога корака учинити, да нам браћа Срби из Српског књажества у помоћ притекли нису“. А доцније, кад се Книћанин први пут у Србију повратио (16 февр.), Патријар је говорио народу (20 јула): „Од онога часа пође нам све наопако. Није шала кад 8000 Србијанаца отидоше, остаде сва моришка линија гола и непријатељу отворена! Тако исто од Старе Кањиже до Сомбора! Сад, наравно, непријатељу дигоше се рогови, и Перцел сад без свакога труда дође и донесе храну већ паду склономе Варадину; узе без муке Сентомаш, Надаљ, Госпођинце, Каћ, Ковиљ, Чуруг и Жабаљ, и сва села до Вилова и Мошорина; и био би сав Шајкашки баталион (округ) заузео, да ја нисам опет Книћанина позвао и са својих (његових) 2000 јунака у Тителску позицију бацио“.

Али не само војнички већ и политички давала је правац Србија. Она је упућивала и световала прваке и вође, а кад су ови у заваду долазили, она их је мирила, дајући за право ономе, на чијој је страни био разлог и опортунитет, а она је налазила, да је он свагда био на страни седога патријара, према

раскошном и самовољном Стратимировићу, који, ваља признати, није био и без некога поетског полета, којим је млађи нараштај лако заносио и за собом повлачио. Ретко је који важнији корак учињен, а да влада српска није о њему претходно саслушана, или бар извештена била. У коме је духу даван политички правац, показује најбоље званични орган кнежевине, „Српске Новине", које тада беху постале главни лист српски и за Србе на левој обали река̂. Добро уређиване, оне се растуриваху у више хиљада егземплара, а мисао водилица беше им, да ће се аустријски Словени спасти, ако се Аустрија спасе; немачка Аустрија да ће се преобразити у Аустрију словенску(1). Нема сумње да је овај ветар духао од Прага и Загреба, али је он не мање, и на заходноме путу, преко српске престонице, вршио свој силни учинак на Србе у војводству. У свакоме погледу Београд је био постао средсреда Србима и с једне и с друге стране Саве и Дунава.

Али како су Срби, с оружјем у руци, престали да утичу на судбину Аустрије у опште, а судбину војводства на по се, почела је суседна монархија вршити свој повратни учинак на Србију. Прелазак најпре добровољаца српских у помоћ браћи својој, а за тим и званично учешће кнежевине најпре у народноме покрету, а за тим и у самоме рату у заједници са царевом војском доведоше Србију у додир са Аустријом и бацише семе даљим одношајима, који се нису свршивали у корист Србије. И као што Аустрија беше подељена на легитимну и на револуциону, тако се доцније и поглавари Србије подвојише у својим симпатијама и одношајима. Кнез се приближи званичној Аустрији, а неки његови доглавници нагињаху Мађарима, са којима уђоше и у одношаје доста интимне. Ако, у почетку покрета, и беше све заузето против Мађара̂ без мере и резерве, сад на измаку догађаја, многи увиђавнији Ср-

(1) „Српске Новине" бр. 96. год. 1848.

бин беше дошао на друге мисли. Многе будније главе тражише узалуд видљивога резултата овој крвавој борби; многи се брижно питаше, да ли се није учинила погрешка, што се закрвише два народа, који вековима живљаху на миру или као грађани једне исте државе, или као добри суседи у свакидашњем мирном додиру. Ако и доцне, тада наиђоше и на Србе у Кнежевини, па и на неке њене државнике мисли о потреби бољих одношаја са Мађарима. Ну и Мађари беху дошли до боље увиђавности. Кад их руска сила беше притиснула, они се почеше обраћати и патријару, и Книћанину и српској влади, предлажући да се, на основу равноправности, са Србима измире, па заједнички да се Аустрији одупру. Гроф Јулије Андраши беше дошао преко Борче у град београдски, па отуда од пашиних људи доведен у варош, да српској влади, у име Кошутово учини понуде. Кад му предлог о измирењу и заједничком отпору би одбијен, он захтеваше, да се Книћанин позове, како би Мађари могли преко Срема, Славоније и Хрватске продрети до својих савезника Италијанских па се с њима сјединити, ну кад му се и овај предлог не прими предлагаше он, да се бар за будућност уговори веза између Срба и Мађара, за случај да би Мађари ма кад дошли до својих права. Сви ови предлози беху дошли у тренутку победнога наступања руског, које је на њих брзо свој одговор и дало ([1]).

После ових покушаја развијају се двогуби поверљиви одношаји: између кнеза и Аустрије с једне, а између првака српских и мађарских с друге стране. Те везе, утврђене тако под утиском догађаја, биле су доцније по будућност наше земље, а и по личну судбину глумаца више мање меродавне.

([1]) Аутобиографија Атанасија Николића (рукопис). Нема основа што ауктор нагађа, да је Андраши са Гарашанином тада и неки писмени уговор начинио. Он ту ствар много меша са преговорима које смо ми водили 1861 у Пешти, ну ни тада није ништа писмено уговорено.

Одмах, по што је у Аустрији угушен покрет, почеше се јављати ближи, поверљиви односи између српскога кнеза и Бечке владе. Српски кнез почиње да говори аустријском министру о унутрашњој опозицији у својој земљи. Кад је, на име, Аустрија повратила Србији 180·583 фор. ср. што их је влада српска била позајмила властима српскога војводства за време покрета, кнез улучи прилику ову, да изјави (28 маја 1851) кнезу Шварценбергу, „како се осећа срећан, што је ово новчано питање свршено начином, који застиђава пакосне људе“. Том истом приликом он ускори да изрази, колико му јако на срцу лежи, да све учини, што му може помоћи, „да буде угодан влади његовога царског и краљевског величанства, и радује се, што га је Промисао поставио био у стање, да може дати праве доказе о осећањима, којима је спрам ње задахнут“. Први министар Ћесарев, у своме одговору (од $^{10}|_{22}$ јуна) изгледа, као да разуме под „пакосним људима“ некога изван Србије, па као да хоће да охрабри кнеза на путу отпора овим пакосним људма, који траже да врше своје планове како у Србији, тако и у границама монархије аустријске. Кнез српски осећа потребу, да изведе аустријскога министра из овога погрешног схватања, па му ($^{2}|_{14}$ јула) објашњава изреком, да он, говорећи о пакосним људима, нишани једино на неке личности, „које, вели, праве систематичну опозицију мојој влади“, те, користећи се новчаним питањем, растурују по народу гласове, да се тај новац неће више никада у касу народну ни вратити. Кнез не именује те личности, али их тако из близа описује, да је изван сваке сумње нишанио на Вучића и његове једномисленике.

Покрет српски у Угарској довео је Србију у додир са званичном Аустријом, а отуда се изродио неки вид суседне заједнице, у којој, као што обично бива, слабији сусед под-

леже утицају јачега. Преписка са кнезом Шварценбергом увела је први пут званичну Аустрију у унутрашње послове кнежевинске, а кад се једном врата таквим утицајима отворе, она се тешко затворају, јер по промењивости својих прилика, слабији сусед често потребује заштите, па је у невољи и онде тражи, где, и ако је тренутно нађе, за будућност може она да му буде само погибаона.

Овај први јачи додир са суседном монархијом донео је А. Карађорђевићу неку врсту аустријске протекције, ну тако сумњиве, да је она доцније, у рукама његових противника, постала смртоносно оружје, а њему судбину није могла ни променити ни олакшати. С друге стране, за његове доглавнике показао се додир са емиграцијом мађарском такође бесплодан. Книћанин, ма да је од цара аустријског био особито одликован, био је ипак према мађарској емиграцији толико предусретљив, да је он у својој кући, у Београду, склонио жену диктатора мађарског Кошута, на њеном бегству у Цариград; ну он умре (1855) пре него што је могао дати и каква следства својим доста развијеним симпатијама за Мађаре. И Гарашанин је ушао у тешње одношаје најпре са представницима мађарске револуције, а за тим и са растуреним по свету првацима пољске емиграције, и макар да од ових веза није било никаквих практичних последица, Гарашанин је ипак због њих до смрти остао сумњив конзервативним кабинетима.

Кнежевини српској остала је од Аустрије у наследство клица, из које се развио утицај аустријски, који је, кроз више година, био одлучан по судбину Србије, и ако, срећом, није у дубину далеко захватио. Ну догађаји су оставили Србији и шире погледе у свет, са којима се вратише борци њени. Остадоше јој мисли и осећања, која се тада зачеше или пробудише у души њиховој, да се на дому развију, да се изоштре и да буду од не малог утицаја на јавни живот срп-

ски. Још онда се ова измена живо осећала. „Дух народа, вели званични орган кнежевине, већ није тако успаван или ограничен само на којекакве убитачне унутрашње покрете. Већ и најпростија класа друкчије мисли, друкчије ради и другим се жељама занима, него да би својим властитим ножем себи самој задавала самртне ране“ (¹). Званични орган хтео је, очевидно, да каже, да је тадашња владавина била утврђена. Она се заиста знатно оснажила и у својим спољашњим одношајима, нарочито са Русијом, што је на народ производило огроман утисак; а било је утврђено тадашње политичко стање још и унутрашњим значајем, који задобише некоји његови привrженици на пољу догађаја, нарочито Книћанин, који великим својим ауктoритетом као и положајем, који му се даде, постаде главни стуб тадашње владавине. Исто тако имао је званични орган право и кад је пружио прст на шире жеље и погледе, које захватише тадашњи нараштај.

Дотле у додиру само са Истоком и са источним народима, Срби из кнежевине познадоше сада и друге народе, друге обичаје; пред њима се отвори са свим нов свет знања и погледа. Од тада јавни живот у Србији показује се много живљи и окретнији у свима правцима: на пољу политике као и на пољу науке. Новине српске онога времена чиниле би част и нашим данима, а жива радња ондашњега „Друштва Српске Словесности“ могла би стати упоред са радњом „Српскога ученог друштва“. После више година зачмалости чује се тада први пут на Народној Скупштини у Крагујевцу захтев народа, да се изврши султански хатишериф о исељењу Турака настањених у Србији изван градова. У борби са Турцима оличавала се народна мисао српска, па се у мери те борбе и ступањ народне свести откривао. Покушај је, истина, учињен доста боја-

---

(¹) „Српске Новине“ од 7 јуна 1849, бр. 53.

жљиво; само три округа (Шабачки, Ужички и Руднички) изнесоше тај захтев у својој представци, докле у неким другим захтевима по кад што ни један округ не изостаје (као на прилику да се парнице код судова брже расправљају). Ну и тако усамљена изјава за изласком Турака из Србије била је, после дугога ћутања, неки симптом времена.

У опште, учешће Србије у покрету прекосавском протресло је Србију из дужега сна пуног унутрашњих трзавица. После тридесет и више година мира, беше се још једном заблистао јатаган у десници србијанској, беше је одвео чак до Сегедина и показао да га она још зна држати чврсто и одважно. Србија се обогати новим војничким искуством, стеченим у борби понајвише са редовном војском, ну обогати се и убеђењем, да се приближава дан, кад ће старо, четничко војевање морати да уступи место војничкој вештини и науци.

У опште, борба беше славна, а глас Србије доби значења, и подаље од њених граница. То беше за њу постала права, осетна потреба. Јер борба за њено ослобођење беше већ далеко заостала иза тога времена; нови нараштај европски слабо што знађаше о њој. Вишегодишња унутрашња борба беше прогутала сву њену снагу физичку и моралну. Земља, која, у почетку нашега столећа, беше прва повела коло ослобођења народног на балканском полуострву, па се за тим годинама успавала, клонула, земља која се чињаше равнодушна за даљу судбину своју и свога народа, — та земља сад се јави на широј позорници, те показа, да располаже јачим средствима, а још јачом вољом, да утиче у судбину српскога народа, па најпосле показа и толику меру свога утицаја, од које се није могао не држати рачун при будућим комбинацијама источним. Уз племена, која имађаху будућности, крену се и млада кнежевина српска, те својом живахном руком створи, на левој обали Дунава, другу млађу државицу српску, која и ако беше кратка века, показа не мање, животну снагу српску у опште, а Србије на по се.

Ако за садашњост и пропадоше све уложене жртве, будућност беше свакако добила. За њу остаде још и једна велика историјска поука, истина невидљива, јер природе моралне, али за то не мање значајна. Од како су се преселили Срби из своје старе постојбине у Аустрију, од како су се, под Јосифом II, под принцем Евђенијем, под Лауданом, могли руковати борци с једне и друге стране, нису они више у додир долазили. Делиле су их непреходне препреке сваке врсте. Ну 1848-ма година дође, те отвори широм све капије, диже све преграде између браће с једне и друге стране Саве и Дунава. Између књажевине и новога војводства српског не беше више ни полиције, ни ђумрука, ни карантина. И сама природа као да је своје чинила да олакша састанак давно раздвојеној браћи, разапевши преко Саве и Дунава свој ледени мост, који је више недеља трајао. Састанак је у толико био дражи, у колико је растанак био дужи, у колико е политика чинила све, да отежа њихов međусобни додир. Али ево где мало час видесмо, како сама политика те пречаге диже и тражи да одржи јединство аустријске монархије снагом и мишицом народа српског, не разбирајући, да ли је он своја огњишта подигао на левој или на десној обали Саве и Дунава. Докле су често Срби аустријски прекоравани, да нагињу Србији, а Срби у књажевини били у подазрењу да смерају изићи из својих природних граница, — ево где се историја подсмева овим прекорима, ево где сам ћесарев консул наговара Србе у књажевини, да прелазе с оружаном руком — преко Саве и Дунава! Ко може као Бог, ко као сила догађајâ, ко као логика историје?

ОДНОШАЈ ИЗМЕЂУ ФИЗИЧНИХ И ДУШЕВНИХ ОСОБИНА РАСЕ И СПОЛА.

Психологија је поодавно, још од времена Лока, пошла позитивним путем и на том је путу учинила тако велике успехе, постигла тако сигурне резултате, да сада она, можемо слободно рећи, заузима угледно место у кругу осталих позитивних наука. Не само што су до сад душевни појави обележени и класифицирани, него су још и пронађени узроци како њиховог постанка тако и престанка; на кратко: пронађени су закони, по којима се управљају душевни појави или стања свести.

За све то има се највише благодарити труду енглеских позитивиста, а нарочито труду Лока, Броуна, Бена, Спенсера и Дарвина.

Имена тих великана на пољу науке најбољи је доказ да је било успеха тамо, где су они радили, и да је сигурно оно, што су они потврдили. Лок и Броун поставили су чврст темељ, а Бен, Спенсер и Дарвин зидали су даље на том темељу и дозидали ту величанствену зграду, која се зове: Позитивна Психологија.

Но и при свем тако огромном успеху, који је Психологија учинила у новије доба помоћу првих научних снага, опет је, у пространој сфери њеног испитивања, остало једно поље мало обрађено, а то је поље — упоредна Психологија.

Истина, у новије доба, како поједини антрополози, тако и читава антрополошка друштва живо раде и са великим жртвама на прикупљању типова разних раса и спопова и на поређењу њихових особина; али су се при том раду имале у виду поглавито физичне, а не и душевне особине. Но и тиме се спрема веома богат материјал за будућу упоредну Психологију.

До сад су, колико је нама познато, највише обраћали пажњу на упоредну Психологију, Спенсер и Дарвин. Први је не само констатовао важност упоредне Психологије, него и написао кратак програм по коме би требало радити тај посао([1]). А други је опет поредио код разних раса људских начине спољних израза душевних појава([2]) и тиме спремио веома користан материјал за упоредну Психологију.

На кратко: једни су изучавали физичне, а други душевне особине; али ни једни ни други нису тачно одредили одношај њихов. Ми налазимо, да је то питање: у каком одношају стоје међу собом физичне и душевне особине расе и спола, веома важно не само за Психологију, него и за све друштвене науке у опште. С тога ћемо се постарати, да на то питање одговоримо, у колико је то могуће, на основу оних података, који су до сада за то прикупљени. Најпре ћемо да обратимо пажњу на особине расе, па онда на особине спола.

I.

Особине расе.

Да појави душевни стоје према појавима физичним у одношају следствености или узрочности, о томе нема сумње.

([1]) Види Спенсер: „Основи Психологије“, 4 књиге; увод прве књиге.

([2]) Види Чарлс Дарвин: „О изразу осећања код човека и животиња“.

У науци позитивној давно је познат и признат тај факт, да су физични појави непосредни узроци оним елементарним душевним појавима, као што су осећаји, па, шта више, да ти физични појави у неколико утичу како на количину, тако и на каквоћу и оних сложених душевних појава, као што су: узбуђења, мисли и жеље. Али је исто тако у науци позитивној познат и признат и тај факт, како душевни појави, од своје стране, утичу на физичне, то изазивајући неке, то угушујући друге. Тако, на пример, опште је познато, каког великог утицаја има на крвоток страх и љутња. Но ми ћемо навести још један, веома занимљив пример. Зна се, да млађи људи, који нису навикли да шмрчу бурмут, одмах стану кихати чим и најмање шмркну бурмута. Дарвин се кладио са 12 таких младића, да ни један неће кихнути при шмркању бурмута. И доиста, кад су ти младићи, у след опкладе шмркали бурмут, ни један није могао да кихне и ако је дражење било тако јако да су им сузе удариле на очи. Опклада је изазвала снажну жељу за кихањем која је угушила тај физични појав. (1)

Према томе, ми не можемо порицати везу, па ни узајамни утицај, између оних физичних и душевних појава, који карактеришу расе људске, то јест, састављају њихове особине. Али узимамо слободу тврдити, да међу тим особинама нема непосредне узрочне везе, као што се обично мисли; јер поредећи међу собом разне расе, ми видимо, да физичне особине не стоје ни у какој сразмери са душевним, то јест, где се једне множе, ту се друге умаљавају.

Наравно, кад се упореди једна раса људска, која стоји на нижем ступњу развитка, са другом која стоји на вишем, онда није тешко спазити међу њима душевне разлике, као,

(1) Чарлс Дарвин: „О изразу осећаја“. Стр. 31.

и физичне; но те би душевне разлике биле међу њима и да нема физичних, као што то бива између образованих и простих људи једне исте расе. С тога кад се пореде расе људске у тој цели, да се види, у каком одношају стоје њихове физичне особине према душевним, онда треба поредити међу собом таке расе, које стоје на једнаком ступњу развитка, било вишем, било нижем. А тако ћемо ми и чинити, но пре тога, треба да споменемо и у кратко обележимо оне физичне особине, које карактеришу расе. Таких особина има много; али ми ћемо обратити пажњу само на оне, о којима се обично мисли, да могу бити узрок душевним, а те су: а) анатомијски строј главе или управо облик лубање; б) пластичност целог тела; в) величина раста; г) брзина кретања; д) језик и е) облик друштва.

а) Облик лубање. Да се по величини и облику лубање може судити о величини и облику њене садржине мозга, о томе нема сумње. Но то и ако има неке вредности за археологију, нема скоро никакве за Психологију; јер величина и облик мозга не зависи од величине и облика лубање, већ на против, лубања зависи од мозга. Истина и ту бива кад што изузетака, неправилних појава, као што су, на пример, кретени, код којих се лубања стврдне пре, него што се мозак развије; али је опште правило, да љуска добива облик према језгри — лубања према мозгу.

б) Пластичност тела. Под овим именом ми разумемо односно већу или мању прилагођеност тела за сарадњу оних сила, које драже нерве. Но и та пластичност зависи поглавито од оних истих узрока, од којих зависи развитак мозга и нерва. Спенсер истина даје велику важност тој особини, али је он узима у смислу лакоће усвајања нових идеја; но то је опет пластичност духа, а не тела и по томе долази у ред особина душевних, а не телесних. Па и као душевна особина, она је последица, а не узрок развитка мозга.

в) Величина раста. Да величина душевног раста стоји у сразмери са величином физичног раста, ми сумњамо и ако је то мишљење освештано тако великим аукторитетом као што је Спенсер. „Познато је, вели он, да расе мањег раста показују и мање душевне снаге“ (1). Но тако је исто познато, да људи малог раста показују велику душевну снагу и обрнуто. Ми се опомињемо, да је Дикенс у своме путовању по Америци приметио како су људи једног полудивљег племена били веома високог раста. А познато је и то да физична величина, на пример, Њутона, Кауница, Наполеона, Гамбете и још многих других, није ни уколико одговарала њиховој душевној величини.

г) Брзина кретања. Још мање има утицаја на развитак свести ова физична особина. Може се слободно казати, да је брзина кретања већа код раса мање развитих душевно, него код раса више развитих. Ни Спенсер не даје велику вредност брзини кретања, него само у свези са разноликошћу кретања (2). Но разноликост кретања зависи од разноликости нерва, чему се овде и тражи узрок. „Разноликост кретања, вели даље Спенсер, расте паралелно обиму нервне системе“ (3).

У осталом, ми овде узимамо кретање у обичном смислу, а кретање, као радња, јесте, наравно, узрок свему.

д) Језик. Многи увршћују и језик међу физичне особине расе, а Фриман сматра језик за једину особину расе (4). Не споримо да је језик једна веома важна особина расе, али није физична, него душевна; јер ако од воље човека не зависи облик главе и боја косе, зависи од воље његове језик. Расе

(1) Спенсер: „Основи Психологије“, увод I. књ. стр. 3.
(2) Спенсер: Основи Псих. увод I. књ. стр. 8.
(3) Тамо: стр. 9.
(4) Фриман: „Језик и раса“, стр. 64. (ова је расправа прештампана из „Contemporary Review“ у жур. Знаније за март 1877).

могу и мењати језик, као што су многе и мењале. „У историји има много примера, вели исти Фриман, да су читави народи заборављали језик својих предака и усвајали језик других народа“ (1).

е) Облик друштва. Да облик друштва утиче на развитак свести, као што и развитак свести утиче на усавршивање самог друштва, о томе не може бити ни мало сумње. То двоје тако узајамно утичу једно на друго, да је тешко спазити које ту претходи а које следује. Но ако је верно оно начело, Џ. С. Мила, да свакој промени у друштвеном животу, претходи промена у знању, промена у појмовима, онда нећемо погрешити, ако кажемо, да и друштвени облици нису непосредни узроци развитка свести.

Из овога, што смо до сад казали, могло би се извести то, да физичне особине раса нису непосредни узроци оним душевним особинама, којима се једне расе људске поносе пред другима. Но ми ћемо се постарати, да то потврдимо још и фактима, поредећи у том погледу разне расе људске међу собом.

Спенсер пореди развитак појединих народа са развитком појединих људи, па налази да ниже расе стоје према вишима у таком односају, у каком стоје мала деца према зрелим људима. То је поређење, у опште узевши, верно, но за нас није важно то, како стоје деца према зрелим људма, него како стоје деца међу собом, а опет зрели људи међу собом. Да почнемо то са нижих раса.

Тешко је поредити душевне појаве у опште, а још теже код примитивних народа, дивљих племена, којих је душевни живот мало познат. Све што се зна о душевном животу тих нижих по развитку раса, зна се по извештајима појединих путника и мисионара, који су те расе виђали и проматрали. Но ти су извештаји непотпуни, а често и несугласни међу

(1) Тамо: стр. 49.

собом. Обично се у тим извештајима представљају људи тих нижих раса, дивљих племена, као животиње, које су душевно мало у чему налик на људе виших, образованих раса. Њима се приписују жестокости сваке врсте, преваре, крађе, убијства, па, шта више, и то да једу сами себе, једу људе! На кратко: људе нижих раса сликају тако, као да су душевно више налик на зверове, него на људе виших, образованих раса. Доиста, тако се и чини при површном и једностраном проматрању.

Дивљаци се истина тако понашају, као што их неки путници описују, али само према људма других племена, које они не сматрају за равне себи, нити им признају каква човечанска својства, него их сматрају онако као што ми сматрамо стоку. А тако схватање није душевна особина ове или оне расе, него сваке расе без разлике докле она стоји на нижем ступњу развитка. Грци и Римљани сматрали су људе других племена за варваре, према којима нису имали никаквих човечанских обавеза. Кад су се јевропљани настанили у Вандименовој земљи, онда су и најбољи међу њима, ловили тамошње становнике као дивље зверове, у намери да очисте земљу од гада. Немци, Французи и Италијани, за време крстоносних ратова, ловили су малу арапску децу и пекли на ражњу, па јели са благословом самих хришћанских епископа, који нису налазили ништа нечовечно у таком понашању према јеретицима. У осталом, тај канибализам јавља се само у крајњој нужди, кад грози смрт од глади, па и то увек над туђином, а никад над својим. „Лако је вама, рекао је један дивљак са острва јужног океана, енглеском капетану, кад га је овај корио што једе људско месо, ви имате доста стоке, а код нас нема стоке, него има само људи“ (¹).

На кратко: међу расама људским нема толико душевне разлике колико има физичне. Па и то што има душевне раз-

(¹) Види: „Знаније“ за месец март 1877. стр. 14.

лике своди се више на количину, него на каквоћу. Тако, на пример, појмови о човечанству, као целини, у којој су сви чланови једнаки, добивају се доцкан, на вишем ступњу развитка. С тога ни једна раса људска, док је на нижем ступњу развитка, не зна за човештво, него само за своје племе. Код њих дужности човека не простиру се ван граница свога племена. Али у кругу свога племена људи се понашају један према другом, као и према свакоме, о коме се увере да има човечанска својства, тако човечно, да нема разлике били они на нижем или вишем ступњу развитка. Закони, обичаји и све друге установе примитивних народа, иду на то, да осигурају интересе свога племена не обзирући се ни мало на интересе других. Лаж, превара, крађа, опадање, све се то строго казнило, ако се догоди у кругу свога племена. Убијство код свију примитивних народа сматра се за злочин ако је извршено над чланом свога племена и не сматра се ни за какву кривицу, ако је извршено над чланом туђег племена. Становници острва Фиџи сматрају за почасну титулу назив убијца! Код американских Инђијанаца не може се младић оженити док не убије кога; такав исти обичај постоји и код Дајока на острву Борнеу. Али код свију њих строго се казни убијство члана свога племена.

Ливингстон, који је најбоље проучио оне расе људске што станују у Африци, карактерише њихов душевни живот овако: „Негри централне Африке одликују се великим поштењем. Ту црту приметио сам и код Мањујема; они неће ни странца да преваре, ако се овај ослони на њихово поштење“(¹). То исто сведочи о Негрима и Ди Шали, који је две научне експедиције извршио у Африци: „сматрам за дужност, вели он, да јавно захвалим мојим пратиоцима на њиховој оданости, и одважности, као и њиховом поштењу“.

(¹) Ливингстон: „Становници централне Африке“.

А Валас опет тврди, да су Курубари и Сантали, та два дивља племена, што станују у централној Инђији, тако правдољубиви, да је већ постало у Инђији пословицом: праведан као Курубар, а за Сантале вели мајор Џервис, „ја нисам видео тако правдољубиве људе као што су Сантали“([1]). Даље Валас упоређујући ниже расе са вишима, каже: „Маса нашег друштва не стоји ни мало више у моралном погледу од дивљака, ако се још није у нечем спустила и ниже“([2]). Спенсер опет овако карактерише душевне особине неких нижих раса људских: „Становници Нове Каледоније имају мек и добродушан темпераменат; Танезијци су веома услужљиви, а Новогвинејци доброћудни. Прелазећи од Негритоса на Малајце — Полинезе, налазимо исте црте карактера. Сандвичани су послушни, Тајићани весели, а Дајоци дружевни“([3]). „Неће бити ништа чудно, вели капетан Ерскин, ако кажем, да ће се с временом досељеници учити поштењу и уљудности код Туземаца, на које су они до сад гледали као на сигурне и непоправљиве дивљаке“([4]). „Међу дивљацима јужне Америке, вели Валас, ја сам налазио така племена, код којих није било никаквих закона, а међу тим сваки је поштовао права другога“. Међу разним расама људским, које стоје на нижем ступњу развитка, налазимо велику сличност и у овој црти душевног живота, као што је равнодушност према страдању, па и самој смрти. „Између шест стотина Негра, који су у моме присуству поубијани, вели Маж, само је један показао видљиви знак жалости, а сви остали понашали су се у томе веома равнодушно“([5]). Инђијанци вели Вундт са необичним стоицизмом подносе муке, погледајући са пре-

---

([1]) Види „Знање“ стр. 10.
([2]) Тамо.
([3]) Спенсер „Основи социологије“.
([4]) Тамо.
([5]) Тамо.

зривим осмејком на свога мучиоца. Презирати сваки бол, неустрашиво гледати смрти у очи, то су биле црте јунаштва старих становника севера. Скандинавски војник није знао шта је то страх од смрти. Непрестана борба за опстанак, која грози сваког часа пропашћу племенима неразвитим, произвела је код њих апатију према животу.

Дакле кад упоредимо разне расе људске, које су још у примитивном стању, онда налазимо да су оне међу собом веома сличне у душевном животу, у колико нам је тај њихов живот познат.

Но и ако је код тих нижих раса тешко проматрати њихова унутрашња душевна стања, није тешко проматрати оне спољне изразе тих унутрашњих стања. На те спољне изразе, на које су обраћали пажњу још Лафатер и Гал, обратио је своју просвећену пажњу један од највећих сувремених философа — Дарвин. Он је које сам лично, које преко својих учених пријатеља, а по његовом упутству, поредио спољне изразе код разних раса људских, нарочито оних што се налазе на нижем ступњу развитка и тиме је спремио веома драгоцен материјал за упоредну психологију. Ту ћемо наћи и ми за ову нашу цел доста ваљаних и поузданих факта. И доиста, Дарвин наводи многобројна факта, која сугласно тврде, да су начини спољних израза душевних стања код разних раса људских за чудо једнолики, на основу чега он изводи познато начело о јединству постанка рода људског, то јест, да су све ове данас тако разнолике расе имале некада једне исте прародитеље (¹). Наравно, ми овде нећемо узимати у оцену то његово начело, него ћемо само да видимо, у колико та факта, која је он прикупио за своје начело, доказују и ово наше начело.

„Израз лица при веселом стању духа, вели Дарвин, једнак је код свију људских раса. Моји кореспонденти из раз-

(¹) Ч. Дарвин: О израз. осећ. стр. 306.

них крајева света, како старог тако и новог, дају ми у том погледу позитивне одговоре и представљају неке појединости односно: Инђијца, Малајца и Новозеландеза(1).

За осећаје радости служио је некада изразом узвик, као што и сада кад што служи. Али по што је неприлично при свакој радости и на сваком месту викати, то су људи, мало по мало, силом воље, обустављали узвике бар при неким радостима и неким приликама. Но траг те бивше навике остао је још на устима. При свакој и најмањој радости, уста се мало развуку и на место звука појави се то, што се зове осмејак. И тај осмејак, као први ступањ смеха, општи је свима расама и оне се у томе не разликују међу собом. „При осећају радости, вели Дарвин, не само што се уста развуку и спреме за звук, него се још и очи засветле, што се такође примећава код свију раса“(2).

И осећаје жалости и болова, људи су некада, што у осталом чине кад што и сада, казивали такође гласно — кукањем. Но доцније силом воље обустављени су већином ти гласни изрази. То, наравно, није могло бити без неког усиљавања, чега се знаци опажају код свију раса људских, као на пример: кривљење уста и мрштење чела(3). Што су год расе мање развите, то се код њих све јаче опажа кривљење уста, при сваком и најмањем страдању. И плач је такође општи израз жалости код свију раса, само што се ниже расе лакше расплачу, него више. Тако, на пример, старешина једног племена новозеландског плакао је као дете само за то, што му је матрос случајно попрскао брашном његову свечану хаљину(4).

(1) Тамо: стр. 176.
(2) Тамо: стр. 174.
(3) Тамо: стр. 153.
(4) Тамо: стр. 126.

Незадовољство изражава се код свију раса тиме, што се напрће усне и стисну зуби. „Моји кореспонденти, вели Дарвин, приметили су то код племена шест различних покрајина Аустралије, а то се исто примећава и код Малајаца, Хинеза, Кафра, Абесинаца, па и код дивљих Инђијаца северне Америке, као што сведочи Ротрок, и код Боливијских Ајмара, као што сведочи Форбе“(1).

У осталом прћење усана са подизањем обрва изражава и презирање. Но општи израз презирања, који се до сад приметио код веома многих раса, јесте: прћење носа, чему се још додаје заклапање очију, ако је презирање спојено са љутњом, кад, на пример, девојка показује презирање према своме неверном заручнику, и лаки осмејак на једној страни лица, ако је личност, према којој се презирање изјављује, ништавна(2).

Чуђење и страх такође имају спољне изразе, који су једнаки код разних раса. Тако при чуђењу човек избуљи очи, мало подигне обрве и зине. „Моји кореспонденти, вели Дарвин, са свим сугласно описују да су изрази чуђења и страха једнаки код разних племена. Дванаест проматрача на разним крајевима Аустралије сугласно о томе тврде. То исто тврде и односно јужно-африканских Кафра, Абесинаца, племена острва Цејлона, огњене земље и разних племена Северне Америке и Нове-Зеландије“(3).

Осећање чуђења често прати и звук налик на о! или а! но кадшто и звиждање. И ти су знаци општи код свију раса. „Једна кафрска девојка, прича Манселвил, чувши од трговца за велику цену неке ствари, коју је хтела да купи, подигне обрве и звизне као каква јевропљанка“.

---

(1) Тамо: стр. 92.
(2) Тамо: стр. 216.
(3) Тамо: стр. 336.

Један од најопштијих израза страха јесте дрктање целога тела, а нарочито усана. „Ужас же ми срјете и трепет, вели Јов, и зјело кости моја стрјасе. Устрашишасја ми власи и плоти“ (1).

Страх има разне ступње развитка, од плашње до ужаса, и сваки тај ступањ има и своје карактеристичке знаке; но наш задатак није да описујемо све те изразе, него само да са више факта потврдимо, да су они код свију раса једнаки.

„Што се тиче спољних знака, вели Дарвин, којима се страх изражава, то сви моји кореспонденти сугласно тврде, да су ти знаци код разних племена онаки исти, какви и код јевропљана. Само што дивљаци, који се и не усиљавају као јевропљани, да угуше страх, дркћу целим телом и од најмањег страха“ (2).

Још ћемо да споменемо само један и то веома карактеристичан знак страха, који се опажа не само код животиња, него и код човека, а то је: да се кожа најежи и коса накостреши. Тим јежењем и кострешењем желели су некада људи, као и животиње, да увеличају обим свога тела и тиме тако рећи поплаше страх. Та навика очувала се путем наследства код свију раса, па и најцивилизованијих. „Г л е, к а к о м у с е к о с а н а к о с т р е ш и л а“! узвикнуо је кардинал Бофор, при убијству Глочестра (3)

Истина да постепено, са развитком, грубљи изрази замењују се новим, боље приличним. Али и та замена не зависи ни мало од расе, него од ступња образованости. Тако, на пример, поклон главе у знак поштовања, и пољубац у

(1) Јов: Глав. XIII.
(2) Ч. Дарвин: „О израз. осећаја“ стр. 246.
(3) Тамо: Стр. 250.

знак љубави и симпатије, и ако се не примећава ни код једне ниже расе, за то се опет примећава код свију раса вишег ступња.

Исто тако и црвенило лица, као израз стида, јавља се код свију раса, како највиших, тако и најнижих. „Румен стида, вели Дарвин, примећава се код свију аријских племена, а тако исто и код семитских“. Леди Гордон приметила је, како је један млад Арапин поцрвенео, кад је стао пред њу. — Истина, да се код Хинеза не опажа црвенило стида; али и у њиховом језику има израза: поцрвенети од стида. — Полинезни опет лако поцрвене, а Стак уверава да је тај знак општи код Новозеландеза. — Вашингтон Мећус тврди, да је румен стида приметио на лицу младих девојака разних дивљих племена Северне Америке. — А Бриџес то је опазио код дивљака огњене земље. — Многи, веома савесни проматрачи, уверавали су ме, продужава Дарвин, да Негри показују на лицу своме црвенило стида, у колико се то на њиховој црној кожи спазити може, и показивали су баш у оним приликама, у којима би и сваки јевропљанин поцрвенео (1).

Ми бисмо могли навести још сијасет факта за потврду те поставке, да душевна разноликост не следује свуда узастопце физичној разноликости раса људских и по томе, да оне не стоје међу собом у непосредној узрочној вези; али мислимо, да је доста и ово што смо навели.

Дарвин, поредећи те спољне изразе душевних стања, код разних раса, налази, да је све већа и душевна и физична сличност, што су год расе мање развите,(2) што, наравно, одговара његовом начелу о јединству постанка рода људског. Нема сумње, да је већа једноликост код појава простих, него код појава сложених. У гомили, на пример, оваца тешко је распознати

(1) Тамо: стр. 267.
(2) Тамо: стр. 306.

једну од друге; а у гомили игала није ни могуће распознати једну од друге, толико су оне међу собом једнолике. На кратко, да са развитком, расте и душевна и физична разноликост, као што Дарвин тврди, то је у опште узевши верно, али са неком малом оградом. Образовани људи били би више различни међу собом, него прости; али дружењем образовани људи више имају снаге, да разлике међу собом равнају, па и са свим изгладе, него људи необразован. С тога између Француза и Немаца нема веће разноликости, него што је има између Индуса и Кафра.

Развитак у опште зависи од оних узрока, које је Дарвин онако лепо формулисао, ако не и пронашао, а то су: наслеђивање и прилагођивање. Те две силе управљају општим развитком, па оне у главноме и производе све ове разноликости, како физичне тако и душевне. Но опет то двоје: наслеђивање и прилагођивање. — то су закони природни, по којима се управљају не само све расе људске, него и све врсте животиња, па и растења. Нема ниједне расе људске, на коју не би утицали ти природни закони, па опет видимо, да се једне расе развију брже, друге лакше; да су једне душевно јаче, а друге слабије. То су оне душевне особине, на које смо ми обратили пажњу и тражимо шта им је непосредни узрок.

Сви душевни појави или стања свести, јесу продукти мозга и у опште нервне система. И по томе радња мозга и нерва — то је непосредни узрок развитка свести. Зна се из опита, да се како поједини органи тако и читаве органске системе развијају у тој сразмери, у којој се упражњавају. Тако, на пример познато је како се упражњавањем може развити мишићна система до невероватности. Тој цели и служи тако названо гимнастичко вежбање.

Исто тако и нервна система само се упражњавањем или радњом развија, којој цели најбоље служи школовање

у опште. Како се нерве развијају упражњавањем, то је најочигледније објаснио Спенсер, упоредивши ток нервне силе са током воде каквог потока. „Кад вода, вели он, потече низ какву површину, на којој нема још за ток воде јасно обележеног пута, онда се вода расплине и ток постане тако слаб, нарочито по крајевима, да успоравају ток и најмање сметње. Но ако поток продужи туда непрекидно тећи, онда ће механички притисак дуж оних централних места, по којима се вода, као јаче прикупљена, брже креће, тежити да у том правцу прокрчи пута току, да у центру тока воде издуби корито. А у след опет тога, што се по среди више издубила земља него по крајевима, вода са крајева све више придолази центру — концентрише се. По мери опет тога, у колико се вода концентрише, расте централна сила потока и прави све веће и чистије корито. И тако се после неког времена таком радњом тачно обележи пут потока, по коме он јури све брже и јаче. Истина у току нервне силе, о којој је овде говор, не креће се једна материја по другој, него се ток молекиларног кретања преноси од једних молекила на друге; али опет наше поређење остаје у потпуној сили“ (1).

Не само што се нервна система радњом снажи и постаје у обиму већа, него још радњом постаје и по каквоћи савршенија. Мозак састављају два главна елемента: **бела** и **сива** материја. Ова последња **сива** материја и јесте оно земљиште на коме се непосредно врше оне операције у след којих настају душевни појави или стања свести. А што је год та сива материја већа, то је све шире и удесније поље за оне душевне операције. На кратко: радњом нерва множе се њене везе, па у след тога расте и та сива материја од које поглавито и зависе те везе нерва. „Што је

(1) Спенсер: Основи Психол. књ. II., стр. 246.

год већи број веза, вели Спенсер, у које ступају нерви међу собом, то је све већа и она сива материја мозга, која је потребна за те везе" (1).

У осталом, ми и не мислимо да је сада потребно доказивати ту опште признату истину, да су они органи тела развитији и савршенији, који су више радили, него они који су мање и да они органи тела, који су ма чиме били спречени у раду, закржљаве, па најпосле и са свим угину. И ми не доказујемо, него само напомињемо, да је упражњавање мозга и нерва непосредни физични узрок развитка свести. „Како је давно постало и широко распрострто то уверење, вели Спенсер, да се упражњавањем долази до савршенства, најбоље показују ове, тако рећи, опште изреке: Упражњавање води ка усавршивању, навика је друга природа" (2).

Но по што се и ова тековина — развитак мозга и нерва — до које се дошло упражњавањем или радњом, предаје по наследству, као и свака друга тековина: то онда, можда би се могло наследношћу објаснити све, како то, што једна раса има савршенију нервну систему, него друга, тако и то, што је једна душевно развитија, него друга. Истина је то, да се путем наследства може пренети од једнога нараштаја на други све што је стечено, па и савршенство мозга и нерва; али је истина и то, да и тако наследство, као и свако друго, може остати бесплодно. Да објаснимо то примером; двојица су наследила од својих родитеља по сто хиљада динара. Но један је радио са тим капиталом, а други није радио ништа. Разуме се да ће онај што је радио (разумемо правилну радњу) умножити наслеђени капитал и још већи оставити своме наследнику, а онај што

(1) Спенсер: Осн. Псих. књ. I., стр. 33.
(2) „Основ. Псих." књ. II., стр. 140.

није радио, не може никако оставити већи своме сину, него још мањи, него што је он наследио. То исто бива и са наследством нервног капитала. Представимо сад две личности, које су наследиле од својих предака једнаке нервне системе, како по количини тако и по каквоћи, па једна је непрестано упражњавала нерве, а друга није. Наравно да ће она личност, што је упражњавала поћи један корак даље и стати један ступањ више својих предака, а она што није упражњавала нерве, још ће заостати од својих предака и стати један ступањ ниже.

Но осим тога, наследност је још и конзервативне природе и вуче више прошлости него будућности. Кад се, на пример, један нараштај прилагоди постојећим условима живота, онда он ту своју прилагодност, као навику, предаје млађем нараштају. Но млађи нараштај нема оне исте услове живота, какве је имао старији; они су се у неколико са општим развитком изменили. А међу тим тај млађи нараштај наследио је навику на оне услове, под којима је живео старији нараштај. Та наследна навика сад смета млађем нараштају да се прилагоди оним новим условима, у којима он живи. Отуда и бива та, скоро непрестана борба између природне склоности и сувремених потреба, борба између идеализма и реализма.

Признајући велику улогу наследности у општем развитку, ми опет за ове појединости, за ове почесне разлике, које карактеришу душевни развитак разних раса налазимо други непосредни узрок, а то је, као што смо већ споменули, радња мозга и нерва.

Што је која раса људска више упражњавала мозак, то је она душевно развитија, а што је која мање, то је она душевно назаднија. Но сад опет долази питање, за што су једне расе више упражњавале мозак, него друге? Шта је узрок томе? И ако то питање не улази у обим овог

нашег чланка, кога није смер да истражује узроке узрока, него да објасни од чега непосредно зависе оне душевне особине, којима се одликују једне расе од других, — опет ми ћемо на њега обратити пажњу, јер то може у неколико бацити светлости, и на ово питање, којим се ми специјално занимамо.

За што се код једних раса људских раније почела и правилније развила радња мозга и нерва, него код других, за то има доста узрока, но ми ћемо поменути важније, међу које долазе:

а) Храна. Како својом количином тако и каквоћом храна утиче на развитак организма у опште, па наравно и на развитак нерва. Она не само што крепи цео организам, него даје и онај материјал, који обнавља крв, а преко ње и нервну силу, што је неопходно за радњу. „Нема сумње, вели Спенсер, да крв која храни нерве, обилношћу својом много доприноси усиљавању нервне радње“.(¹) Да су оне расе људске раније почеле и сталније продужиле радњу мозга и нерва, које су имале и више и боље хране, то је већ тако позната истина, да се ми нећемо више око ње бавити, него ћемо да обратимо пажњу на други, исто тако важан услов, на који се до сад мање обраћала пажња.

б) Распоређај сила. Правилна и стална радња мозга и нерва зависи поглавито од тога, у какој сразмери стоји потрошња нервне силе према накнади исте. Радњом мозга и нерва троши се нервна снага, као и свака друга, па је треба накнадити, те да се радња може продужити. „Кад се нервна сила непрекидно троши, вели Спенсер, онда треба и да се непрекидно обнавља. Да би се радња продужила, нервна ткања морају се брзо обнављати“ (²),

(¹) „Осн. Псих.“ књ. I, стр. 81.
(²) Тамо: стр. 80.

Но то трошење и обнављање нервне силе треба да је у потпуној сразмери, па да радња нервне системе буде правилна. А та опет сразмера зависи од сразмере других физичних сила, нарочито светлости и топлоте.

Кад би физичне силе биле подједнако распоређене свуда и у свако доба, или као што Спенсер каже: „Кад би услови живота на земљи били тако удешени, да се свеколике радње могу вршити са једнаким угодностима, онда би код сваке органске системе, па наравно и нервне, трошење и обнављање ишло упоредо, корак по корак. Но непрекидна смена дана и ноћи, производи непрестано таке различне периоде, који нису сви подједнако удесни за радњу, па према томе и организам се прилагођава односно трошења и обнављања својих сила“ ([2]).

У јужним покрајинама, жарким појасима наше земље, где је светлости много више него таме, где је дан много дужи него ноћ, а тако исто, где је топлота тако велика и стална, ту се у почетку више трошило нервне силе, него што се могло накнадити, док се организам није којекако прилагодио према тако неправилном распоређају природних сила. Али траг те неправилности остао је, па се по наследству преноси од једног нараштаја на други, а то је: изнуреност нерва, а у след тога и апатичност према душевној радњи.

То је један веома важан узрок, за што оне расе људске, које су у борби за опстанак потиснуте у те покрајине, нису могле да правилно развију радњу мозга и нерва, па следствено, нису могле да правилно развију ни своју душевну снагу.

Исто тако нису правилно распоређене силе ни у северним покрајинама, хладним појасима наше земље, где

(2) Тамо: стр. 92.

је мало светлости и топлоте, где је ноћ много дужа него дан, а хладноћа тако велика и стална. Ту је мало услова за радњу мозга и нерва, па следствено и за трошење нервне силе. Ми немамо довољно факта, на основу којих бисмо могли тврдити, да је тамо, бар у почетку, док се организам није прилагодио, била већа накнада, него потрошња; али имамо основа тврдити, да се тамо упражњавала више мишићна, него нервна система. Па за то код оних раса људских, које су борбом потиснуте на север, има више енергије, него свести, више одважности, него благоразумља.

А на против, у оним покрајинама наше земље, где су те физичне силе — топлота и светлост правилно распоређене, то јест, где дан и ноћ, топлота и хладноћа стоје у сразмери, ту се организам и брже и лакше прилагодио односно трошења и обнављања нервне силе. Па за то оне расе људске, које су у борби успеле да заузму те умерене појасе наше земље, могле су и пре почети и правилно продужити упражњавање нервне системе, а у след тога наравно, пре почети и стално продужити развијање свести.

Тако посматрање слаже се потпуно и са историјским фактима; јер историја сведочи, да су баш ти умерени појаси наше земље били позориште оне велике борбе људских раса за историјски опстанак, као и то, да су баш оне расе, које су те покрајине заузеле, далеко измакле у развитку свести од осталих раса.

в) Облик друштва. Друштво људско, и ако није тако пространо поље, као природа, опет то је најудесније поље за радњу мозга и нерва; јер оно не само што има доста повода за таку радњу, него и доста нових и разноликих повода. И што је год које друштво савршеније, то је оно све више удесније за упражњавање мозга и нерва. Спенсер тврди, да развитак свести иде упоредо са развитком

друштвених облика, који су и узрок и последица развитка свести ([1]).

Да је развитак друштва последица развитка свести, то је факт већ доказан историјом, а да је у исто време и узрок и то се не може порицати, само што није непосредни, него посредством усавршивања мозга и нерва. Са развитком друштва умножавају се и средства и начини за радњу мозга. Наравно, ми се овде не можемо пуштати у појединости и набрајати сва она средства, којима друштво располаже или може да располаже за вежбање мозга и нерва, него ћемо само узгред споменути нека, као: брзину саобраћаја, слободу саопштавања и систему школовања. На кратко: савршенство друштвеног облика мери се по оним средствима, којима он располаже за упражњавање нервне системе. Отуда лако се може извести то, колико греше према друштву они, који, ма из каквих узрока, ограничавају та средства. А по што међу та средства долази и слобода кретања и рада, то је онда слобода потреба душевне природе људске, и по томе питање о слободи има научног основа у психологији.

У осталом нама није ни потребно даље тражити и објашњавати узроке развитка нервне системе; јер наша је цел та, да између многих физичних појава, обележимо оне, који су непосредни узроци развитка свести, а то смо већ у опште учинили; општи је узрок: **радња нервне системе**.

Но та нервна система тако је разграната, да се она не може у свима својим гранама подједнако да упражњава. И то је лако разумети. Ни један човек не може све послове подједнако да врши, него једне ради чешће и дуже, него друге. Па следствено, једне групе нерва упражњава чешће и дуже, него друге; један део мозга ради чешће и дуже, него други. То што бива код појединог човека, бива и код

([1]) „Осн. Псих.“ кв. IV. стр. 220—84.

читавог народа и целе расе. У след тога, што се једне групе нерва упражњавају више него друге и следствено постају развитије, него друге, прилагођава се и нервна система, па се то после, као наследна навика, преноси са једног нараштаја на други. „Судећи по способностима различних људских раса, вели Дарвин, имамо неког основа мислити, да се оно стање, што је постало савршеније, предаје по наследству“ (1). И тако мало по мало постале су оне душевне особине, које налазимо код разних племена и раса, које стоје, у опште узевши, на једнаком ступњу развитка. „Доста је само да погледамо, вели Спенсер, на разлику националних карактера, па да одмах опазимо, да су неке душевне особине постале наследне навике. Тако, на пример, ми видимо, да постоје расе ратоборне и миролубиве, трговачке и индустријалне, лениве и радљиве (2).

Што се једне групе нерва више упражњавају, него друге, па следствено и више развијају него друге, тиме се објашњава и то, за што неки имају више склоности за једне послове, него за друге. Наравно, да сваки има више склоности за оне послове, за које је наследио већма развите нерве, него за оне, за које је наследио мање развите нерве. Отуда долази то, што видимо, да су једни више склони за науке, а други за вештине; једни више за трговачке, а други за војничке послове; једни имају више храбрости на мору, а други на суху; једни имају више куражи војничке, а други цивилне.

Да оне групе нерва, што се више упражњавају, постају и савршеније од оних што се мање упражњавају, то потврђују и опити над слепима и глухо-немима. Код слепих, који су принуђени да више упражњавају групу нерва за осећање пипања и чувења, те су нерве много развитије, него код

(1) Ч. Дарвин: О изр. осећ. стр. 288.
(2) Г. Спенсер: „Основи Псих.“ књ. II. стр. 141.

оних који се служе и нервама виђења, па за то мање раде нервама пипања и чувења. Код глухо-немих опет, већма су развите, поред нерва пипања, и нерве виђења. С тога међу слепима јављају се често ваљани музиканти, а међу глухима ваљани живописци.

Код неких се опет више развију оне групе нерва, којих центри добивају импулс поглавито од унутрашњих органских сила, а код других опет оне нерве, којих центри добивају импулс од спољашњих сила, ван организма. Услед тога, код првих у правцу умног развитка превлађује субјективност, а код других објективност.

Ако сад, према томе, упоредимо Немце и Французе, као представнике двеју најразвитијих раса — германске и романске — онда ћемо опазити међу њима, поред осталих душевних разлика, и ове две: субјективност и објективност, то јест, видећемо, да код Немаца превлађује субјективизам, а код Француза објективизам. А Енглези, којих се тип развио укрштањем Келта, Англосакса и Нормана, примили су с једне стране савршенства немачке субјективности, а с друге и савршенства француске објективности, пошли су један корак даље и стали један ступањ више, на коме се субјективност и објективност мире и постају једно — позитивност.

Ми узимамо слободу констатовати, да су баш то оне душевне особине, које, у погледу умног развитка, карактеришу те три нације, као представнике савремене цивилизације. А словенска раса, која у развитку иде за овима и пред собом има тако много примера за углед, развија се свестраније, па за то и спорије. Црта, која превлађује у развитку словенске расе и саставља њену душевну особину, могла би се обележити називом: човечност.

И ако душевне особине разних раса људских и нису непосредне последице њихових физичних особина, опет се оне не могу цивилизацијом лако изгладити, па да се све расе људске

изједначе у развитку свести. И доиста, оне расе људске, које су до сада више упражњавале нервну систему, па следствено и више развиле, не могу се лако сустићи и при једнаким од сада условима за развитак; јер оне та своја стечена савршенства предају путем наследства и своме потомству, као што и оне друге расе, што су заостале предају своја несавршенства. И по томе, докле би оне ниже расе дошле до овог ступња, ове би више измакле у тој мери, да би растојање међу њима било веће, него сада; јер ток развитка и једних и других био би у сразмери са почетном и пратећом снагом. Само кад би ове сада напредније расе биле каквом силом на дуго време спречене у развитку, као што се то у старо доба чешће догађало, и као што се најпосле догодило са Грцима и Римљанима, — само у таком случају могле би назадније расе сустићи напредније, у след чега могло би опет настати нешто налик на средњи век. Но таких се случајева не треба више бојати; нема више могућности, да ће ниже расе у борби са вишима имати каквог успеха и ми са уверењем тврдимо, да је развитак цивилизације људске на свагда осигуран. За потврду тога имамо много факта у новијој историји; но доста ће бити да споменемо један од најновијих, како је шака развитих Енглеза разјурила огромне масе полуразвитих Мисираца.

Но и ако деца не могу сустићи младиће, могу младићи сустићи старце. Век појединих народа, и ако је много дужи од века појединих људи, опет није бесконачан. И поједини народи, као и поједини људи имају своје периоде: младости, зрелости, па и старости. Кад један народ дође у развитку до вршка, постигне своју кулминациону тачку, онда за њ настаје периода старости; он почне опадати и физично и душевно. И тада онај народ, који у развитку за њим иде имајући пред собом више искуства, угледајући се на све успехе и недаће свога претходника, не само што ће га сустићи, него ће још и претећи, и његова ће тачка кулминације бити и виша

и светлија. Но и пре тога има начина за зближавање и изједначавање разних раса, а то је: укрштање раса посредством брака. Истина, то укрштање има своје границе, које се не могу прелазити без казне. Тако, на пример, могу се са успехом укрштати само оне расе, које су блиске међу собом по развитку. А укрштање између оних раса, које су удаљене, било би од веће штете, него користи; јер њихови потомци нити би могли усвојити особине мајчине расе, нити очине, те би с тога изашли неки богаљи и у физичном и у душевном погледу. Ево како о томе мисли Спенсер:

„Ми имамо, вели он, довољно основа, на коме можемо тврдити, да у целоме царству животиња брачна веза између раса, које се веома разликују међу собом, даје до зла Бога рђаве физичне последице, и на против, веза међу расама, које су блиске, даје врло добре физичне последице. Но може ли се то правило, пита он, применити и на душевну природу? Нека факта, као да потврђују то, да укрштање веома различних раса, производи врло рђав тип духа, то јест такав, који нити је способан за начин живота ниже, нити за начин живота више расе. Но ако се представници оних народа, који су једног корена, али су у току времена, према различним условима, почели да се разликују, — ако се велимо, така племена укрсте, онда ће се произвести такав тип духа, који ће имати већа савршенства од својих предака. Смајлс у својој прекрасној књизи „The Huguenots“ наводи много примера како су већином знатни људи Енглеске рађали се баш у оним местима, у којима су се настанили француски и холандски емигранти. А професор Морлеј обратио је опет пажњу на то, како су сви ђенијални људи Енглеске за време првих седам векова енглеске историје, јављали се баш из оних места, у којима су Келти и Англосакси живели заједно“ (¹).

(¹) „Осн. Псих.“ књ. I. стр. 10.

Дакле и та мешавина или као што Дарвин зове укрштање мора се ограничити на расе које су међу собом блиске по развитку, или, што је још боље, на племена једне исте расе. Но то укрштање има велике вредности и кад бива међу разним сталежима једног народа, једног друштва, као што нам о томе сведоче знаменита браћа Граси. И по томе питање о једнакости свију чланова једног друштва има психолошког основа

II.

Особине спола.

То, што смо до сад говорили о разликама расе, може се већином пренети и на разлике спола. С тога ћемо у погледу на разлике или особине спола, бити брже готови.

Ми смо већ видели, да физичне особине расе не претходе свуда непосредно душевним особинама, и да по томе између тих двеју врста особина не постоји непосредна узрочна веза; и ако оне посредно и узајамно и утичу једне на друге, више или мање. То исто можемо казати и са особине спола, само са већим уверењем, а може бити и са већим доказима.

У новије доба многи су већ почели да доказују, како нема никакве душевне разлике између мушкиња и женскиња, а нарочито они, који проповедају равноправност између та два спола. И ако питање о равноправности има научног основа, опет оно се не може расправљати порицањем тако очигледног факта, као што је душевна разлика мушкиња и женскиња. Па шта је узрок тој разлици? Да нису оне физичне разлике, које карактеришу спол? Не споримо, да и те физичне разлике имају доцније неког посредног утицаја; али ми ћемо покушати, на основу позитивних факта, да оборимо то, скоро опште мишљење, да душевне разлике спола зависе од физичних.

Кад би душевне особине спола зависиле од физичних, онда би оне увек безусловно и непосредно следовале једне за

другима. А међу тим то се увек не догађа, као што ћемо се о томе уверити из позитивних факта.

У јужној Америци има неколико племена, код којих је физична разлика између мушкиња и женскиња тако мала и незнатна, да је, на први поглед, тешко разликовати једно од другога. Не само што мушкиње нема браде и бркова, па је у томе слично са женскињем, него је и у многим другим физичним цртама тако слично, да је тешко распознати не само младића од девојке, него и старца од бабе(1). Сад кад би душевне особине спола зависиле од физичних, онда би оне код тих племена биле тако исто мале и незнатне, као и физичне, барем би биле мање, него код оних племена, код којих су и физичне разлике много веће. А међу тим то се ни у колико не правда фактима. Мушкиње и код тих племена показује таку душевну надмоћност, какву показује мушкиње и код оних племена, код којих је физична разлика спола много већа. Но то само по себи, не би још било довољан доказ, јер зна се да кад што и мали узроци производе велике последице. Али то у свези са овим, што ћемо сад навести, саставља потпуни доказ.

Има у неким покрајинама Африке, нарочито у Лоанго, а тако исто и у неким планинским пределима Инђије, таких племена, код којих је женскиње душевно много развитије, него мушкиње(2). Ту, код тих племена, женскиње, као свесније и енергичније, доминира над мушкињем. Осим тога, има у Инђији једно племе, по имену Хазо, код кога је женскиње не само душевно развитије, него и физично много јаче од мушкиња. „Код инђијског племена Хазо, вели Спенсер, женскиње има тако надмоћство над мушкињем, да тамо свака жена може, кад год хоће, без икаких разлога, отерати свога мужа, ако јој се само не допада“(3).

---

(1) Тамо: стр 11.
(2) Спенсер: увод I. књ. стр. 13.
(3) Тамо: стр. 13.

Ми мислимо да нећемо погрешити, ако, на основу таких факта, изведемо закључак: да душевне особине спола, не зависе непосредно од физичних особина спола, него од оних истих узрока од којих зависе и душевне особине расе, а то је: од већег или мањег упражњавања нервне системе.

Као што су разне расе, у борби за опстанак, силом грабиле на земљи удесније за развитак покрајине: тако су исто и та два разна спола, у борби за опстанак, грабили у друштву удесније за развитак положаје. На неким местима Африке и Азије има племена, као што смо видели, код којих је женскиње уграбило боље друштвене положаје од мушкиња и тиме осигурало себи шире поље рада у след чега је оно тамо и постало душевно развитије од мушкиња. Но већином је мушки спол заузео боље положаје и себи отворио шире поље рада потиснувши женски спол на други план и нагнавши га, да ради споредне и једнолике послове. Така је судба постигла женскиње у след тога, што је сам брак био основан на отмици. „При комуналном браку, какав је свуда у почетку био, нико није могао, вели Лебок, присвојити искључиво себи девојку, а да тиме не krњи права других чланова племена. Но женска, која је отета од другог племена, није имала заштите; онај који је њу уграбио, могао је поступати с њоме, као и са сваком другом зверком, коју је у шуми уловио; племе његово није имало никаква права да се меша у њихов одношај. ([1]). С тога је мушкиње и претпостављало тај начин брака и мало по мало свуда се усвоји тај начин брачне везе, у след које жене дођу у бесправан положај. Но ако је које племе било изолирано и није имало у близини других, од којих би отимало женске, ту је опет женскиње узело мах, једно што га је било мало, а друго што је било своје.

([1]) »Почетак цивилизације«.

И не само што је мушки спол крчио себи, силом власти, све нове и нове путове за развитак и прикупљао све већа и већа средства, него је још од своје стране спречавао, да тако што може и покушати друга половина рода људског — женски спол. И доиста дуго време, скоро код свију познатијих раса људских, било је забрањено женском сполу школовање, па и данас скоро свуда затворена су пред женскињем врата вишег образовања. Но осим школе, и многа друга средства, којима се мушкиње служи за свој развитак, била су украђена женском сполу. Та неједнакост у раду око свога душевног развитка, коју налазимо код ова два спола, и ако не расте, него опада, опет непрестано траје од постанка човека, па до данас. У след тога, што је мушкиње у опште, са неким малим изузетком, у току свога проживљеног века, више упражњавало мозак него женскиње, и настала је та разлика, те је сад код њега мозак и већи по количини и савршенији по каквоћи.

Да је мозак код мушкиња већи него код женскиња — о томе нема сумње, јер је то већ доказано толиким фактима. Ту само још може бити сумње, да ли је и савршенији. Но кад се узме на ум природа мозга, нарочито оне сиве материје, онда се мора признати, да са количином расте упоредо и каквоћа. И даље, ако узмемо на ум онај општи биолошки закон, да је за виши и савршенији организам потребно више времена за неговање, него за организам нижи, па да и душевни развитак потребује времена према савршенству мозга ([1]), то опет морамо признати, да је код женскиња мозак мањег савршенства него код мушкиња, по што женскиње не само физично, но и душевно пре и сазре и опадне, него мушкиње.

Дакле мозак је код мушкиња и већи и савршенији, него код женскиња, а то опет није за то, што се једно зове

([1]) Тамо: стр. 5.

мушкиње, а друго женскиње, то јест, због оних физичних разлика по којима се тако зову, него за то, што је једно више радило мозгом, него друго. Па лепо, рећи ће ко, допустимо, да та душевна разлика и не зависи ни од каке друге разлике, осим разлике мозга и нерва, за што ви ту разлику изузимате из реда осталих физичних разлика спола?

Тако питање може се ставити, кад се узме у обзир, да се мозак мушкиња и по количини и по каквоћи разликује од мозга женскиња. Али ми ту разлику не увршћујемо у ред осталих разлика, које карактеришу спол прво за то, што та разлика није основна, него доцније прибављена и накаламљена; друго за то, што није стална него се непрестано колеба, час бива већа, час мања; и поглавито треће, што није општа, јер смо видели да женскиње код неких племена Африке и Инђије, показује већу душевну снагу, него мушкиње, а то значи, да има и већи и савршенији мозак.

Код неких племена женскиње је и сувише оптерећено једностраним физичним радом на штету нерва, а код других опет скоро ништа не ради, него седи беспослено у харему, од чега се опет затупљују нерви. Но и кад ради, оно наравно не може подједнако да ради свима групама нерва, него једнима више, другима мање, као што смо то видели и код мушкиња. Сад, према пословима, који су у део пали женском сполу, он је више или мање прилагодио и своју нервну систему. Познато је, на пример, да женскиње много више троши снаге на произвођење и више времена на неговање деце, него мушкиње, па је према томе код њих прилагођен и развитак нерва, па осећаја. Тако, на пример, код женскиња превлађују осећаји нежности.

Но и ако душевне особине спола не зависе од тако сталних узрока, као што су физичне особине спола, опет је веома тешко, да не рекнем немогуће, да се та два спола душевно изједначе. Не само што је тешко постићи једнакост односно

употребе средстава за развитак, у чему би се најзад и могло успети, него је тешко постићи једнакост односно саме основе за душевну радњу нервне системе, која је, у след дугог неједнаког упражњавања, постала неједнака. С тога и питање о равноправности женскиња са мушкињем треба да се раздвоји: на питање о равноправности у раду и на питање о равноправности у спреми.

Што се тиче првог, то јест, равноправности у раду, то оно још не може дуго доћи на дневни ред; јер и кад би се прокламовала, остала би илузорном, по што женскиње још не може подједнако са мушкињем да врши све послове, јер још нема за то једнаке ни физичне, ни душевне снаге.

Што се тиче онога другог, то јест, равноправности у спреми, то је оно поодавно на дневном реду. А већ и крајње је време, да је женскиње равноправно са мушкињем што се тиче употребе средстава за душевни развитак, да су им равноправно приступни сви просветни заводи, па и највиши.

Кад би на тај начин женскиње почело да вежба свој мозак у оној мери, у којој и мушкиње, онда би оно, можда у току времена и сустигло мушкиње, а где би се ово одало једностраном занимању, ту и претекло. За пример у том погледу могла би нам служити Северна Америка. Тамо је мушкиње узело, како по спреми тако и по раду, доста једнострани правац. По што им је поглавити задатак тековина, то су им трговачка и индустријска предузећа обична занимања. На то они троше скоро сву своју снагу и физичну и душевну. А, на против, женскињу остављено је тамо шире поље рада и свестранијег развитка. Поље науке и књижевности находи се скоро са свим у рукама женскиња. С тога је тамо женскиње, у погледу умног развитка, сустигло мушкиње, па можда ће га скоро и претећи, ако и даље остану тамо исти друштвени одношаји. Било би не само занимљиво, но и веома важно за науку, кад би се испитало и сазнало, да ли се код амери-

канског женскиња садашњег нараштаја, опажају какве промене у нервној системи, према женскињу ранијег нараштаја, као и према женскињу других нација и покрајина.

Но кад смо обраћали пажњу на душевне особине разних раса људских онда смо приметили, да са укрштањем раса ишчезавају и те особине, па шта више, да се у потомству њиховом добива и савршенији душевни тип. Па за то се и овде може да учини питање: по чему се тако и душевне особине спола не равнају путем спаривања, као што се особине расе равнају путем укрштавања? То је питање важно и ми ћемо на њега да обратимо пажњу.

Да се путем спаривања спола многе особине, како физичне тако и душевне, умаљавају, а неке и са свим ишчезавају, о томе нема сумње, по што је то приступно проматрању свакога. И доиста, није тешко приметити, да се још и код мужа и жене, после неког времена заједничког живљења, показује већа сличност у осећању и мишљењу, него што је у почетку била. А код њихове деце још и већа. И не само што су деца у лицу много налик на родитеље, него и у нарави. Шта више, догађа се и то, да женска деца више личе на оца, а мушка на мајку. Но при свем том, неке црте како физичне тако и душевне, постају својина само спола, па се, као такова, преноси путем наследства, са једнога спола на други. Тако, на пример, и ако може отац пренети по наследству на своје женско дете скоро све црте свога лица, не може и браду; та се физична особина спола ограничава само на спол. Исто тако женска наслеђују од својих родитеља мањи обим тела, па наравно и мозга, него мушка деца. „То ограничавање наследности само на свој спол, вели Спенсер, тиче се и апарата мозга[1]).

Да женска деца наслеђују апарате мозга, као и друге апарате организма, у некој мери различне и мање савршене,

---

([1]) „Основи Псих." књ. I, стр. 12.

него мушка деца, то се потврђује и тим фактом, што се женска деца пре однегују, него мушка, јер по оном општем биолошком закону, као што смо видели, што је год организам савршенији, то је све више и потребно времена за одгајивање.

Та разлика, која се тако путем наследства преноси, као својина спола, и служи за основу оног мишљења, да је сада већ тешко изједначити та два спола односно душевног развитка. Но и ако је тешко није немогуће. Кад би се претходно оба спола изједначила у спреми, онда би се, после неког, макар и подужег времена, могла изједначити и односно количине и каквоће мозга и његових апарата. С тога пре свега треба решити питање о равноправности у спреми и женскиње има потпуно права, да то захтева.

После свега тога, што смо до сад казали, можемо се мало обазрети да видимо, како ми Срби данас стојимо у том погледу.

Кад је народ српски имао толико физичне и душевне снаге, да се одржи у свој лепој покрајини, преко које су прејуриле тако многе и тако разнолике расе људске: онда ми ни мало не сумњамо у животну снагу нашег народа и његову историјску мисију. Долазећи у додир са разним расама и примајући мешавине, то са Аварима и Бугарима, то са Грцима и Римљанима, Срби су произвели један веома угледан тип, како у физичком тако и у душевном погледу.

Како би се даље тај тип развио и какву данас улогу играо за развој светске културе и човечанске цивилизације, може се бар од части закључити по оном душевном полету, који је учињен за оно кратко време независног рада. Али је варварска сила Турака [illegible] за дуг и за дуго време спречавала душевни развитак српског народа. Једно због тога, што су у тој борби [illegible] Срба, које изгинули које емигрирали; а друго због тога, што су Срби после дуго

време свога робовања имали једнолико занимање — били измећари туђину, — тек данас, после косовске пропасти на пет стотина година, српски народ изгледа веома једнолик. И ако сада има разлике у занимању, нема скоро никакве у сталежу. Прилагођивање према овим разликама занимања није још успело да произведе онаку диференцију, међу сталежима каку је више или мање, успело свуда код других народа. Код нас сви чланови друштва, ма каквог занимања били, стоје скоро на једнаком ступњу развитка, служе се скоро једном истом масом знања, једном истом количином идеја.

Ми овим нећемо да кажемо то, да код нас нема никакве интелигенције, па шта више, нећемо да кажемо ни то, да је она слаба, прем да је односно и слаба, него ми хоћемо овим да констатујемо само тај факт, да између наше интелигенције и наше простоте не постоји онака разлика каква на другим местима. А ово поглавито долази отуда: што су сви сталежи данашњег нашег друштва једног порекла, и то не давнашњег него тако рећи јучерашњег; што су сви они не само скоро поникли од једног истог корена, него тако и данас ничу. Па за то се до сад код нас сталежи нису туђили међу собом, и ако су једни били далеко интелигентнији од других, они су се спајали као сродни елементи, дружили као равноправни. И у след тога, они су могли лако да узајамно мењају своје мисли и жеље, своје радости и жалости, па и своје знање и незнање. Сви сталежи код нас живе у такој духовној заједници, да знање једнога постане лако својином другога. Наш сељак не само што је развитији од сељака друге ма које нације, него и влада већом сумом знања и више се руководи савременим идејама.

Што дакле наш народ изгледа по развитку доста једнолик, није толико на штету наше интелигенције, колико на корист наше простоте, ту се простота више уздигла, него што се интелигенција спустила. Што се код нас образовани људи не либе необразованих, па се тиме олакшава обмена мисли и

распростирање знања: то зависи колико од јединства порекла толико и од демократског строја самог друштва, од равноправних односаја. Странци који су с почетка били врло радознали, да виде како ће изгледати наш парламенат, који састављају већином сељаци, били су не мало изненађени, кад су видели како се наши сељаци у скупштини пристојно понашају и како смишљено говоре.

Као што су код српског народа мале и незнатне душевне разлике између сталежа, тако су скоро исто мале и незнатне између спола. Код нас мушкиње мало је имало више прилика за вежбање мозга, него женскиње. Радња и једног и другог спола била је скоро једнолика; нити је код Срба женскиње и сувише оптерећено, као на неким местима (осим Црне Горе), нити је опет и сувише беспослено као на другим, а што је поглавито, радња је већином била заједничка. Неке кућевне послове вршило је искључиво женскиње, а неке пољске искључиво мушкиње; али већи део послова, вршила су оба спола у друштву, заједнички. Та скоро једнолика и при том заједничка радња, јесте поглавити узрок и тој сличности душевној, какву примећавамо данас, код нашег женскиња и мушкиња, више него код других племена.

Према свему овоме ми налазимо, да су код нас и физични и душевни услови веома повољни за правилни развитак. А међу те услове на прво место стављамо: једнакост. Истина, да разлика у образовању и богатству тежи да поремети ту једнакост, изазивајући и разлику у прилагођивању; али се опет та једнакост може неговати, а и подржавати једном друштвеном мером, као што је: равноправност.

А. Васиљевић.

ПОГЛЕД НА БОРБУ

ИЗМЕЂУ ЦЕНТРАЛИЗАЦИЈЕ И САМОУПРАВЕ (ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЈЕ) НА ЗАПАДУ И У НАС.

Велики и живи покрет данашњега политички-друштвенога живота, који се у све већим размерима развија и напредује, унео је у данашњи политички живот множину разних праваца, начела и схватања, која се међу собом косе и укрштају и изазивљу жестоке и дуготрајне борбе међу представницима једнога или другога начела, правца или схватања. И отуда онда има у данашњем јавноме државноме животу толико разних и мучних **питања**, која још једнако стоје отворена и нерешена, око којих још једнако траје спор, јер се још не зна које ће начело или схватање победу одржати, на коју ће се страну борба најзад преломити. И ма колико да је о некоме јавноме питању већ говорено и расправљано ипак није ни мало залудно и сувишно опет га поново претресати и пречишћавати, јер ућутати о једноме питању, прекинути о њему можда дугу и уморну препирку и оставити га на страну, то још не значи **решити** то питање а ипак се оно најзад мора решити. А да би се лакше дошло и ближе домакло таквоме решењу свакојако је поновљено претресање питања нужно и корисно. Међу толиким политичким и државним питањима, која су у новије доба јако занимала умове и изазивала жестоке спорове, ми

наилазимо и на питање о централизацији и децентрализацији, које већ доста дуго време стоји на дневноме реду јевропске политичке дискусије. У нашој публицистици посебице није о томе питању баш тако много говорено и писано, оно је само тек по некад на махове и тренутно искакало на површину, додирнуто и у кратко претресано, а за тим се опет „изгубило у жагору“ осталих питања, која су више на се обраћала пажњу наше публицистике. Можда је то тако и морало бити, јер је то питање о централизацији и самоуправи више неко секундарно (другога реда) питање, које разуме се мора много више места да уступа важнијим и главнијим питањима наше политичке организације, која стоје у првоме реду, а оно поред њих тек понекад може да се узме у обзир и тек онда може јаче изићи на средину и постати предмет пространијега и живљега претресања, кад та важнија и главнија питања већ једном буду пречишћена и решена. Да ли је збиља тако? Биће доста људи који мисле одиста да питање о томе, хоће ли управа бити централисана или децентралисана, није баш у првоме реду међу питањима, која се тичу политичкога уређења и строја извесне државе, па ипак се они по нашем убеђењу варају, јер један само пажљивији поглед на ток у развићу унутарњега државнога живота данашњих културних народа показаће нам, како питање о централизацији и децентрализацији спада међу најважнија и најглавнија питања политички-друштвене организације и како многи народи нису никако могли да дођу до сталности и утврђености својих унутарњих уставних одношаја само с тога, што поменуто питање у њих није било правилно и корисно решено.

Да бисмо се о томе уверили ваља нам само примера ради загледати у историју државнога стања и развића једнога од најобразованијих и најзанимљивијих данашњих народа, који је много пута доиста корачао на челу јевропскога културнога покрета, а то је народа францескога. Извесно се може

казати да ни један народ цивилизованога света није више а може се казати баш и није ни толико пожртвовања, енергије и ентузијазма показао у тешкој и мучној борби за сваку напредну и велику политичку и социјалну мисао и да је народ француски вазда био први кад је ваљало раскидати са неком већ преживелом прошлошћу, са изанђалим политичким и друштвеним облицима и крвљу својом искупити и извојевати остварење новијих политички-друштвених начела, која су обележје данашњега државнога поретка и данашње државне организације. Држимо да нам нико неће оспорити то, што смо казали о томе великоме и племенитоме народу. Па ипак шта видимо на крају свију тих мучних покрета, борба и напора његових? Видимо како тај исти француски народ кроз толике десетине година при свој борби и свему напору ипак још никако не може своју државну организацију да утврди на чврстим и сталним уставним основама, како му се унутарње политичко стање непрестано врти и колеба око толиких неуспешних покушаја, како се један за другим на брзо измењују најразличнији државни и владавински облици и француско друштво немирно скаче и упада из републике у цезаризам, из овога у „легитимну“ монархију, из ове у уставну „грађанску“ монархију, па опет у републику, која свој веома кратки век завршује у брзо опет прелазом у цезаризам и т. д.

Одиста чудна појава, која многим политичким писцима и државним филозофима даде веома јакога и озбиљнога повода да дубље размисле и да потраже главни узрок томе крајње несталном и колебљивом политичком стању у унутарњости француске државе. Једни су га нагађали и тражили у овоме, други у ономе и није лако било погодити главни узрок тој чудној историјској појави. Да ли у француском народу не беше довољно интелектуалне и политичке образованости за посао свога унутарњега консолидовања? То доиста нико не може тврдити. Или можда тај народ није имао довољно енергије,

издржљивости, готовости на жртве и одушевљења за одбрану и одржање својих општих интереса, својих крвљу искупљених уставних слобода и главних услова за стално правилно уређење свога политичкога стања? Је ли он био можда одвише мек, млитав и спор за мушку борбу за своје народно право? Мало час смо на то питање одговорили; у томе погледу француски се народ извесно може мерити са сваким другим народом па га и — надмашити. Најзад за цело ни то не може нико тврдити, да у француском друштву није још довољно теоријски и практички разрађен и објашњен данашњи уставни представнички систем, да његова начела и његови појмови још нису довољно прешли у крв тога народа, да их није још довољно схватио и усвојио. Одвећ би банално било, кад бисмо то још хтели пространије доказивати.

Дакле један народ, који стоји на висини данашњега умнога и политичкога образовања, који је своју пробуђену свест и своју необичну енергију у борби за своје народно право сјајно доказао, у кога је уставност са свима својим начелима и појмовима тако пространо разрађена, претресана и практички примењивана, који у прсте познаје све разне формалне гаранције уставности, који је имао већ толике тачно и прецизно написане уставе и т. д., па ипак такав народ, који је другим јевропским народима био учитељ и проповедник великих начела од г. 1789., не може на своме дому та начела стално да оствари и утврди, не може да одомаћи и учврсти бар ту уставност, ту политичку организацију, коју је он за остале народе јевропскога копна у својој великој револуцији први извојевао. Где је главни узрок томе? Одиста важно и интересно питање. Доста дуго ни сами иначе веома бистри и оштроумни француски политички писци нису могли да га опазе, тек у новије доба они га нађоше, опазише и на среду изнеше. Ево како тај узрок објашњава један од признатих данашњих писаца и зналаца уставне теорије и

практике, проф. Бидерман[1], који о томе вели: „Што највише смета здравоме развићу и трајноме утврђењу представничкога система у Француској то је она огромна, безмерно развита централизација француске државе — тај систем који се не само укоренио у јако разгранатоме и тесно међу собом везаноме реду од установа, него — што је још горе — који је у наравима, у предањима, у целоме духу саме нације дубокога корена ухватио, који се мучно и тешко искорењује. У Инглеској се животна моћ и необориво дејствовање парламентаризма оснива веома великим, можда највећим делом на скоро потпуноме одсуству баш тога бирократски-управнога механизма, који се у Францеској налази преко мере развијен“. Дакле прекомерна централизација је узрок што францески народ не може уставност и представнички систем већ једном стално да извојује и утврди и доиста је то доказана, веома оригинална појава у историји унутрашњега политичкога живота тога народа, да су се као што већ поменусмо и као што је познато разни облици владе, устави и у опште политички стројеви мењали и један за другим долазили у великој брзини и разноликости, али је у свима тим разним и многобројним променама и скоковима из једне форме у другу, у целоме томе колебању и таласању једно остало стално и неизмењено, а то беше баш та поменута централизација, коју је стара монархија републици, република цезаризму стално и верно у наслеђе предавала те је као трајан и сталан елеменат францескога политичкога уређења непроменљиво пролазила кроз све те разне промене. Батби говорећи о централизацији о томе добро каже: „Dans notre pays la question se pose dans des conditions qui ne se retrouvent nulle part ailleurs; car, la centralisation y forme une sorte de courant historique,

(1) Biedermann, D. Repräsentativ-Verfassungen mit Volkswahlen, стр. 84—91.

depuis Louis le Gros jusqu' à nos jours, et se confond en quelque sorte avec tout le développement de notre histoire"(1). Па тако исто Ханри Гало вели: „La France est, par droit historique, une nation centralisée. Bons ou mauvais, les régimes se succèdent chez elle; les rois s' en vont, mais la centralisation reste"(2). И баш за то, што је централизација остала непрестани састојак францеске државне организације, што је била верни пратилац свију разних система, који су владали, за то она и јесте главни и највећи узрок, што репрезентативни систем није могао чист и здрав на дуже време да се одржи у тој земљи.

Тек у најновије доба почела је у Францеској да се образује једна школа политичара и писаца, која је то основно зло францескога државнога живота бистрим погледом опазила и познала и која је имала куражи да отпочне одсудну борбу против њега. Глава и један од првих оснивача те школе и уједно један од најбистријих умова францеских, Токвиљ, истина не живи више, али они јасни, темељити и убедљиви назори и посматрања, што их је изнео у својим делима од велике и трајне вредности, а то је у познатоме делу „La démocratie en Amerique", и за тим у делу „L'ancien régime et la révolution" (1856) наџивеше свога аутора, ухватише корена, добише многе речите и умне заступнике и извесно ће пре или после одржати победу у политичкој организацији францеске државе. Међу главнијим следбеницима Токвиљевим и заступницима новијих и правилнијих погледа на државну управу можемо поменути Родоа(3), Бешара(4).

---

(1) B. Batbie, art. Décentralisation (Dictionaaire géneral de la politique V. livraison) стр. 658.

(2) Henri Galos. Le gouvernement libéral en France (Revue d. deux mondes).

(3) Raudot, La décadence de la France, Paris 1850 и други спис: La grandeur possible de la France, 1851.

(4) Béchard, Administration interieur de la France, а за тим: Introduction au droit municipal moderne, 1869.

Одилона Бароа и др.([1]). Та је дакле школа политичких писаца тражила као први услов за правилно развиће и утврђење представничкога система, да се укине централизација и да се уведе децентрализација т. ј. да се велики број атрибута и функција (послова), што су у централној влади у Паризу усредсређене, пренесе од части на покрајинске (провинцијалне), кантоналне и месне државне власти, од части на независне органе покрајинскога, кантоналнога и меснога (општинскога) становништва, а ово највећма и пре свега, дакле оно, што се (по примеру Инглеске) зове народном самоуправом (selfgovernment).

Познато је да је француски конституционализам, како га је први теоријски основао и разрадио Монтескије, у главноме био скројен и смишљен по примеру и обрасцу инглескога државнога уређења и онда је збиља чудно, како није од Инглеске позајмљен и њен чувени „selfgovernment“, како се нису и у томе обзиру угледали на њен пример. Узрок је томе веома добро означио Гнајст([2]) казавши: „Већ у 18 веку француско је друштво инглески устав преобразило и прерадило у своме смислу. . . . . Оштроумље, ученост, вредноћа и ревност тадашњих политичара извесно би потпуно довољна била за то, да се темељито проуче и упознају државне установе инглеске, само да се је то озбиљно хтело. Али оснивачима нових уставних учења, као и онима који су та конституциона учења даље развијали, на послетку није баш толико ни стало било до инглеских одношаја, колико до одношаја своје земље, и до својих властитих захтева, потреба, идеала. А за ту цељ беху у пола верно прегледани и наведени, у пола криво тумачени и схваћени инглески опредељаји много згоднији него истински одношаји самога живота. Први и главни проповедник нових учења,

([1]) B. Odillon Barot, De la centralisation et de ses effets, Paris 1861.
([2]) Rud. Gneist, Verwaltung Justiz Rechtsweg, Staatsverwaltung u. Sebstverwaltung (Berl. 1869), стр. 199.

Монтескије, не имађаше пред очима сам инглески устав, него Блекстонов коментар (институције), лепо написан учевник за инглеске слушаоце права, у коме је скоро са свим изостављен историјски ток развића целине, selfgovernment (самоуправа), одношај правосуђа према управи, систем правних контрола. А баш то беше оно, што је излагање учинило тако примамљивим за францеске очи..." Дакле у томе је објашњење како су Монтескије и остали могли имати пред очима инглески образац па ипак у њему не видети главни основни елеменат инглеске уставности и парламентаризма, главни и широки камен темељац, на коме цела та инглеска уставна зграда чврсто почива. Они су се угледали на инглески државни живот само у врху, у формама представништва, којима се окружује централна влада. Али основу, базис, они оставише непромењену, онако како се историјски затекла; а та основа беше: зависност покрајина и свију месности од центра, Париза, народ скоро са свим одвикнут од сваке општинске саморадње, безусловно уздање у наредбе многобројне и разгранате бирокрације. А да ли је збиља та тако развита и утврђена самоуправа (децентрализација), главна и чврста основа инглеске уставности, да ли је збиља у томе кључ за разумевање њене непоколебљиве трајности и утврђености? То је данас већ потпуно доказана ствар, о томе ни један познавач историје инглеске уставности не сумња и ту је довољно као на најнадлежније сведоке позвати се само на Гнајста, Џ. Стј. Миља, Телкампфа и др. па да је свако даље доказивање потпуно сувишно. Већ поменути францески писац Бешар позивајући се на Миља каже: „L'Angleterre, comme le remarque M. St. Mill, ne serait libre que de nom si les routes ordinaires, les voies ferrées, les banques, les sociétés d'assurances, les universités et les institutions de bienfaisance étaient dans les mains du gouvernement, si les institutions municipales et les con-

séils locaux avec toutes leurs attributions, se convertissaient en autant de departements de l'administration centrale; si les employés de ces diverses entreprises etaient nommés par le gouvernement et attendaient de lui leur avancement". А сам Мил каже: „Систем под-парламената (sous-parlements) за месне ствари мора се од сада сматрати као једна од основних установа сваке слободне владавине.... Нужно је дакле да осим представништва народнога, постоје још и представништва муниципална и провинцијална"(¹). Признати, данас можда најтемељитији познавач инглеске државне организације Гнајст каже: „Selfgoverment сачињава саставни део правнога поретка као и државне управе. Нужно је било свакојако уметнути тај елеменат, да би се инглескоме уставу дао карактер „правне државе", тим елементом (међуметком, Zwischenbau) добише правне и парламентарне контроле државне управе свој ослонац и т. д.". Па на другоме месту (²) тај писац вели: „Тај међуметак (Zwischenbau), тај selfgovernment, то је оно, што је од 500 година на овамо инглески устав основало, развило и до данас одржало". Не вреди у осталом наводити поједине ставове и изразе Гнајстове, јер је он значење те инглеске самоуправе по одржање и утврђење инглескога представничкога система у својим пространим делима о елементима инглескога државнога устројства на широко објаснио и показао и управо је тај инглески „selfgovernment" учинио посебним предметом своје нарочите темељите студије. Најзад Телкамп, који је на лицу места испитивао и студовао инглеске установе, вели такође: „Без самоуправе као основе државни су устави као н. пр. у Француској и у опште код романских народа лако и брзо једно за другим обарани и уништени, докле је инглески устав развијан трајно и снажно

(¹) Mill, La gouvern. réprésentatif. стр. 315.

(²) B. Gneist, D. preussische Kreisordnung in ihrer Bedeutg für den inneren Ausbau d. deutschen Verfassungs-staates, 1870. стр. 6.

и живи у целоме народу, јер се он тамо оснива и ослања на самоуправу општина и грофовстава, која од стародавнога времена у мислима и наравима становника живи и влада, и с тога се одбранила од свију нападаја". Па на другоме месту тај исти писац вели: „Сваки устав, који не почива на самоуправи као својој основи, виси тако рећи у ваздуху. Где те основе нема, као до сада у Француској, ту је државни устав налик на неки лабав кров, који свака олуја лако обори и однесе, докле је инглески уставни живот проникнут самоуправом и основан на њој вазда са упорном снагом одолевао свима олујинама" ([1]).

Иза овога, што смо сада тек у кратко навели, мислимо да ће ипак свакоме бити јасно, како смо збиља имали право кад смо горе казали како питање о централизацији и децентрализацији није никако питање другога него првога реда како оно одиста „спада међу најважнија и најглавнија питања политички-друштвене организације" јер нам је пример Француске показао најеклатантније, како се може устав најтачније и најболье формулисати и написати, како могу поједина питања уставне теорије бити веома прецизно и логички разрађена, па да ипак цела та уставност стоји на веома слабим и лабавим ногама, да је може сваки вихар одухнути, кад питање о основи, питање о централисаној или децентралисаној управи није како ваља решено и пречишћено.

А да бисмо још боље показали, како то збиља стоји што смо сада казали, ми ћемо међу разним узроцима и момен-

(1) B. Dr. J. L. Tellkampf, Selbstverwaltung u. Reform der Gemeinde u. Kreisordnungen in Preussen u. Selfgovernment in England u. Nordamerika. Berlin 1872 стр. 2 и 32. — Уз наведене писце још ћемо навести и новијега публицисту Х. Мауруса који у својој важној књизи: Der moderne Verfassungsstaat kritisirt v. Dr. H. Maurus (Heidelberg, 1878) на стр. 258 наводи, како одиста инглески парламентаризам почива на народној самоуправи „auf der im Volkscharakter wurzelnden, von Anfang her bestandenen Einrichtung der Selbstthätitgkeit des Volkes für die Executive".

тима, који баш управо сам опстанак уставности и парламентаризма везују за питање о централизацији или децентрализацији, напоменути и одабрати само један који се сваки час може опазити, који стоји на видику свакоме, који гледа и проматра отвореним очима и мало већом пажњом разне појаве у данашњем уставноме животу и механизму; и с тога смо баш тај моменат изабрали, јер се о њему сваки може најпре и најлакше убедити и осведочити. То нам разуме се нико неће оспорити да је народно представништво најглавнији и управо карактеристичан састојак у уставном механизму, оно је централна полуга око које се све остало обрће, а то се народно представништво, које треба да је израз народне воље, оснива опет на општем народноме гласању, на избору. Ако тај избор није слободан и самосталан и ако по томе народно представништво није одиста слободан и непомућен израз свагдашње народне воље, онда се брише главна и најбитнија карактерна црта уставности, онда је та уставност привидна и лажна, корупција се увлачи и овлађује, уставност у брзо постаје пленом некога енергичкога властољупца, те се претвара у отворену диктатуру и цезаризам, или само животари као нека спољна декорација прикривеноме апсолутизму, који је баш због те уставне маске опаснији од голога, отвореног апсолутизма. Свакојако је дакле један од битних основних услова за утврђен опстанак и правилно развиће сваке истинске уставности да избори буду слободни и да буду неисварени и непомућени израз народне воље. А како се то може ујемчити и обезбедити? Види се како је то једно од најглавнијих и најважнијих практичких питања у уставноме животу. Нема сумње да то није никако споредна и равнодушна, него на против веома значајна и важна ствар, хоће ли устав бити овако или онако састављен и написан, хоће ли у њему бити све тачно и јасно изложено, што сачињава карактер у истини демократскога представничкога система, хоће ли у

њему законодавна и контролна власт народнога представништва бити ујемчена у смислу народне суверености, хоће ли бити гарантована лична безбедност, слобода штампе, збора и удружења и т. д. али ма да је то тако, ипак уза све то шта ће бити од уставности, кад у пресудноме тренутку, у тренутку где се бира народно представништво народ није господар свога гласа и своје воље, кад у тој уставној државној организацији има веома важан, моћан и утицајан елеменат, који слободу и самосталност народнога избора може да спречава и квари и може да учини да тај избор не буде израз народне воље? А тај ће елеменат свакојако гледати, да своју моћ употреби у своме интересу, што му се ни мало не може замерити јер је природна тежња свакога друштвеног елемента, да што боље очува своје интересе у друштвеној организацији; ту се не може апеловати ни на какав платонизам, него ту ваља самом државном организацијом, самим обликом установа побринути се за то, да се један елеменат не може одвише раширити на рачун осталих елемената, у опште на рачун целине. Види се дакле да поред најслободније и најтачније израђенога устава, поред осталих грађанских и политичких слобода мора и треба да буде још нешто, што у пресудним тренутцима карактер уставности одржава и обезбеђује, а то је свакојако већ поменута основа њена, ваљано и правилно организована управа, која у парламентарним изборима игра веома значајну и моћну улогу. Свакојако дакле неопходно мора систем државне управе бити у армонији са захтевима слободне представничке владавине, а то значи да мора бити решено питање о централизацији или децентрализацији.

А да је то збиља тако, да збиља најглавнији захтев сваке уставности, а то је слобода и непомућеност народнога гласања и избора стоји у најтешњој вези са организацијом управе, то ћемо доказати и посведочити речима надлежних писаца, који су ту ствар са научном објективношћу и хлад-

ноћом проматрали и изложили. Ми ћемо пустити те писце да у место нас говоре, да овоме нашем излагању што већма дамо и очувамо карактер научне објективности, која у тих писаца никако не може бити сумњива. Већ навођени француски писац Ханри Гало о томе вели: „Nous n'hésitons pas à dire que le suffrage universel n'acquerra son indépendance que par une reforme radicale de notre organisation administrative. Comment éspérer la liberté des élections, lorsqu'une armée de fonctionnaires, d'agens de toute nature, qui vivent par le gouvernement, qui attendent de lui leur avancement, la récompense de leur zèle, qui espérent et craignent tout du pouvoir central, enserre le pays entier? Un mot lancé par ce maitre toutpuissant est du haut en bas de la hiérarchie comme le commandement d'un chef pour les troupes les mieux disciplinées. On ne le controle pas, on ne le discute pas; on l'exécute. Et à son tour quelle influence puissante ce corps des fonctionnares n'exerce-t-il pas sur les populations! Cet état des choses est non seulement la négation de l'indépendance du suffrage universel, mais aussi un obstacle à la formation de nos moeurs publiques. Jamais un peuple libre ne pourra vivre avec une pareille organisation, jamais l'opinion publique ne circulera avec assez de force pour être le véritable moteur des destinées du pays. Liberté et administration laissée à la discretion du pouvoir sont des termes contradictoires. L'histoire ne nous présente l'exemple d'aucun peuple où la liberté ait fleuri sous un tel régime". Па мало даље тај исти писац каже: „Aussi que voit-on au moment d'une élection? Sous la direction imprimée par le gouvernement tous les agens du pouvoir central spéculent sur les convoitises des populations: ici ils promettent un chemin, une église, des subventions pour créer des écoles, des halles, pour construire une bourse, un théatre; là ils s'engangent

à ouvrir une voie de communication, un chemin de fer, un canal. Le trésor public se répand en monnaie électorale sous les formes les plus variées. Aussi le plus souvent n'est-ce pas la question de politique générale qui se pose devent le scrutin. Les électeurs, au lieu de se demander quel est celui des candidats dont le talent et le caractère exerceront l'unfluence la plus salutaire sur la marche du gouvernement, se demandent quel est celui qui, par la nature des ses relations avec le pouvoir, obtiendra la plus large satisfaction de leurs besoins locaux. Les consequences de cet ordre des choses ne sont que trop facile à tirer: action décisive du gouvernement sur le personel électoral, sujetion de l'esprit politique à l'esprit de clocher, corruption systématique des moeurs publiques, annihilation de toute initiative individuelle ou locale au profit de l'autorité centrale. Ici se presente donc dans toute sa gravité le problème de la centralisation"(¹).

Да узмемо сад опет Гнајста, као једнога од најнадлежнијих а при томе са свим објективних научника; он вели: „Уставно државно право јевропскога континента, које се сматрало као неки jus gentium (опште међународно право) средње-јевропскога друштва, састоји се у преношењу начина владе самоуправне инглеске џентри (gentry) на континенталну чиновничку државу са потпуним изостављањем оних средњих елемената и међуметака selfgovernment-а, судских контрола и правних контрола тога selfgovernment-а. То изостављање сачињава главну основу тих континенталних уставних учења у супротности према правоме уставноме и управноме праву Инглеске. Но тим се изостављањем помера и квари карактер парламентарних контрола, као и цео основни карактер некога првога и другога дома". Па мало даље Гнајст

(¹) H. Galos, Le gouvernement libéral en France, стр. 136 - 138.

описује последице што их доноси са собом та централисана управа у континенталној „чиновничкој држави" као што је он зове; он набраја овакве последице: „1). Систематска злоупотреба званичничке власти, а посебице полиције и државнога тужилаштва, у интересу свагдашње већине против мањине, јаче класе против слабије. Најближе је искушење по правилу у полицајној власти — искушење, да се закони, који су донесени против крадљиваца и скитница, употребе на то да се оштети част и имање оним лицима, која друкчије мисле о цркви и држави него „владајућа партија" и т. д. 2). Систематска злоупотреба права постављања и наименовања чиновника (patronage), које право кад нема самоуправе (selfgovernmet-a) масу звања стравља на расположење партији која влада. 3). Кварење и поремећење целога јавнога права заједничким узајамним упливом оба горња момента. По што се као услов наименовања поставља партизанско учешће чиновника у борби друштвено политичких класа, то је онда у томе уједно и упућивање на партајску употребу свога званичнога права; а по што је управни чиновник у исто доба и судија о законитости свога акта, то отуда излази неправилно развиће (Verbildung) целога јавноправнога поретка. Закони о постављању чиновника, о концесијама за радње, о полицији безбедности, о пасошима, праву настањивања и прогањања и т. д. добивају са свим промењен смисао. Сва права државе постају партајским наградама или средствима за претњу и застрашење противника. Главни пак циљ полицајној власти постаје то, да влада парламентским изборима. Докле друштво мисли, да оно својим апсолутним правом одобравања буџета и новчаних средстава неограничено влада министарском управом, дотле се у самој ствари однош. ај баш обрће: неограничена полицајна власт влада парламентским изборима као трајно правило и уклања се и узмиче само испред револуционих струја и

супротности. Том смешом и збрком инглескога уставнога система са континенталним управним системима не постаје, као у Инглеској, владајућа партија него партајична влада... Таква влада није у стању, баш и кад би хтела, да једно с другим веже устав и управу, да административно право утврди и огради сталним законима и да оснује у истини уставну владавину. Такви државни устави не могу дакле ни за корак у напред да се помакну у образовању и развићу утврђенога административнога (управнога) права, самоуправе (selfgovernment-a), владавине по законима. Промена система ту само може значити непрестано напредовање у процесу распада и расцепа, који све даље одмиче и одводи од образовања правне државе"(1). Ето тако описује ту ствар тако озбиљан и објективан писац и научник као што је Гнајст, који доиста са теоријске висине хладно и непристрасно гледа и проматра појаве и ток у развићу данашње уставне државе, коме се ни из далека не може приписивати некаква партизанска страсност и тенденциозно навијање на калуп овога или онога политичкога правца.

Још ћемо се позвати на већ напоменутога новијега писца Бидермана, о коме смо већ горе казали како је признат као један од најбољих немачких познавача данашње уставне теорије и практике, који у исто доба са научном савесношћу и непристрасношћу оцењује и претреса разна питања уставне организације. Тај писац у већ наведеном резоновању о француској уставности и о узроцима за што она није могла никако да се одомаћи и утврди наставља: „Свака влада у Француској ослањајући се на многобројно и чврсто дисциплинисано чиновништво, које је потпуно за њу везано законодавством а још већма природом самих одношаја, свака дакле влада има на томе основу голему моћ, која слободно развиће и снажно

(1) В. то све у већ наведеној књизи: Verwaltung Justiz Rechtsweg, Staatsverwaltung u. Selbstverwaltung, стр. 199—203.

саделовање уставних фактора поред ње не допушта и по томе се вазда труди да те факторе или силом укине и уклони или корупцијом ослаби. За једно и друго даје јој систем централизације пуно средстава и путева. Где је цела земља прекриљена и обасута огромном множином од владе наименованих и потпуно од ње зависних чиновника, ту је ласно имати пресуднога утицаја на изборе. И где скоро свака поправка јавних завода и установа, чак до најмање општине, где употреба јавних прихода за локалне цели, где давање концесија и осталих разних олакшица и доброчинстава појединима неограничено зависи од владе, ту све то за владу постају веома згодна средства, да утиче на убеђења и савест депутираца. Све су владе у Француској обилато служиле се тим средствима — силе или лукавства..... И тако у Француској устав, представнички систем, парламентаризам ни под којом владом не постаде „истином“. А још је најзанимљивије и најчудније што баш они који су највећма викали да „устав треба да постане истином“ (као што је познато то беше лозинка опозиције против Бурбона и програм, којим је јулијско орлеанско краљевство отпочело)([1]) баш ти исти су после тога највише томе допринели, да то постане немогућно, јер су радили на одржању и утврђењу баш оних установа, које сметају потпуноме развићу уставно-парламентарнога живота у Француској. Како Тјер тако и Гизо, вође двеју главних странака, које су се под Луј Филипом бориле о владу, беху одлучни пристаоци оне државне и владине свемоћности и оне заплетене управе, која се у све и сва меша, која све у својим рукама држи и која је плод система административне централизације, чију су убитачност и штетност по слободу почели увиђати веома доцкан — тек онда кад су већ давно одступили били са позорнице свога практичкога др-

([1]) Луј Филип је свечано казао: »La charte serais désormais une vérité«.

жавничкога рада. Ни Тјер ни Гизо нису се ни мало устезали да се у највећој мери служе средствима централизације и тешко да је било ватренијега хвалиоца тога система него што беше знаменити писац историје консулата и царевине"(¹).

Ми бисмо могли ове наводе још умножити и више њих нанизати, али мислимо да је и ово што смо до сада навели и напоменули довољно да се увиди велика, битна важност тога питања о организацији управе. Држимо да ће ово моћи и оне, који важност тога питања нису у пуној мери оценили, да убеди, да је њихова оцена погрешна била, да то питање није никако секундарно, него да оно мора стајати свакојако међу питањима првога реда, кад се поведе реч о томе, како ће се у некоме народу уставност и представнички систем основати на чврстоме и широкоме темељу, а да не мора без ослонца висити у ваздуху или сваки час бити у опасности, да се изметне у лажну привидну уставност. И по томе онда свакојако у данашњим великим и пространим научним и публицистичким дебатама о условима и суштаственим захтевима добре и ваљане уставне организације вазда се јавља и на дневни ред излази и то питање о централизацији и самоуправи, оно се пажљиво и брижљиво претреса и расправља у свима земљама, које хоће да се организују на уставним парламентарним основама. У Францеској и у Белгији оно се зове борба међу централизацијом и децентрализацијом, у Немачкој оно је борба међу федерализмом и централизмом или унитаризмом; у Инглеској оно се јавља под именом конфликта између права владе и између локалних слобода; у Италији, у Шпанији оно је опет федерација или јединство; чак у сједињеним државама америчким „демократи" и „републиканци" боре се сваки дан на томе терену. И онда одиста стоји оно што је Гало казао да се јавља проблем централи-

(¹) B. Biederman, D. Repräsentativ-Verfassung, стр. 85—87.

зације у свој својој тежини и важности, или што је казао други новији француски писац([1]) говорећи такође о томе питању: „Cette grave question préoccupe donc à un égal degré l'ancien et le nouveau monde“.

Па зар се то питање не јавља према томе и у нас у свој својој тежини и важности? Извесно је да је у нашој земљи данас општа тежња, да се права и здрава уставност што боље ујемчи и утемељи, па зар онда смемо то важно питање оставити негде у куту, у последњим редовима међу питањима, која ваља претрести и расправити, те се на њега тек само по некад онако припадом и мимогред обазрети, па га онда опет за дуже време заборавити и забацити? Према свему што смо до сада навели мислимо да ће се сваки са нама сложити у томе, да то питање потпуно заслужује да се потанко и темељито проучи и да није довољно од времена на време излазити на среду са предлозима и пројектима, како би посебице и у појединостима ваљало да се организује н. пр. срез и општина на самоуправној основи([2]), него да треба осим тога и пре тога цело то питање да се претресе и расправи са своје опште начелне стране, у самим својим теоријским и практичким основама, у своме дубљем културно-историјском и политичком току и значењу, а за тим да се прегледа и изложи историја тога питања у осталим културним и напредним земљама, да се прикупе и саопште главни и важнији разлози, са којима су у тим образованим земљама браниоци централизације и децентрализације један према другоме на мегдан излазили и најзад да се види и проучи шта се у

([1]) B. P. Deloynes, La nouvelle loi départamentale française (Revue d. droit intern. et de législation comparée T. 1870) стр. 623.

([2]) Криво би нас разумео ко би мислио, да ми тиме побијамо или мало уважавамо вредност и нужност тих потанко и у појединостима изнесених предлога. То никако! Напротив ти су пројекти и нацрти корисни и савремени, али само пре њих или бар уз њих упоредо треба да дође оно што ми у тексту помињемо. Једно је без другога непотпуно.

томе питању и данас још налази тек у стадији теоријскога захтева, а шта је већ практички уведено и остварено у овој или оној земљи. Кад се то у довољној мери учини онда ће цело то питање у потпуном своме замашају и значењу бити свакоме пред очима и тада ће и онај део јавнога мишљења, који то питање није схватао у његовом начелном пресудноме значењу по саму уставност у опште, добити правилнији поглед на ту ствар. Многи данас гледају на поменуте предлоге и пројекте као на продукте посебнога партијскога становишта и држе да је то особина политичкога радикализма и према томе мисле да неко може бити са свим искрен пријатељ праве и непомућене уставности, да може бити јако заузет за утврђење представничкога парламентарнога система, а да ипак не мора при томе толику важност полагати на питање о организацији управе, о организацији самоуправнога среза и општине, у опште дакле на питање о децентрализацији. Али кад се тим оданим и искреним пријатељима уставности покаже и докаже, како у самоме начелу та уставност не може да се утврди и одржи без промене самих управних основа данашњега државнога строја, без темељите и добро организоване самоуправе, онда ће они свакојако другим очима гледати и на саме те поменуте пројекте, ови ће за њих добити са свим већу важност и увидеће да то питање заслужује много озбиљнију пажњу, но што је то до сада било. Не можемо а да опет не наведемо речи већ поменутога француског публицисте Гало-а ма нас ко и прекорио, да одвише нагомилавамо те стране цитате; али је Гало то према нашем мишљењу тако лепо казао да ми не умемо боље о томе да се изразимо но што је он учинио; он вели: „Tous les partis sont intéressés à l'émancipation locale; car sans elle les plébiscites auront beau succéder aux plébiscites, le suffrage universel, dominé par l'administration, restera une machine qui, à moins d'explosion, obéit invariablement à celui qui la manie. Les hommes qu'un coup de force, qu'une

révolution met au pouvoir sont alors surs de ne trouver nulle part de résistance, parce que nulle part n'existent ces organisations indépendantes capables de servir de point de ralliement aux populations troublées ou menacées dans leurs sentimens et leurs interets. Voilà l'explication de ces bouleversemens. si fréquens depuis un siècle, qui empêchant la France d'asseoir définitivement sa constitution politique; voilà la cause de cette émulation maladive qui anime tous les partis de la criminelle pensée do se renverser mutuellement par la violence, de s'imposer à la nation en vainqueurs et non en représentans sincères de sa volonté. Il est donc indispensable que désormais la commune, le canton, l'arrondissement et le département aient une personalité politique, et ne soient plus une simple expression géographique, un cadre uniquement destiné à rendre l'administration plus facile".

Свакојако дакле држимо да није никако сувишно него на против веома корисно и нужно, да се питање о централизацији и децентрализацији опет поново покрене и свестрано почне претресати у нашој публицистици, да се пречисте појмови, који у то питање улазе, те да се хладним и брижљивим испитивањем и обавештењем дође до правилних погледа на ту важну страну уставнога политичкога преображаја. Наумили смо да у овој расправи нешто од своје стране допринесемо тој јавној цели и да се мало позабавимо тим питањем. Разуме се да ми нити имамо нити можемо имати намеру, да у овакој једној и то сразмерно краткој расправи исцрпемо све што се на то питање односи, да га потпуно претресемо како у његовом општем начелном значењу тако и у свима појединостима; за то би свакојако нуждан био цео низ оваквих расправа а нужна би била можда још пространија и дужа студија, но што смо је ми могли до сада томе питању посветити. Ми ћемо се дакле свакојако у овоме своме теоријскоме покушају ограничити на то, да бацимо један објективан на-

учни поглед на ту замашну и значајну борбу између централизације и самоуправе, да обележимо неке важније опште моменте тога питања, да изнесемо и изложимо по неке знатније разлоге за и против једнога и другога система те да тако дођемо до некога сталнога теоријскога резултата и гледишта са кога се може то питање решити корисно и успешно по уставну оргинизацију. Ми ћемо бити задовољни ако овај наш покушај обрати што већу пажњу надлежних људи овоме питању и ако покрене коју спремнију и искуснију снагу, да о њему дубље и потање размисли и своје мишљење на среду изнесе.

Приступајући самоме питању, о коме је реч, ваља нам пре свега констатовати, да се цела борба између система бирократске централизације и самоуправне децентрализације управо састоји у борби против централизације а за децентрализацију; такав је претежни карактер те борбе у великој већини оних земаља, где је она отпочета и где се још једнако води. А то је с тога, што је централизација онај облик и систем управе, који у великој већини јевропских земаља постоји, који се затекао, дакле свакојако систем који влада; према томе нема потребе ни нужде тек борити се за централизацију, наваљивати да се она уведе, доказивати њену преку нужност и корисност, него на против, потреба је борити се против ње, доказивати њене штетне и рђаве стране, у опште дакле ићи за тим да се прекомерна централизација укине и замени правилно и добро смишљеном и уређеном децентрализацијом. Браниоци и заступници централизације имају данас бар фактички далеко згоднији и лакши положај, они се налазе у стању „beati possidentes“, они су још једнако чврсто ушанчени иза бедема тога система, који још једнако тврдо постоји, који се од векова затекао, који има дуговремени опстанак, историјску традицију за се и који је услед тога разуме се и доста јакога корена ухватио у навикама, погледима и предању самога народа. Осим тога та је

централизација онда кад је настала у јевропском државном животу имала у извесној фази историјскога развића јевропскога друштва своју прелазну нужну и релативно корисну улогу и многи се данашњи њени браниоци непрестано још на то позивају а не узимају или можда неће да узму на ум, да је она ту своју улогу већ давно извршила и да је сад већ преживела своје доба, као што је било и са многим другим политички-друштвеним системима, па је сад дошло време, где она треба да се замени другим системом управе, који ће бити у бољој сагласности са основним карактером данашњега државлога устројства и данашњих политички-културних потреба.

А како се то догодило и какав је историјски узрок томе те се централизација скоро на све стране затекла као „владајући" систем управе на јевропскоме копну? То је занимљиво питање а осим тога нужно је да га овде у кратко додирнемо још и с тога, што ће нам одговор на то питање одмах и то нај јасније показати, да је централизација у данашњи државни организам ушла као један наслеђени страни елеменат из раније већ претурене епохе државнога развића и да по томе она неминовно пре или после мора да испадне из данашње државне организације као неки заостали остатак прошлости, који се некако провукао и утиснуо у данашњи политички строј.

Кад и у след чега је управо настала у јевропском државном животу централизација, која се у главноме још и до данас одржала? Познато је да је у феодалној држави средњег века владала једна врста децентрализације, која се састојала у највећој раздробљености државних функција, које су се на ситно поделиле међу разне безбројне автономне „суверене" корпорације и та је раздробљеност владала у законодавству, у правосуђу и у администрацији. Држава се управо изгубила и утопила у властеоским и сталешким привилегијама и централна државна власт, која беше представљена у монархији,

беше све већма ограничена и потиснута на веома мали и узан круг и постаде најзад сенком и играчком у рукама силнога и великога властеоства ([1]). Најзад монархија наслањајући се на нови грађански ред, који је поникао у градовима и на саму масу народа, која је стењала под притиском феодалних малих и великих господара, отпоче одсудну борбу против те феодалне раздробљености и против властеле, која јој беше израсла над главом; монархији је испало за руком да одржи победу и да сломи властеоску надмоћност и њихове привилегије, које су се шириле на штету државне целине и јединине. Како је и чиме монархија то могла да изврши? Она је то могла да изврши и фактички извршила једино путем централизације (усредсређења) пређе раздробљених државних функција у рукама централне власти, у рукама монарховим, а орган и помоћник у томе послу беше јој једна моћ, која је у течају времена веома ојачала, а то беше плаћено чиновништво или т. н. бирокрација, која иде увек упоредо са централизацијом, јер централизација и бирокрација једно друго неминовно прате и условљавају. Бирокрација је прво постала из приватнога чиновништва монархије и ова је владала преко и средством тога чиновништва. Та је бирокрација најглавнији фактор који је монархији дао снагу и способност, да борбу са феодалном аристократијом издржи и са победом доврши, јер је најзад и сама аристрократија почела улазити у тај чиновнички ред. Бирокрација је дакле као главни орган монархије ушла као нов елеменат у тадашње поцепано на неслободи масе основано друштво и она је тада представљала неку умну аристократију, која је битно допринела к уништењу и

([1]) Béchard, Introduction au droit municipal moderne, на стр. 12 каже о томе: „... on voit la royauté féodale se mouvoir dans d'étroites limites circonscrites par les libertés de l'Église, par les droits seigneuriaux, par les États généraux et provinciaux, par les franchises communales, par l'autorité judiciaire et administrative des Parlements“.

укидању аристократије по рођењу. То је данас дакле у историји јевропскога државно-политичкога развића већ призната ствар, да је монархија помоћу централизације и бирократије, дакле усредсређењем неограничене законодавне и административне власти у својим рукама, поступно прогутала све негдашње мање и разноврсне феодалне власти, укинула разна сталешка заступништва, потчинила и надвладала све разне средњевечне корпоративно одељене животне кругове, који донде у себи имађаху свој центар и правила свога опстанка и кретања. Монархија се подиже као највиша и нај јача политички-друштвена моћ на развалинама аристократско-феодалнога поретка и настаде период апсолутизма.

Ту се дакле сад извршио историјски прелаз из средњевечне државне раздробљености, из феодалне државе у модерну територијално и политички уједињену државу. Тај је прелаз био у то доба нуждан, он је представљао једну даљу стадију у поступном развићу државнога живота и ту је централизација са бирократијом имала свога прелазнога оправдања и своје користи, разуме се кад се ствар посматра са гледишта историјскога поступнога развића, како је он фактички текао, а не са гледишта извесне апстрактне теорије. И по томе се дакле види, како је апсолутна монархија нарочито 17 и 18 века, употребила централизацију са бирократијом као главну полугу да феодални државни поредак из темеља потресе и преокрене(¹) и да га претвори у чврсто усредсређену државу, у којој се влада по једноме калупу из свемоћнога центра помоћу разасуте и организоване чиновничке јерархије. И тако дакле бирократска централизација беше уједно и главна основа, на којој је апсолутизам почивао. Она сачињава битну карактерну црту апсолутистичкога пе-

(¹) Тако Гнајст за Францеску каже: „Под Лујем XIV довршује се дакле природни факт, да сталеже савлађује и укида организам чиновништва“. В. Verwaltung, Justiz. Rechtsweg etc. стр. 20 и 21

риода; она беше логички саставни елеменат тога државнога строја. Тај се сада у кратко описани процес извршио пре или после у свима државама јевропскога копна([1]).

Занимљиво ће бити да овде мимогред напоменемо како се и у нашој старој држави средњега века јасно опажа тај исти ход и процес у унутарњем државном развићу. Мајков добро напомиње како „други знатан посленик у државном послу бејаше властеоство. Оно је тврдо чувало своје користи и мешало се у најзнатније државне преврате. Душану би суђено сачувати народ ода зла, које могаше изаћи од кавге између Немањића и од силе која бејаше у властеоства". И одиста је Душан моћном руком захватио у дотадашње племенско уређење, у властеоске привилегије и раздробљеност државне власти и његову је мисао опет Мајков добро означио казавши: „У држави како је он разумеваше, већ није могло бити онаке деобе; у управи није могло бити породичних рачуна ни патријархалности: с једне је стране закон и самодржавна воља а с друге целина земље као државе и једна власт". Дакле Душан као што исти историк каже „учини Србију једном државом у данашњем смислу". Свакојако дакле тај прелаз из феодално-аристократскога поретка у уједињену државу у модерном смислу у Србији се већ почео у велико извршивати још у Душаново доба; и ту је опет своју историјску неопходну улогу играла чиновничка централизација. Душан је одиста увео са свим нов ред државних достојанственика и чиновника, који су били једино органи централне монархове воље и о томе каже Мајков: „Појави се ново властеоство, не као дружина нити по рођењу, него изабрано по заслугама, које ко имаше. Око Душана стекоше се људи који служише из разних

([1]) В. о томе за Немачку и Францеску: Gneist у већ поменутим делима. — За тим: Petsche, Geschichte u. Geschichtschreibung unserer Zeit. Leipzig 1865. стр. 172—175.

српских земаља и редова и он их дарива достојанствима и дужностима". То дакле свакојако беше оно исто, што и бирократија у осталој Јевропи; чиновништво је уређено по грчкоме обрасцу(¹) и оно је тада одиста на супрот старој аристократији по рођењу представљало неку умну аристокрацију заслуге, која се разуме се мерила мерилом апсолутно-монархијских тежња и погледа. „Све је ово ишло на супрот властеоству" и „властели се стављају под закон" као што исти наведени историк вели. Па даље још Мајков са истога гледишта схвата и Душаново узимање царске титуле и вели: „Душан виде с високом мишљу својом о власти да пређашње име краљевско није довољно за његове намере и да у њему нема доста места за све што је о власти мислио и за то се назва царем у једнаком смислу са царевима грчким. Тим властела изгубише своје значење и посташе поданици као и сви други". Најзад вели како Душан не само подиже Србији спољно значење „него је и изнутра преобрази унесавши у њу начела државнога живота. До то доба грађански јој живот стајаше под старом племенском уредбом; али га Душан преобрази тако да се у свему њему показује самодржавна власт, која се почиње и састављена је само у владаоцу". Мислимо да је довољно ово што смо навели да се види како је одиста Душанова Србија већ била савладала и претурила период феодално-властеоске раздробљености и привилегија те је већ потпуно била пошла путем централисане апсолутне монархије, која је свакојако прелазно нужна била да се оснује и утврди државна мисао, државна целина и једнина(²).

(¹) „Душан преобразивши двор и управу према грчкоме, постави је особите управитеље и чиновнике, који се зваху деспоти, севасти или севастократори и кесари и т. д." Мајков, Историја срп. народа, стр. 69 и 70.

(²) Разуме се да су ови податци о нашој старој држ. организацији веома површни, кад смо ограничени на то, да пабирчимо мршаве напомене Мајковљеве, коме и за то морамо бити захвални, кад већ

И после овога лако је увидети откуда се на копну јевропскоме централизација са бирокрацијом затекла као општи облик и систем управе, који на све стране влада; она просто беше наслеђе апсолутистичкога периода, који је данашњој фази државнога живота непосредно претходио. И отуда излази да смо имали пуно основа кад казасмо, како је централизација збиља стран елеменат једне прошле епохе, који је заостао и неприметно се утиснуо у данашњи уставни државни строј. Прекомерна апсолутистичка централизација 17 и 18 века учинила је своју услугу и извршила своју историјску улогу, она је неразориво утврдила начело државне јединине и целине, и сад је већ у велико настало доба, где је она не само непотребна него и опасна и где треба озбиљно мислити о томе, како ће се она већ једном укинути и савременијим системом управе заменити.

Да је то збиља тако навешћемо још ради боље потврде потпуно компетентно мишљење Гнајстово, који је ту ствар дубље и темељније проучио но ма који други научник јевропски. Говорећи о францеском државном уређењу он вели: „Као у апсолутизму остаје дакле сва државна радња монополисана у нарочитоме чиновништву и по томе настаје непосредована супротност између слободоумно

наши домаћи историци налазе за нужно, да се и одвише баве тачним даном рођења или смрти овога или онога владаоца, тачним именима краљица, пореклом овога или онога великаша и т. д. што су свакојако такође занимљиве и важне ствари, али ма колико да о њима дознамо, ипак оне не могу ни мало да буду накнада за велико непознавање и таму, којом је још једнако завијено потање државно уређење, политички и социјални односи, поступни ток у историјскоме развићу разних момената, који су утицали на облик држ. организације, на народно стање у опште и т. д. а та питања чини нам се да су бар толико исто важна ако не важнија од оних горе поменутих. По нашем мишљењу свакојако би нужно било да наши историци обрате пажњу и на та питања, од чијега познавања имаћемо како нам се чини много веће користи но од тога кад тачно знамо да ли се неки „деспот“ звао овако или онако и т. д.

мишљенога устава и апсолутистички организоване управе“. За тим говорећи о нужној реформи немачке државне управе наводи како она мора да се преобрази у смислу самоуправе а противно данашњој од апсолутизма наслеђеној централизацији па онда каже како се „непознавање и неувиђање те истине оснива на нејасности назора, који владају, а та нејасност као наслеђе апсолутне државе само се понајлак може савладати. Монополисање сваке непрекидне, знатније политичке радње у чиновништву од заната (berufsmässigen Beamtenthum) оставило је за собом у вишим слојевима немачкога друштва још више него у самим средњим класама такву непоузданост и непотпуност назора баш у тој области“ и т. д. Па по што је за тим у општим цртама напоменуо како треба самоуправа да се организује као неопходан елёменат за потпуно армонијско развиће немачке уставне државе он завршује: „Тек тиме ће се већ једном измирити непосредована противречност између устава конституционе државе и између заостале и наслеђене управе апсолутне државе“(1).

А како је та централизација из апсолутистичкога периода прешла и увукла се и у доцнију уставну епоху, то смо већ горе у кратко додирнули. Ми смо казали како је већ више од сто година стара та мода и навика јевропскога континента, да се диви инглеским установама и да тражи у њима начела, која би се могла пренети и применити и на континенталне државне одношаје. Монтескије је у томе постао пример и образац свима доцнијим слободоумнијим политичким писцима. Његови списи а нарочито његов „Esprit des lois“ постаде неком врстом политичкога јеванђеља, које је у безбројним издањима прештампавано и које је од г. 1789 па

---

(1) B. Gneist, D. preussische Kreisordnung in ihrer Bedeutg für den inneren Ausbau des deutschen Verfassungsstaates, предговор стр. V и VI.

до данас добило званичну потврду и званични израз у разним писаним „картама“, конституцијама нових уставних држава јевропскога копна. Но то јеванђеље народима континенталним ипак није донело слободу. За неких осамдесет година не могоше изостати многа „разочаравања“ и дезилузије; „па ипак чим је опет једном смишљен и потврђен неки нови „устав“, опет су поново томе веровали“ као што вели један новији немачки безимени писац(¹). И чини се као да згодан пут, што га Монтескије показа, не беше пут, који води циљу. Шта беше последица томе? Последица беше, да је сад опет од једном настала противна мода, да се то подражавање и угледање на инглеске установе проглашује као „непрактично“. А међу тим се слабо ко сећао и домишљао, да можда само слика, што су је начинили и створили о инглескоме уставу, беше непотпуна и неупотребљива. Но ипак привлачна сила инглеске уставности није се могла никако изгубити и са свим угасити; нарочито у последње доба опет се појавише нови списи, од чести из саме Инглеске, од чести у Немачкој, који узеше на се задатак да посредују и потпомогну боље познавање инглескога државног уређења. Опште је признато да на челу тих писаца стоји без сумње већ више пута поменути Гнајст. Онај безимени немачки публициста, кога смо мало час навели и који је очевидно велики поштовалац, ученик и следбеник Гнајстов, каже о томе веома добро: „Он (Гнајст) дао је неспорне доказе, да недаће и неуспеси континенталних устава по инглескоме обрасцу немају свој узрок у манама и недостатцима самога оригинала, него у непотпуном и крајње површном познавању тога оригинала. Што су до сада сматрали као инглески устав, то беше највидљивији сјајни апарат парламента и парламентарне владе, који се апарат као што изгледаше могао ве-

(¹) B. Gneist u. Stuart Mill, Eine politische Parallele. Berliin, 1869. стр. 21.

ома згодно и лако пренети у сваку другу државу. Но при томе је за познавање целога недостајала само једна „маленкост“ а то је целокупно административно право, цело самоуправно (комунално) уређење, на коме се као на основи парламенат подиже само као врх, као завршетак. На континенту дакле хтедоше да отпочну с краја, с врха; то је наравно изгледало као најкраћи пут да се што брже дође до жељене уставне политичке слободе, али се тиме није дошло циљу. Истина и о самоуправи су нешто чули, познавали су је по имену, али њена суштина остаде прилично тамна и непозната“(1).

Мислимо да смо довољно објаснили, како се могло догодити да је на копну јевропскоме из доба апсолутизма наслеђени управни систем провукао се и у уставни период, да је остао „владајући“ облик управе, јер нису опазили, да поред увођења самога устава и парламентарне владе ваља и сам облик управе, какав је постао за време апсолутизма, изменити; на то се нису обазирали и тако су унели у нови уставни поредак континенталних држава једну нелогичност и унутарњу супротност, од које тај поредак још једнако и данас болује и која је најзад неминовно морала довести до велике борбе између централизације и децентрализације. И ту је онда одиста поникао један од најтежих проблема у унутарњем строју данашњих уставних држава; један је немачки писац (2) о томе добро казао: „Парламентаризам је баш управо супротан централизацији. Он је у Инглеској постао из сајуза и везе друштвених сталежа против апсолутне власти монархије и спречио је централизлцију управе у којој је монархија дала израза и маха својој сили да покори и потчини „владајуће“ сталеже. Но на јевропскоме

(1) B. Gneist u. Stuart Mill, стр. 22.

(2) Ernst Petsche, Geschtchte u. Geschichtschreibung unserer Zeit, стр. 175 и 176.

копну влада централизација и ту би се увођењем парламентаризма одиста створио тај проблем да се две супротне и противуречиве појаве друштвене или пусте да једна другу узајамно потру или да се измире и изједначе". А ово последње разуме се није могуће и тај проблем не „да би се створио" него је одиста већ створен на копну јевропском и он ће се по нашем тврдом убеђењу свакојако завршити победом децентрализације, а док то не буде дотле ће једнако континентална уставност мање више бити привидна и почивати на веома лабавом темељу, јер је накаламљена на такав затечени и наслеђени управни организам, који је са свим другој државној мисли служио[1].

Ми смо мало дуже застали на овоме историјскоме значењу и поницању централизације у апсолутистичком периоду, на њеној логичкој начелној вези са апсолутном монархијом а према томе начелној супротности са уставним парламентарним системом. То смо с тога учинили, што мишљасмо да оваквој строго научној расправи о томе питању и јесте главни задатак, да пре свега објасни опште начелно значење те целе борбе између једнога и другога управнога система, да постави више опште гледиште, са кога ће моћи та борба правилно да се оцени и са кога ће се увидети, како борба против централизације и тежња за што широм самоуправом у крилу данашњих уставних држава није поникла неким случајем или само као продукат некога одвише страснога и пренагљенога тежења за новином, него као логички историјски захтев самога представничкога система, чији теоријски и практички искрени заступници поучени студијом и дугогодишњим искуством најзад пронађоше прави дубљи узрок болешљивости и колебљивости разних континенталних уставних покушаја.

(¹) В о томе још Tellkampf, Selbstverwaltung u. Reform der Gemeinde u. Kreisordnung etc. стр. 32.

Па ипак ово убеђење, које смо покушали да објаснимо и посведочимо самим историјским током у развићу континенталне уставности, још ни до данас није могло потпуно да облада и да се усвоји од стране свију, који теоријски или практички имају посла са питањем, о коме је овде реч. Централизација при свем своме већ објашњеноме карактеру и пореклу има и данас својих заступника но разуме се да све њих баш са најобјективнијега гледишта не можемо уврстити у један ред и једну класу. Међу њима има таквих браниалаца централизације, који су очевидно по самоме своме положају, по васпитању, тако рећи по самој атмосфери у којој су одрасли и у којој живе било са знањем било инстинктивно заинтересовани у одржању централисанога система управе. Ту онда разуме се влада мање више пристрасност у оцени тога питања о централизацији и децентрализацији; ту не може бити објективнога претреса ни дискусије. Но тако исто се мора с друге стране признати да има и таквих заступника и присталаца централизације, који су одиста искрено одани и одушевљени за ствар народне слободе и уставности, који збиља хоће праву и истинску уставност, али су убеђени да се уставност и слобода могу ипак сложити са централизацијом и да ова има своје јаке и добре стране, ради којих је ваља одржати. Они пре свега мисле да одузети централној државној власти моћ у интересу и у корист општинама и срезовима, то значи умалити општу снагу народа, значи раскидати везу једнине народне, око које се толико мучно и трудно радило, док је створена, значи разлабавити и раздробити ону спојеност и чврстину, која једној држави даје толику важност и снагу у очима других држава. То су патриотске бриге, о којима свакојако ваља водити рачуна и упустити се у дискусију. Такве објективне, непристрасне дискусије одиста може бити са тим поштеним људима, које збуњује илузија неке угрожене народне величине, који искрено мисле,

да је централизација, која се може сложити са слободом, средство и циљ свеколике цивилизације.

Ти браниоци централизације дакле веле да има извесних народа (као н. пр. францески) који су по самоме историјскоме развићу и по историјскоме праву народи усредсређени, централисани. Код њих се разне владе и облици владе мењају, али централизација свакојако остаје. И ко би хтео ићи против тога историјскога позива народа, тај иде против саме природе ствари. Осим тога сам дух понеких народа још једнако се налази у реакцији и отпору против средњега века, још њиме владају страшне успомене на унутарње ратове, на монстрозне злоупотребе те епохе; он је убеђен да има једино усредсређеној моћи да захвали што су се народи ослободили свију тих зала. Уводити сад опет те локалне суверености, ма по каквом основу и разлогу, то значи враћати се тој прошлости, то значи успостављати једну врсту деспотизма, која је тим несноснија што је ближа онима који је сносе. -- За тим браниоци централизације иду даље, улазе више у детаљ и питају: Је ли добро да општина буде суверена у руковању својим добрима и у употреби својих извора? Није добро, ако хоће да се избегне неправда. Какву гаранцију даје један скуп, који не зависи ни од кога до од себе самога и против кога нема никакве апелате? Ред правосуђа знамо да је установљен таквим начином, да парнице међу приватнима подвргава двома степенима испитивања и суђења само да би се избегле заблуде, погрешке и пренагљености, а међу тим кад је реч о томе да се промени административно право онда зар да се изостави и укине та тако паметна и благодетна гаранција и предохрана? За што да се општем колективном интересу закрати и не да̂ јемство поновљене дискусије и поновљенога суђења које се иначе даје приватноме интересу? Не може ту у опште бити друге суверености осим суверености народне; иначе се ствара множина малих држава у држави. Централизација тешње уједињује све делове територије и даје

им неко заједничко кретање по коме они једнаким кораком корачају на путу напредовања; приходи свију тих делова, правилно покупљени и прибрани, служе свима и жртве што има сваки од њих да поднесе прорачунане су у сразмери према користима што се свакоме од њих дају у подмирењу његових потреба. То је ред, то је правда и права слобода.

Уз ова посматрања браниоци централизације додају још и друга која су вишега реда и значења. Једнина народна веле они, која се одржава само централизацијом велика је и голема заштита према ривалности и непријатељству суседних држава. У тренутцима опасности ту не може бити почесне слабости, помесне себичности; осећање које одушевљава владу разлије се као електричком струјом у све чланове тела друштвенога; дух који покреће владу шиље и саопштава своју патриотску мисао свима најудаљенијим крајевима земље. Ту нема никаквога отвора, нема пукотине, кроз коју би могао провући се и продрети утицај странски да измени или посмете и запетља једну земљу која је тако организована. Францески народ имао је само таквој организацаји да захвали те је г. 1793 једнодушно одушевљење народно потрчало на границу да брани отачаствену земљу, један само позив, један глас само изазвао је тај јуначки ентузијазам, који за неколико дана подиже и створи дванаест армија и који је спасао и одржао независност францеску. Па зар такву уједињеност, коју му је створила централизација да жртвује идејама слободе које и кад се задоволе, не вреде толико, колико величина и независност земље!

Пример Америке, додају браниоци централизације, нема са овом дискусијом никакве везе. Република је američka федеративна држава и по самој својој природи може да трпи децентрализацију. А поврх тога тај је велики народ својим географским положајем заштићен од свију оних опасности, о којима је овде реч. Што се тиче Инглеске, која се такође

као пример наводи, то ваља погледати изближе, и одмах ће се видети да ако је веза између три народа, који су различне расе и разних обичаја, доста велика сметња томе, да они образују једну националну целину, једно народно тело, то се сваки дан о томе размишља да се са енергијом и сталношћу исправи та мана територијалнога склопа. Да би се потпомагао покрет индустрије, земљорадње и у опште популације влада Велике Британије једнако проширује свој утицај, једнако умножава правила и законе о таквим предметима, који до скора беху остављени иницијативи индивидуа или појединих месности. И саме корпорације мало по мало губе своје атрибуције у корист централној влади. Дакле и сама раса англо-саксонска, тако индивидуалистичка, тако склоњена одељености и децентрализацији, ипак не може да се отме општем закону и правилу развића; она чини насиље својим инстинктима и поверава централној влади бригу да изврши поправке и реформе друштвене које изискују потребе и просвета нашега доба.

То су дакле главни разлози што их износе браниоци централизације против реформе управнога система у смислу децентрализације и самоуправе([1]). Кад би ови разлози одиста били основани онда би по мишљењу већ више пута наведенога Ханри Гало-а ваљало за свагда напустити наду да се може у ма којој земљи основати слободна владавина на солидним, чврстим основама. Но срећом то није тако. Пре

([1]) Па првоме месту међу тим браниоцима стоји свакојако француски писац Dupont-White у књизи: L'individu et l'état 1856, а за тим у књизи: La centralisation, une suite à l'individu et l'état, 1859. Он хоће да докаже, како сав напредак долази од државе, понекад од виших класа, а никада оздо из масе или из народа. Он вели међу осталим за велике центре, за престонице, како су оне главни ослонци државне јединине, срца из којих струји животна моћ у све жиле целокупнога тела, а на то му Ешер примећује како би се пре могло казати да су оне велики стомаси који најбоље сокове народне економије потроше и прогутају те наступа атрофија крајева.

свега ти писци дају тој реформи управнога система, тој децентрализацији већи и шири замашај и обим но што га она има; они претпостављају да ће она повући за собом резултат да се створи оно што се зове **автономија** општина и срезова, кантона и т. д. и онда они на основу такве претпоставке са страхом цртају све њене несретне последице. Међу тим најодсуднији и најжешћи партизани те муниципалне слободе и децентрализације ипак ни издалека не помињају да јој жртвују права државе и државне једнине. Они само пре свега наводе како, према самој природи ствари, ваља да се учини разлика између онога што се дотиче интереса локалних, помесних и онога што се ма с које стране тиче интереса општих. Према томе разликовању може се, као што се заступницима децентрализације чини, са свим прецизним начином утврдити граница за радњу државе и за самоуправну радњу општине, среза или округа. Свакојако дакле ту излази на среду питање корисности, питање о широј или ужој класификацији атрибуција било општинских, било среских, али никако питање о некоме праву суверености, као што хоће да се представи, да би се онда на таквој претпоставци могле градити и изводити оне тако страшне последице. Општински збор, среска скупштина немају других права у помесним питањима до оних што их у опште има већина у једној земљи где влада изборни представнички систем. „Али, вели се, ту има места страху да већина не тиранише и угњетава мањину и да над појединцима чини узурпације у најмању руку толико исто незаконите као што су узурпације државе према општини“. Па добро, онда би можда боље било да мањина парализе и угуши вољу већине? Као свуда тако и у томе кругу, о коме је овде реч, мора најзад решавати воља већине, јер ако то није, онда где смо и како смо? Какво би средство могло да се пронађе кад хоће да се реши неко питање које обухвата више разних интереса, кад хоће неки више или мање мно-

гобројан скуп да дође до некога корисног решења и т. д.? Без тога начела о влади и решавању већине политичка организација није могућна, јер она живи и одржава се само тим покоравањем мањине већини. Истина је да се и то мора признати да у многим случајевима може бити мудро и паметно да се остави отворен пут апелате против одлука извесне већине; па зар није могуће створити ту могућност апелате тиме што ће се то помесно представништво организовати кроз све своје ступњеве, дакле општина, срез и т. д.? Шта је природније него да се изабраноме среском представништву или већу подвргну на испитивање и расматрање одлуке једне општине, која се налази у томе срезу, а опет некоме општем окружном представништву одлуке представништва једнога среза који у тај округ спада, ако је у опште земља подељена и у округе? То су све изборна тела која су једно над другим, која једна друго надзиру и контролишу и која ће давати том већу гаранцију непристасности што ће свакојако бити неинтересована у самоме питању, у коме се буде на њих апеловало.

Као што смо видели, наводи се чак и пример Инглеске како она сваким даном увећава уплив и круг радње централне власти и у томе се налази доказ да је таква управо тежња саме цивилизације. Нема сумње да се и у тој земљи јављају понеке јавне потребе које могу да се подмире само општим мерама, које потичу из центра. Али то су ипак само изузетни случајеви. У главноме и данас чврсто стоји организам инглескога „selfgovernment-a“, као што се историјски до данас развио и ни једној влади, ни једноме парламенту инглескоме неће пасти на ум да дира у битне основе и атрибуте те самоуправе, тога као што смо већ напомињали широкога темеља инглескога парламентаризма. Браниоци централизације много ће боље послужити ствари, коју заступају кад се не позивају на Инглеску у потпору и помоћ своме до-

казивању, јер ће у инглескоме државноме уређењу вазда бити далеко више доказа и примера, који иду у прилог самоуправи и децентрализацији, него континенталној централизацији, која је тамо до данас још са свим непозната биљка.

А сад у кратко да видимо, да ли је истинит и онај навод бранилаца централизације, да је она збиља суштаствени елеменат моћи и величине некога народа? Пре свега ми ту морамо напоменути једно веома нужно разликовање, које се не сме никако сметнути с ума ни изоставити, кад год је у данашње доба реч о централизацији и децентрализацији. А то је разликовање у томе, што има две врсте централизације, а то је политичка централизација и административна (управна) централизација. Токвиљ је први па једноме месту у својој „демократији у Америци“ учинио ту нужну разлику између те две врсте централизације; иза њега и остали су је писци узели у обзир([1]). Где год се конституише једна надмоћна власт која својим наредбама и прописима безусловно располаже снагом, која је разасута по површини извесне државе, ту је политичка централизација; дакле у главноме она значи централизацију у законодавству у супротности према централизацији у администрацији или управи. У опште пак тај појам политичке централизације може да се узме у ширем и ужем смислу: кад се упореди средњевечна држава са данашњом, онда се пре свега опажа карактеристична разлика, да је данашња држава својим општим државним целима и задатцима много већи обим дала, но што то беше у држави средњега века и према томе онда у данашњој држави много већи круг јавних ствари и послова потпада државноме располагању, уређивању и руковању. Докле је н. пр. у средњем веку старање око наставе и потпомагања сиротиње већином

([1]) В. о томе међу осталима: Batbie, Décentralisation, (Dictionn. politique) стр. 657. — Brater, Centralisation, Decentralisation (Staatswörterbuh 2. Bd.) стр. 398 и 399 и др.

припадало црквама, старање за јавну безбедност и саобраћајна средства општинама, правосуђе у многоме погледу властеоству (патримонијалним господарима), дотле је на против данашња држава све те и друге још ствари узела у своје руке, обухватила искључиво у обим свога делања. Разуме се да ни данас још тај процес није свршен и тај проблем није решен, докле ваља да се простре та централизација јавнога живота у држави. За то и траје још борба око централизације и децентрализације, али толико је тек ипак у главноме признато и утврђено, да политичка централизација треба да остане, а да се против административне или управне централизације ваља борити и њу заменити системом самоуправе. Данас н. пр. нико не тражи децентрализацију у законодавству јер је то баш главна садржина оне нужне политичке централизације или једнине, по што закони треба да су израз опште воље и потребе целога народа и треба да су општи и једнаки за све. За тим све оно, што служи вишим политичким целима државе као целине, дакле одбрана земље, руковођење спољних одношаја и т. д. мора свакојако да се уређује и управља од централне државне власти, разуме се вазда уз нужне уставне гаранције, дакле под контролом народнога представништва. Један веома убеђен поборник децентрализације француски новији публициста Делоан каже нарочито: „L'état doit donner satisfaction à certains besoins collectifs généraux, il doit assurer la sécurité interieur et extérieure de la nation, pourvoir à la justice, donner à tous égalité de droits et uniformité de législation"(¹). Па кад збиља и сами противници централизације ипак не војују против политичке централизације него имају посла само са административном врстом њеном, онда се отуда већ лако може извести одговор на наше горње питање, да ли је истинит онај навод

(¹) P. Deloynes, La nouvelle loi départamentale française (Revue d. droit internat. et de législation comparée), стр. 622.

да је централизација битни елеменат снаге и величине некога народа? Очевидно тај навод у таквој општој форми исказан не стоји, јер ако је реч о политичкој централизацији, онда то ни заступници децентрализације не поричу, да је она неопходан елеменат моћи и нужне јединине народне и с тога њу и не нападају нити против ње војују и у томе је погледу онај навод са свим сувишан; а ако је пак реч о административној централизацији, онда она никако није не само битан, него баш ни обичан елеменат снаге и величине народне, јер она баш на против као што ћемо одмах навести ломи и сапиње снагу народну, она одвише слаби периферију у корист центру, она очевидно ремети и спречава правилан ток у унутарњем уставном развићу, смета развићу што јаче политичке и грађанске свести, дакле управо квари и разорава оне умне и моралне елементе, који утичу на снагу и величину једнога народа. Занимљиво ће бити да овде наведемо веома основану примедбу већ поменутога француског писца Делоана, која се баш односи на то питање, у колико је збиља административна централизација елеменат и неопходни услов снаге и јединине народне. Тај писац помиње и пита: Како је Францеска могла кроз толике године трпети тај централистички систем? Па онда на то одговара, како је то с тога што је она у тој ствари као и у многим другима живела од извесних илузија и обмана; улише јој у главу, да јој остали народи управо завиде за ту њену централисану управу, да та централизација даје већу и јачу везу живим силама земаљским и да она беше баш управо услов јединине народне. По што је то навео тај писац наставља: „Ce n'était, hélas! qu'une trompeuse apparence. Il a fallu la terrible invasion dont nous avons été les victimes, pour faire sentir et comprendre l'affreuse réalité. Au premier souffle de la tempête, les representants de l'autorité centrale ont disparu dans la plupart des départements envahis; en face de l'ennemi, les con-

seils généraux et les municipalités sont seuls restés debout pour défendre leurs concitoyens et, malgré leur isolement, ils se sont noblement acquittés de cette dificile mission. On comprend sans peine la popularité dont jouissent ces conseils dans certains départements"(¹). Дакле поред политичке централизације управна децентрализација не само да не слаби снагу народну, него је још подржава и ојачава и у самим тренутцима опасности, као што показује тај писац на основу практичкога искуства. А осим тога ми имамо пред очима оне јевропске земље као Инглеску, Белгију, Швајцарску у којима је највећма развита и уведена административна децентрализација, које уживају велику и широку локалну слободу, па ипак нико не може да опази у њима ма и најмању тежњу за цепањем и партикуларистичким одвајањем, нико не може тврдити да је та самоуправа ма у којој од тих земаља слабавила и расклиматала чврсту везу опште народне јединине и снаге; на против баш се може казати да је она тамо још већма ојачала народни дух и јавну свест, јер она одиста развија способности човекове а међу осталима нарочито и патриотизам. —

Далеко би нас одвело кад бисмо хтели у овој расправи да исцрпемо и потанко побројимо и поређамо баш све разне погледе, доказе и разлоге, који се у дуготрајној борби и препирци између присталаца једнога и другога система износе на среду за централизацију или против ње а у корист децентрализацији. Горе смо већ казали да нам то није намера за сада, него ми ћемо се ограничити само на то, да наведемо још по неке важније и главније моменте у томе питању, и то моменте који показују штетност централизације а корисност и нужност самоуправе.

Пре свега ми ћемо у кратко додирнути један веома значајан моменат, који много пресуђује и претеже на вази реша-

(¹) Deloynes, La nouvelle loi départementale française, стр 635.

вања о централизацији и децентрализацији, а то је утицај што га има самоуправа на развиће политичке и грађанске свести у народу, у опште на политичко образовање и васпитање његово. Сваки који је дубље изучавао услове за развиће и одржање уставности не може ни часа о томе посумњати, да поред најразвитије форме уставности ваља још да дође и дух уставности, уставна свест, која је развијена у маси народа и по којој он може да разуме и да схвати цео тај заплетени уставни механизам, да уме са свешћу и енергијом да врши своја уставна права и дужности, да зна ценити вредност уставних гаранција и слобода и да се не да ничим помести ни збунити у одбрани свога уставнога права и у свесноме вршењу свега онога, што уставност одржава и унапређује. Народ дакле мора свакојако проћи кроз извесну политичку школу, он мора стећи нужно политичко образовање, иначе ће све уставне гаранције и установе остати мртво слово на хартији, остаће празне форме, које ће вешти и умешни властољупци моћи да навијају на свој калуп и у своју посебну корист. И у томе је погледу данас већ историјским искуством доказано, да народ ту развиту уставну свест, то политичко васпитање не може стећи, док не прође кроз школу самоуправе у општини, срезу и т. д. Признати народу право, да у скупштини сâм решава и одлучује о највишим државним питањима и задатцима, слати га дакле непосредно из колибе и са биралишта у највише представничко тело, у скупштину, а не дати му да пре тога прође кроз школу општинске, среске, окружне самоуправе, то по нашем тврдом убеђењу значи од прилике то исто, као кад би се дете узело из очинскога дома па одмах непосредно послало у највиши просветни завод, у велику школу, а не би му се дало времена да се за највишу наставу спреми у основној и средњој школи. Ми ту мисао у осталом налазимо потврђену у писцима, који су далеко над-

лежнији у овоме питању, но што смо ми. Први је опет Токвиљ ту мисао изрекао казавши: „У општини лежи снага слободних народа. Општинске су установе за слободу оно, што су основне школе за науку. Оне чине да народ схвати и разуме вредност слободе, он тиме добије вољу и навикне се на мирно уживање те слободе и научи да се њоме служи. Без таквих општинских установа може један народ себи установити слободну владавину, али он неће имати дух слободе. Пролазне страсти, тренутни интереси, случајне околности могу му прибавити спољну форму независности и слободе, али деспотизам, који је потиснут у дубљину и унутарњост друштвенога тела, појављује се пре или после опет на површини“. Такво исто мишљење изразили су и већ наведени писци Ханри Гало([1]), Бидерман и др. Овај последњи н. пр. говорећи о Белгији, како је она основала свој уставни живот и како се он у брзо утврдио и процветао вели: „И одиста је чисто чудно видети, са каквом је мером и обазривошћу, каквом мирноћом без икакве страсности и каквом једнодушношћу то тешко дело, усред спољних заплета, за сразмерно кратко време довршено и утврђено, како се за све разне гране јавних послова — за парламентарне, дипломатске, административне — нађу увек згодни и спремни људи, и како се уз стару фалангу (старо коло) већ опробаних вођа такође и млад нов нараштај, од чести дотле са свим непознати људи, адвокати, кметови и т. д. из провинцијалних места (из паланке), са пуном поузданошћу и умешношћу крећу на вишој и широј политичкој позорници, а то све имају да захвале ваљаној претходној школи општинске и провинцијалне

([1]) Le gouvernement libéral en France, стр. 137: „Les institutions communales sont à la liberté ce que les écoles primaires sont à la science: elles la mettent à la portée du peuple et l'habituent à s'en servir“.

самоуправе! (Dank der trefflichen Vorschule communaler und provincialer Selbstverwaltung!)“ (1). Па тако исто познати немачки публициста Братер веома умесно и лепо каже: „Као и свака друга заједница тако и држава постизава своје цели тим потпуније и поузданије, што су више чланови њени проникнути добрим схватањем и разумевањем тих цели и снагом и добром вољом да их испуњавају. То политичко народно образовање (politische Volksbildung), које је римску државу у староме веку, Инглеску у данашње време великом учинило, а чији је недостатак Немачку маленом учинио, то се политичко образовање задобија само учешћем што више њих у јавноме животу.... Како смисао за целину, тако је и способност да јој се служи условљена оним политичким васпитањем, које се у пословима општине, асоцијације, среза, у почасним звањима самоуправе задобија и примењује. А најмање може да буде без ње уставна држава; установа, која народ преко његових представника позива на учешће у највишим задатцима и питањима законодавства, може често више штетно него корисно да делује, ако ти представници не излазе из политички образованих и обучених изборних тела. Самоуправа у деловима је неопходан услов за учешће народа у функцијама централне власти — у опште за напредовање и корисно развиће уставнога система“ (2). Дакле и овај темељити познавач уставне организације и њених неопходних услова ту са свим јасно и пресудно налази, да је самоуправа одиста неопходна и најглавнија школа за политичко и грађанско образовање на-

(1) B. Biedermann у већ нав. делу: D. Repräsentativ-Verfassung etc. стр. 144; а за тим и у његовоме чланку: D. Frage der Decentralisation in ihrem Zusammenhange mit der ganzen heutigen Culturentwickelung („Unsere Zeit“ IV. Jahrg. 1868.) стр. 887.

(2) Brater, Centralisation, Decentralisation, стр. 401 и 407.

рода. Па најзад и већ једном наведени новији писац Х. Маурус([1]) са својом обичном прецизношћу и краткоћом каже како је самоуправа „у опште нужна, да се народу даде оно живо учешће у државноме животу, при коме се он једино може развијати и јавно добро како ваља унапређивати“.

И доиста се то лако може увидети, да при свакоме образовању и васпитању људи ваља имати пред очима ону особину људскога ума, по којој он у своме развићу мора да полази од онога што му је ближе, што му је на домаку и догледу, ка ономе што је удаљеније, од онога што је простије, што он боље и пре може разумети и схватити ка ономе, што је сложеније, што је више и теже његовоме схватању и разумевању. По тој истој методи мора се поступати и при политичкоме образовању народа. Нема сумње да народ у маси пре свега ће лакше разумети и заинтересовати се за своје општинске ствари, које су му пред очима; ту ће се прво навикнути, да разбира и да се брине о неким заједничким питањима и пословима, који га свакојако већ извлаче из ускога круга његових чисто приватних и домаћих послова и интереса. За тим ће људи из народа прећи у срез и среске заједничке послове, који су већ ширега значења и обима, ту ће им се оризонат свакојако већма проширити, они ће ући даље у јавни живот и у непосредно учешће у томе животу, и кад онда дођу у највише представничко тело, у скупштину, они свакојако долазе већ спремни и школовани у старању око јавних послова, у разбирању и решавању о неким јавним општим питањима. То је јасно и логички основано. Још ћемо то све потврдити ауторитетом Џ. Стј. Мила, којим ћемо свакојако достојно завршити ред оних писаца што смо их мало час навели у потврду нашега разлагања о нарочитоме поли-

([1]) Der mod. Verfassungsstaat als Rechtsstaat etc. стр. 289.

тички васпитноме карактеру самоуправе; Мил у нарочитој глави своје књиге „о представничкој влади“ претреса питање о „локалним представничким телима“ дакле о административној самоуправи и ту одмах у почетку те главе он каже: „Dans un des chapitres précédants, je me suis appesanti dans des termes très énergiques, — il n'y en a guère d'assez énergiques pour exprimer l'énergie de ma conviction, — sur l'importance de cet effet particulier des institutions libres, qu'on peut appeler l'éducation politique des citoyens. — Or, cet effet s'opère principalement au moyen des institutions administratives locales“.

Па најзад при овоме проматрању и проучавању учинка и уплива самоуправе на политичко васпитање народа намеће се свакоме мислиоцу и ово питање: зар је логички заузимати се за уставност и парламентаризам, признавати и ујемчавати народу право и моћ, да преко својих представника решава највиша државна питања, да сам себи законе кроји и доноси, а не признавати му уз то право и моћ, да учествује у управи, да решава о мањим мање више локалним питањима општинске и среске управе — дакле давати и признавати му оно што је више а не признавати му оно што је мање? Збиља ако се признаје да је народ зрео и способан да преко својих представника врши највиши посао у држави, а то је посао законодавства и решавања о великим најопштијим државним питањима, онда како се може уз то одмах с друге стране казати да он није још зрео и способан за општинску и среску администрацију, за вршење тих мањих локалних послова, за решавање о тим њему много ближим и схватљивијим заједничким интересима и пословима, него да он ту свакојако мора бити и остати под искључивим туторством централисане бирократије? Одиста ту по нашем схватању нема ни најмање логике. Ако је народ зрео и способан за оно прво, онда ће

свакојако морати бити тако исто зрео и способан и за ово друго. А ако би неко тврдио, да се за народ не тражи уставност и законодавна власт у скупштини за то, што је он баш са свим већ способан и сазрео, него да тиме хоће да му се створи прилика и могућност, да се развија, да се научи сам бринути се о себи и својим потребама, да се политички образује и т. д. онда је свакојако толико исто нелогички давати му прилике да иде у вишу политичку школу, у скупштину, а не давати му основну и средњу политичку наставу у самоуправној општини и срезу. као што смо горе већ напоменули. Свакојако дакле то по непобитној логици мора ићи паралелно једно уз друго([1]).

Но можда ће нам неко учинити примедбу, да су за политичко образовање народа и за развиће његове свести потпуно довољни начини и средства: чешћи скупштински избори и изборно кретање, а за тим слободна штампа и јавни зборови. Да су штампа и зборови одиста веома корисна и неопходна средства за политичко образовање народа и за развиће његове свести о томе нема сумње, а најмање ми можемо о томе сумњати, кад смо се до сада непрестано борили за слободу штампе и слободу збора и договора као за неопходне гаранције и установе правилнога уставнога развића. Штампа и зборови не смеју нигде недостајати, где хоће да се уведе и утврди права и здрава уставна слобода. Но ма да смо потпуно заузети и одушевљени за те две драгоцене јавне слободе, за те две моћне и неопходне полуге сваковрснога умнога и политичкога покрета и напредовања, ипак ми не смемо њихов уплив одвише прецењивати, не смемо поред њих превиђати важност још и других установа, које су тако исто нужне и

([1]) У томе је погледу међу осталима Батби веома умесно казао: „... La liberté politique dont la décentralisation n'est qu'une conséquence“. B. art. Décentralisation. стр. 664.

корисне и које толико исто ако не и више још доприносе политичкоме васпитању и напредовању саме масе народне. Да саслушамо и о томе мишљење извесних надлежних писаца, који су све то пажљиво проучавали. Већ навођени безимени писац, који је повукао паралелу између Гнајста и Стј. Мила, уплео је у тој својој књижици на по неким местима добре опаске и напомене о томе, да ли је довољно за један народ да има штампу, зборове и скупштинске изборе па да задобије нужно политичко образовање, а да не мора за то бити самоуправе; он н. пр. вели: „Још никада нису у течају векова сами избори произвели и развили смисао и способност за јавни рад у држави. А кад се тај смисао и та способност изгубе и нестану или ако их у опште још није ни било, онда се са нужношћу за вршење вакантних јавних дужности утискује чиновништво, које из центра добија награде, части и упуте. Бирократија је нужна последица уношења деобе рада у државу“. Па мало даље каже: „Можда ће сад већ у Немачкој обладати уверење, да само просто гледање и зборење, резоновање о држави и о државним пословима(¹) никада није у стању само собом да даде реалан уплив на државу. Тиме истина може да се створи неко јавво мишљење, али оно само за се, било на правом или погрешном путу, ипак не може истински ход државних послова да определи. Веома јаку поуку у томе даде пруска политика у годинама 1862—1866 а нарочито у години 1866(²) и т. д.“. Па најзад вели тај писац: „Слобода мора муком, радом да се задобије и извојује. Оно тако названо политичко образовање што се добија једино читањем новина, удружењима и избо-

(¹) Као што то бива у штампи и зборовима.

(²) То беше при оном знаменитом „уставном конфликту“ између владе и парламента, који је толико пута једно за другим распуштан, али од стране народа у истоме саставу и правцу непрестано поново изабран.

рима односи се према правоме политичкоме васпитању као спиритуозна (алкохолна) пића према правој храни; што је гора и кршавија та храна, тим је већа потреба тражења накнаде у ракији и пиву, кад већ снага мора неким начином и до извесне мере да се надражује и подржава...“(1). Мил је такође казао своје мишљење о томе како је за целокупну масу народа самоуправа прва и најглавнија школа политичкога образовања, па онда тек уз њу као нужна допуна и припомоћ долазе новине, зборови и т. д. Он вели веома умесно: „Lire les journaux et peut-être y écrire, tenir des assemblées publiques et adresser des sollicitations des différentes sortes aux autorités politiques, voilà toute la part que peuvent prendre les citoyens privés à la politique générale, pendant l'intervalle qui s'écoule entre une élection parlementaire et l'autre. Quoiqu'il soit impossible d'exagérer l'importance des ces divers priviléges, et comme garantie de liberté et comme moyen de culture générale, ils enseignent plutot à penser qu'à agir, et à penser sans les responsabilités de l'action, ce qui, chez bien des gens, n'est pas autre chose que recevoir passivement les idées d'autrui. Mais pour les assemblées locales, outre la fonction d'élire, beaucoup des citoyens ont chacun à leur tour la chance d'être élus, et beaucoup, soit par choix, soit à tour de rôle remplissent quelques-uns des nombreux emplois exécutif locaux. Dans des pareilles positions ils ont à agir pour l'intérêt public aussi bien qu'à penser et à parler, et ils ne peuvent pas toujours penser par procuration. On pourrait ajouter que ces fonctions locales n'étant pas recherchées par les classes élevées, apportent à une classe beaucoup plus humble de la société cette importante éducation politique qu'on reçoit en les remplissant. Cette éducation est le grand avantage à

---

(1) B. Gneist u. J. St. Mill, стр. 33 и 34.

attendre des administrations locales..."[1]. Из свега овога што је наведено види се довољно јасно како самоуправне установе не могу што се тиче свога политички васпитнога карактера да се замене штампом ни зборовима и како оне у томе погледу имају своје нарочито особено значење по државно образовање баш саме масе народа, оне масе до које можда штампа и зборови не могу ни да допру. Оне уводе народ непосредно у само вршење јавних послова и по што он при томе вршењу и старању око тих јавних цели и задатака мора непрестано да се обазире на устав и законе, онда тиме ти закони све већма хватају корена и живе у свести и духу самога народа.

У овоме реду мисли свакојако долазимо и на питање о општим учинцима (дејствима) централизације на сам карактер народа, на његов јавни дух и друштвену свест. Но то је темат, о коме би се доста могло говорити и који је већ и био предмет читавих засебних књига и расправа од стране појединих аутора који су се за то питање нарочито заинтересовали и потанко га разрађивали[2]. Одиста у то питање о општим учинцима централизације на дух и карактер народа уплетена су и уткана међу осталим и веома интересна психолошка испитивања. На жалост ми не можемо овде ни помишљати на то, да то питање потанко и простра̂но како ваља претресемо и расправимо, но се морамо ограничити само на неке кратке и површне напомене, које ипак, како мислимо, неће бити на одмет ако ни са чега другога оно већ и с тога што

---

(1) J. St. Mill, Gouvernement répresentatif, стр. 316 и 317. Навешћемо још и Телкампфа, који у своме већ поменутоме делу: Selbstverwaltung u. Reform der Gemeinde — u. Kreisordnungen, стр. 1 и 2 каже: „Самоуправа развија у јавноме раду карактере оних људи, који се покажу достојни поверења својих сграђана: она је дакле приправна школа за парламенат и т. д.".

(2) Као н. пр. она већ горе наведена књига: Odillon Barrot, De la centralisation et de ses effets, Paris 1861.

могу дати повода и постицаја дубљем и брижљивијем размишљању о томе темату. Ми ћемо и ту позвати се на саопштена искуства и посматрања озбиљних и непристрасних испитача, код којих не може бити ни помена о некоме можда одвише партизанскоме схватању или о некоме претераноме правцу њиховога политичкога мишљења. Тако н. пр. већ наведени Телкампф, који је професор университета и члан пруског господскога (горњега) дома, каже, како централизација нарочито по француском обрасцу „нагони свакога појединога да у своме изолисаном положају постане себичан и саможив и да се ода просто материјалним уживањима"(¹). То што је немачки публициста само тек у неколико речи напоменуо то је знаменити француски политички писац Одиљон Баро у нарочитој глави своје већ наведене књиге потање разрадио и разложио(²); он ту међу осталим вели: „Comme cependant il faut à l'âme une sphère d'activité quelconque, si vous lui retranchez les préoccupations de la chose publique, vous la rejetez forcément dans la poursuite exclusive de la fortune et dans la recherche désordonnée des jouissances matérielles ou des plus puériles vanités; elle s'y plongera, comme pour s'étourdir et mieux oublier son abaissement"(³). Оба ова писца нису неки политички и теоријски полетарци, који се лако заносе и поводе за неким још добро не проученим политичким системима и идеалима, него то су људи који су остарели у политичкој теорији и пракси, који су дуго време

(¹) Tellkampf, Sebstverwaltung etc. стр. 1.

(²) В. већ наведену књигу De la centralisation etc. глава III: De l'influence de la centralisation sur les moeurs, стр. 67—85

(³) То исто потврђује и Гнајст казујући: »Једностраност апсолутне монархије беше нарочито у томе, што је сву државну радњу монополисала (централисала) у чиновништву од заната. Тиме је друштво отуђено од државе и остављено саможивости и кратковидости својих интереса. Општа свест народа запемарена је од стране чиновничке државе (Beamtenstaat)«. Gneist, D. preussische Kreis-Ordnung etc. стр. 213.

изучавали и испитивали (а то нарочито важи о Одиљону Бароу) и према томе њихове наведене речи нису тек нека од ока бачена фраза него то је резултат дубље студије, о коме ваља добро размислити. И ми одиста мислимо, да је психолошки основано то, што ти писци казују и да је то један од најтежих прекора што се може учинити систему централизације.

За свакога озбиљнога мислиоца то не може бити лака и мала ствар, кад се о некоме политичкоме или управноме систему каже да он учи и гони људе себичности и саможивости и да их баца у наручја разблудној тежњи само за материјалним уживањима и „детињастим таштинама“, јер то онда значи да тај систем квари карактер народа и друштва, по што у њему потхрањује и гаји својства и особине, које ни мало не иду у корист државној и друштвеној заједници и солидарности, које су баш потпуна супротност оној општој свести, ономе јавноме духу, који разуме и схвата велике опште интересе, који је готов да им принесе жртве и способан да се за њих одушеви, у опште дакле ономе правцу мишљења и осећања, који се обично обухвата именом патриотизма, који свакојако представља неопходну и најглавнију психичку основу свакој државној и друштвеној заједници, ако ће она да почива на здравоме моралноме темељу и да потребе свога живота и развића правилно подмирује. И ту нам се сада чини, да ће бити на месту да ма и онако узгред приметимо, како има не само у нас него и у другим земљама доста писаца и публициста, који искрено мисле о јавноме добру своје земље и свога народа и збиљски желе сваковрсни напредак, па видећи, како у друштву овлађује себична грамзивост за личном тековином, саможиво старање само о својим посебним приватним интересима, овлађују они сићушни филистарски погледи, који не могу да се уздигну изнад ускога обзира дневних приватних потреба и врте се око ситних лич-

них задевица, видећи све то ти писци јадикују над таквим моралним опадањем, над тим штетним правцем јавнога расположења и мишљења, над одуством и оскудицом виших погледа, патриотскога одушевљења и схватања и т. д. Таквоме јадању, тим изливима патриотски забринутога срца без сумње има основа и места, али је само штета, што се таквим голим јадиковањем слабо помаже самој ствари, што се тиме непрестано само поново констатује један незгодан факт, али се никако не изналазе и не казују дубљи узроци томе факту, не тражи се објашњење његово, те да се према томе може потражити и наћи лек томе болесноме стању.

Свакојако дакле сви они, који се баве претресањем моралних особина и мана извесног друштва, не треба да се зауставе на голоме јадиковању и прекорима него да пођу и даље, те да проуче тако да кажемо анатомски и физиолошки тај друштвени организам, да проуче историју развића његова те да нађу узроке разним појавама, које избијају на површину; можда би се таквим проучавањем наишло и на поступни и дугогодишњи утицај, што су га извесне установе и системи имали на психолошко развиће тога друштва, на правац његовога мишљења и осећања, јер то нам нико, који се и најмање бавио социолошким студијама, неће порећи, да устагове имају известан и то понекад веома моћан васпитни уплив на друштво; већ наведени Одиљон Баро и о томе је веома умесно казао: „Mais les institutions sont pour les peuples ce que l'éducation est pour les individus; elles sont faites pour corriger leurs défauts naturels etc.“. И ко се год буде бавио тим корисним и нужним проучавањем и испитивањем свакојако неће моћи да обиђе и поменуто питање о упливу централизације на карактер и нарави друштвене, он ће морати о њему озбиљније и дубље да размисли и ако буде непристрасно и објективно судио, он ће недостатку државне свести, слабоме патриотизму и сличним појавама наћи ако

не искључиви, а оно свакојако веома јак узрок у већ поменутоме утицају прекомерне централизације.

Докле према томе по осведоченоме искуству и испитивању непристрасних и озбиљних посматрача усредсређеност управе одиста има такав штетан утицај на карактер народа и на нарави друштвене, дотле на против паметно организована самоуправа или децентрализација делује веома корисно на јавни дух и грађанску свест. Занимљиво је да се овде напомене како је пре више од сто година један француски знаменит државник и министар, а то је Некер, у једноме мемоару што га је као министар поднео краљу са великом државничком увиђавношћу и бистрином нацртао и описао с једне стране мане и недостатке управне централизације, која је тада у највећем јеку владала у Француској, а с друге стране опет користи и вредност општинске и провинцијалне самоуправе; то није говорио неки човек са улице или неки теоричар, који нема практичкога погледа ни искуства, него је то говорио један од најувиђавнијих и најумнијих практичких државника, што их је Француска имала на крми својих државних послова. Да нам простор допушта ми бисмо овде веома радо саопштили цело то разборито и занимљиво резоновање Некерово, јер је оно још и данас потпуно савремено и умесно, као што и један новији француски писац наводећи многа места из тога министарскога мемоара о њему са свим добро примећује: „Ces lignes ont été tracées il y aura bientôt un siècle; on pourrait les croire écrites d'hier, et l'on ne saurait mieux signaler les inconvénients et les remèdes de la bureaucratie et de la centralisation administrative“(1). На жалост није нам могуће овде саопштавати престраније изводе из Некерова списа, само ћемо узгред навести како он међу осталим казује

(1) В. M. A. Hesse, L'administration provinciale et communale en France et en Europe (Amiens, 1870) стр. 14.

корист самоуправе и по само буђење малаксалога патриотизма: „Cette petite part à l'administration relèverait le patriotisme abattu et porterait vers le bien de l'Etat une reunion de lumièrs et d'activité dont on éprouverait le plus grand effet". Сви новији већ наведени писци, који су се опширно бавили питањем о коме је овде реч, слажу се у томе да самоуправно уређење локалне администрације пре свега образује грађане у правоме смислу([1]), који знају да чувају своја грађанска права али тако исто умеју да схвате и савесно да врше своје грађанске дужности на према државној целини и њеним потребама, да даље та самоуправа навикава грађане на индивидуалну иницијативу и самораднњу, да у опште развија јавну општу свест у народа, а то је и са свим лако појмљиво и природно, јер се та свест у већине народа не може развити само писањем и теоријским обавештавањем, које и онако тешко и споро продире у пространије слојеве народне масе, него се она свакојако много јаче развија самим практичким радом на задатцима државне управе ма то били и задатци ситније више месне природе. Одвише би нас далеко одвело и ми бисмо морали прећи одмерени простор овакве једне расправе кад бисмо хтели на широко и потанко да расправимо и мотивујемо питање о учинцима самоуправе на карактер народа и на нарави друштвене. Морамо се ограничити на кратке напомене, што их мало час о томе учинисмо и само ћемо још додати понеке изреке надлежних писаца, које су потекле из дубокога убеђења и те-

(1) Међу осталима је познати данашњи државник и бивши министар француски Бадингтон казао у франц. скупштини при дебати о новоме департаменталном закону како он припада оној школи која хоће децентрализацију, јер људи те школе хоће земљу да подигну... „Qui veulent le pays élever, l'ennoblir par la pratique de la liberté, et qui ont pour but principal de former des citoyens". Наведено у P. Deloynes, La nouvelle loi departem. etc. III. art. стр. 12.

мењите студије, те свакојако имају теоријску и практичку вредност.

Нема сумње да је тешки и најглавнији проблем данашње државне мудрости у томе, да се споје два елемента, који су подједнако нужни за обезбеђен опстанак и непрекидно развиће државнога друштва, а то је да се споје слобода и ред, те да се слобода не изметне у неред, разузданост и безвлашће, а нужни државни ред да се опет не изметне у неслободу, у притисак и деспотизам. Људи, који су много мислили о томе важноме проблему и о начинима како би се он могао решити, најзад су иза дугога теоријскога и практичкога проучавања дошли до тога убеђења, да је управна децентрализација моћно средство да се слобода са редом споји, те да се избегну обе поменуте крајности. Ради уверења навешћемо њихове речи; ту су на првоме месту опет они исти писци што смо их толико пута у овој расправи наводили и на чије се студије и искуства ми вазда са поуздањем и поново позивамо. Већ именовани француски публициста, кога смо мало час споменули при навођењу Некеровога мемоара, каже како је француско друштво све више увиђало и сазнавало, колико су мудре и истините оне речи чувенога Токвиља „que dans les libertés communales, et, dans ce mot, sont comprises les libertés départementales, se trouve la garantie la plus solide de l'orde aussi bien que de la liberté: qu'elles offrent tout à la fois un point d'appui à la propriété, la digue la plus sure contre l'anarchie, et la meilleure préparation à la liberté politique“ (¹). Већ толико пута навођени Телкампф каже такође са свим пресудно: „Тешки проблем, да се слобода са редом споји у државноме животу, једино се може решити самоуправом“ (²).

(¹) M. A. Hesse, L'administration provinciale et communale etc. стр. 24 и 25.

(²) Tellkampf, Selbstverwaltung etc. стр. 1.

10*

А да Гнајст и Одилон Баро тако исто мисле о томе не може бити сумње према свему што смо до сада о њима и из њихових списа наводили(¹). Па да ли збиља самоуправа има ту велику „чаробну" моћ да тај тешки проблем реши? По нашем дубок и убеђењу поменути писци одиста имају право, да она ту моћ има; све што смо већ до сада у течају ове расправе о њој казали и навели може да послужи као доказ томе, а осим тога ми ћемо у место опширнога доказивања баш те посебне тезе само напоменути кратки и прецизни доказ томе, који је у овоме, што је Гнајст казао: „Дубоко је значење тих (самоуправних) установа у органскоме спајању друштва са државом — у решењу проблема, да се разнолики интереси обухвате у уједињену државну вољу". Ту додирујемо велико питање о односу између друштва и државе, које заузима веома важно место у данашњој философији о држави.

Цело значење тога питања па по томе и потпуни смисао наведених Гнајстових речи ми за сада на овоме месту не можемо у целоме пространству објашњавати, јер се то не да у кратко, у неколико речи учинити, а за шире разлагање немамо места. Само ћемо нешто напоменути. Сваки поглед на новије друштвено и политичко развиће увериће нас, да је проналазак машине у нашем веку изменио не само привредни, него и умни рад и да је негдашњој философији о држави учинио крај. Данашња је наука о држави морала доћи до тога увиђења, да оно апстрактно „ја", из кога је негдашње природно право државу саградило, не постоји у истинскоме свету, него да се у истини сваки „народ" унутарње групише и распоређује према привреди и државини оних спољних и умних добара, која човечанство присваја и ужива, дакле да сваки народ сачињава неки привредни организам, који се у це-

(¹) B. Od. Barrot, De la centralisation etc. стр. 150—154. — Gneist, D. preussische Kreis-Ordnung, стр. 5.

локупности својој зове „друштво" и чији се разни узајамни односи укупно обухватају под именом „друштвених или социјалних одношаја". Тај друштвени или социјални организам, то „друштво" стоји као нешто засебно на према држави као политичкоме организму, шта више међу њима постоји извесна супротност, која у многим културним земљама још ни до данас није савладана. Главни је принцип свакога друштва интерес и по томе се у животу свакога народа јавља у социјалном погледу цела мрежа, цео систем супротних друштвених интереса, који се разноврсно укрштају и косе и који се сами собом и сами из себе не могу измирити, јер је на жалост она толико помињана „армонија интереса" увек остала лепа и добра жеља, која се до сада није могла остварити. Свака друштвена група природно иде за тим да своје интересе подмири, међу њима као таквима не може да буде једнине ни чвршће заједнице нити друштво у непрестаној борби својих укрштених интереса може да дође до неке више и сталне везе, док се та вечита супротност и укрштеност социјалних интереса не савлада организмом државе. Свакојако дакле, као што смо горе казали, међу друштвом и државом, међу једним и другим организмом, постоји супротност, која уноси непрекидни покрет у живот нáрōдâ. На супрот систему друштвених интереса држава као политички организам доноси са собом систем јавних дужности, и тако се онда боре и сукобљавају интерес и дужност, друштво и држава. Свака друштвена група хоће државну силу да употреби за своје ближе засебне интересе, она претендује на власт, на владање и решавање, а никада не жели да прими на се неки терет, неки лични рад и одговорност, а без тога се опет не може задобити државна, политичка слобода. Дакле свако чисто друштвено схватање тежи за тим, да државне установе метне у службу својих најближих интереса. И тако дакле историја мора у дугој и мучној борби

да тражи и изналази извесан облик државне организације, која ће друштвеним интересима овладати, која ће им меру и границу поставити и основати неку вишу државно-политичку јединиву и везу усред те бескрајне социјалне поцепаности и борбе. Па како ће то држава да изврши? Кад друштво образује засебан чврсто везан организам, онда је свакојако нуждан на према њему државни „против-организам“ (Gegenorganismus), који овлађује друштвеним интересима и људе у непрестаноме вршењу и практици приморава и навикава на испуњавање државних дужности.

Апсолутна држава мислила је и могла је тај задатак да реши само обухватањем и концентрисањем све државне радње у чиновништву од позива и заната укидајући слободан покрет друштвених интереса у целини и у појединостима. Разуме се да то није могло бити право решење задатка, јер кад се сва државна радња једнострано монополише само у чиновништву, онда је друштво отуђено и одвојено од државе у место да се са њоме споји и у везу доведе и тако отуђено и одвојено оно је остављено једино „кратковидости и себичности својих интереса“ као што Гнајст у већ горе наведеноме цитату каже. Ту се губи и угине заједничка државна свест, општи дух нације, и као што државна радња тако се и та општа државна свест учини монополом само чиновничкога реда (¹). Свакојако дакле апсолутна држава и у својој најбољој и најблажој форми не може да утврди правилан и користан одношај међу друштвом и државом.

Но данашње развиће привреднога друштва неопходно са собом доноси неизбежну потребу слободнога кретања и та је потреба на копну јевропскоме увела и образовала уставну државу по обрасцу инглеском. У разлици и супротности према апсолутној држави, која је установила само

(¹) B. Gneist, Verwaltung, Justiz, Rechtsweg etc. стр. 46.

неки силом одржавани ред без слободе и на рачун слободе, уставна је држава имала да реши већ поменути проблем: да споји и установи слободу и ред, дакле да споји слободу покрета друштвенога са нужним редом државе. Па је ли она то решила и установила? Је ли за то довољно само кад се уведе парламенат или народно представништво као законодавна власт? Да ли је тиме све учињено и постигнуто што је нужно за правилан одношај између државе и друштва, за њихово органско спајање и узајамно утицање у законски одређеним формама? У самоме парламенту појављује се и представљено је друштво у својим појединим друштвеним групама са својим разноврсним интересима; и ту се онда показује она појава, коју смо већ горе напоменули, а то је да ће свака друштвена група природно ићи за тим, да закључцима скупштинским подмирује своје интересе и да им даде израза у законима. Друштво тражи једино подмирење интереса, а интерес је увек један исти а то је унапређење, утврђење и проширење свога добра и своје моћи и то на рачун других; непокретна својина и капитал, индустријска својина и рад истичу начело „сваки је себи најближи" као највиши принцип живота у друштву и држави, а кад је интерес одиста највиши руководни принцип живота, онда се људи тешко убеђују о потреби некога самоограничења ради оиштега државнога поретка. Друштвене класе дакле траже само слободу друштвенога покрета, да могу у слободној утакмици да овладају народним представништвом и државом, те да с помоћу државне власти остваре своје друштвене интересе најкраћим практичким путем. А где онда остаје држава са својим нужним оиштим редом, који ће разнолике друштвене интересе ујединити у неку оишту вољу, који ће им обележити границу и меру, који ће социјално одвојене и разједињене групе политички спојити и ујединити у служби и одржавању заједнички установљенога правнога поретка? Ту дакле још

іеднако стоје друштво и држава у непосредованој супротности једно уз друго и једно према другоме, ту још није нађена тачка која ће их довести у неку органску везу, ту још слобода и ред нису спојени међу собом, него се друштвено-политичка организација врзе између једнога и другога, ломи час на једну час на другу страну, као што се то најбоље могло видети и проучавати у историји француског друштвено-политичкога развића, где народ француски као да беше осуђен „à passer toujours de l'anarchie au despotisme et du despotisme à l'anarchie, sans pouvoir jamais s'arrêter à un gouvernement sagemant pondéré", као што каже Од. Баро.

Друштво дакле са својим укрштеним и супротним интересима, које добија израза у парламентарном представништву и држава са својим неопходним захтевима реда и дужности, која је представљена у влади и управи, стоје једно према другоме и међу њима влада борба која се јављала у свима уставним државама и која је нашла свој правилан завршетак само онде, где је у самоуправи нађена веза за органско спајање друштва и државе; то је међу новијим писцима осим Гнајста нарочито још и Лор. Стајн опазио и на среду изнео. Познато је да је Стајн управо творац и оснивач новије науке о државној управи и по томе је са свим умесно да се на њега као на признати ауторитет у тим питањима управе позовемо. Он је поменуту супротност и борбу међу законодавним представништвом као изразом друштвених група и њиховога слободнога кретања и међу владом као представницом државне једнине и државнога поретка прецизно карактерисао казавши међу осталим: „Ваља нам напоменути, да је тек са идејом слободне управе (самоуправе) могућно правилно схватање појма и садржине владе и у непознавању и оскудици те идеје мора се тражити главни узрок, што се досадашња философија скоро ни мало није бавила тим појмом и том садржином владе. Јер збиља, докле се не

дође до појма слободне управе (самоуправе), дотле законодавство и влада стоје једно на према другоме као две скоро непосредоване потенце, чија армонија изгледа да се не може наћи због неразрешене супротности њихових начела. Оно прво (законодавство) ваља да се оснива на слободноме учешћу народа, ова друга (влада) треба да буде искључиво оличена воља државе; можемо ли се чудити, кад се то обоје, што је тако битно различно и различно значи, сматра као противност при чијем је додиру само до тога стало, да се један од тих елемената другоме потчини? Можемо ли се чудити, што су законодавну и извршну власт сматрали као две стране државе, које су ако не више нешто а оно бар поделиле државу и њен живот међу собом и од којих би свака са своје половине хтела да се баци на ону другу, те да је освоји и својој служби потчини? А како ће збиља и да се постигне армонија, кад најзад не могоше порећи, да у законодавству слобода, у влади и управи послушност влада и владати мора? Зар није онда природно, што се баш услед тога дошло до назора, да је слободоумно развиће сваке државе тек онда обезбеђено, кад се законима заштити слобода грађана од власти владине? И зар не стојимо збиља и данас још теоријски на томе становишту? — Па ипак се и ту сусретамо са појавом, која се ретко довољно узима у обзир, а то је појава, да је сâм истински живот даље отишао него његово схватање, које се налази у државним и правним наукама. Једино решење горњега питања, а то је слободна управа (самоуправа), постоји, и као што ћемо видети она је већ велика, знатна моћ, која се развила у таквој мери, која далеко надмашује обично мишљење о њеном значењу. Што нам не достаје, то није дакле сама ствар, него њено разумевање....“(1). Ту нам је дакле Стајн довољно јасно казао оно

(1) B. Lor. Stein, D. vollziehende Gewalt II. Thl. D. Selbstverwaltung u. ihr Rechtssystem. стр. 10.

исто што и Гнајст, а то је да је мудро и правилно уређена самоуправа средство и пут, да се органски споји друштво са државом, друштвена слобода са државним редом.

Разуме се да нам није ни издалека могућно овде у овако искинутим и појединим наводима исцрпсти све оно, што су Гнајст и Стајн, најглавнија теоријски заступници данашње науке о управи, темељито и подробно извели и разложили о значењу самоуправе по спајање друштва и државе, дакле, као што смо већ горе казали, по решење проблема о утврђењу слободе са редом. Ми хтедосмо само тек онако у кратко да изнесемо главну мисао, што је ти знаменити писци заступају а не може нико ни тражити од нас да ми на овоме месту у веома краткоме изводу представимо у потпуној слици све оно, што су ти научници у пространим књигама у систематској вези излагали и доказивали. Ми ћемо сматрати већ и то као велики успех и корист ових наших мршавих и кратких напомена, ако оне буду дале повода и постицаја људима, који се за ово питање о централизацији и самоуправи интересују, да загледају у саме списе поменутих научника и да их што брижљивије проуче.

Свакојако дакле у новијој науци о државној управи то је већ призната и доказана ствар, да данас тако свестрано истакнуто и претресано питање о децентрализацији или самоуправи није као што смо већ једном и горе напоменули излив и особина некога крајњега растројнога политичкога мишљења, није пород некога тренутнога заноса политичкога радикализма, него је оно на против са свим природни резултат целокупнога данашњега политички-економнога развића и његових неминовних уставних и управних захтева и потреба; дакле је самоуправа свакојако данас већ од стране са свим надлежних, темељитих и објективних писаца, који мирно и хладно проучавају анатомију и физиологију данашњега државнога и друштвеног организма, схваћена и призната као

неопходан органски састојак данашње уставне државе и њене администрације, без кога та уставна држава болује од унутарње противречности, као што смо то горе већ додирнули, а као што то и Стајн изречно напомиње казујући: „Била би одвише велика противречност, свакоме државноме грађанину путем слободнога избора дати пуно учешће у законодавству, а уз то управу метнути и поставити као потенцу, која је од свакога грађанскога учешћа искључена" ([1]). А за тим у другој својој књизи о истоме предмету исти писац каже: „С тога је дакле та самоуправа оно, што се зове органски дакле у самоме бићу државе основани појам. Ни једна држава не може без ње да буде; она је мора не само признати, него је створити, ако је и где је нема. Она мора њену функцију у свој живот примити и у њему прерадити; она мора умети да је оцени и потпомогне и свака ће мудра влада увек радо бити на руци томе увођењу самоуправе" ([2]).

А за што Стајн напомиње, како влада има интереса при увођењу и организовању самоуправе? Има ли збиља у самоуправи и тога конзервативнога елемента, који служи и доприноси стабилности владе и олакшању владинога задатка? Нема сумње да га има и сви су најозбиљнији писци о тој ствари и ту страну и корист самоуправе нарочито напомињали. Жао нам је што не можемо на тој тачци мало дуже застати, него је морамо само тек летимично додирнути. Одиљон Баро је нарочиту главу своје већ више пута наведене књиге посветио питању „de l'influence de la centralisation sur la stabilité des gouvernements" ([3]) и доказао

([1]) Stein, D. vollzieh. Gewalt стр. 169. — То исто каже и Гнајст, D. preuss. Kreis-Ordnung, предговор стр. IV.: „Тиме настаје противречност између устава и управе која не може да дође до реда у слободи".

([2]) Stein, Handbuch der Verwaltungslehre 1 Heft (Stuttgart, 1876) стр. 34.

([3]) Od. Barrot, De la centralisation etc. Chap. VI. стр. 143—181.

је темељито како је несталности и веома честим променама владе у Францеској одиста најглавнији узрок прекомерна централизација, јер пре свега та централизација усредсређујући сву управну власт у исто доба концентрише и сву одговорност на влади, јер, као што Баро основано примећује, уза сваку власт иде уједно и одговорност која је прати; и по томе онда кад се преко мере увећавају и нагомилавају атрибуције централне власти, онда то уједно значи преко мере увећавати и ту одговорност. И отуда онда у прекомерно централисаним земљама та појава, да грађани не имајући учешћа у практичком вршењу државних задатака за све и сва чине владу одговорном. А на против кад грађани путем самоуправе учествују у практичком вршењу месних државних задатака, онда они и на се примају известан део одговорности и добивају са свим други поглед на вршење управних задатака и послова као што је то наведени францески публициста добро означио казавши: „Ils (les citoyens) y apprennent une chose bien essentielle pour la durée et la conservation des Etats; ils y apprennent à tenir compte, par leurs propre expérience, de difficultés que rencontrent tous ceux qui ont à manier les intérêts ou les passions des hommes; ils y apprennent que les faits ont aussi leur despotisme, qu'ils ne vont pas toujours le même train que la pensée ou le désir; ils y apprennent la tolérance et la patience, que les peuples trop gouvernés ne connaissent pas. Lorsqu'une nation en est arrivée à ne tenir compte à son gouvernement d'aucune des difficultés inhérentes à toute administration, et à lui imputer jusqu'aux intempéries des saisons, le divorce entre l'une et l'autre est, dans un moment plus ou moins éloigné, à peu près inévitable". Са свим у истоме смислу говоре и већ помињани писци Делоан, Гало, Телкампф, Братер и др. чија разлагања ми не можемо овде наводити јер бисмо већ и одвише простора заузели.

На крају овога нашега разлагања ми ћемо у кратко додирнути још само једну примедбу, која се обично износи против децентрализације од стране многих људи, који иначе нису начелни противници самоуправе. Та се примедба састоји у томе што се каже: истина самоуправа је добра и корисна ствар, али она је штетна и опасна, кад се уведе у таквоме народу, у кога нема опште свести и који је упао и утопио се у неговању индивидуалних интереса, за такав народ још није самоуправа. На ту су примедбу Братер и Одиљон Баро одговорили. Братер каже: „Та би примедба имала потпуно места, кад не би само елементи искључиве чиновничке администрације, који се на супрот стављају самоуправи, поницали из истога народа, кад би они произлазили од некога политички много спремнијега и већма одаренога племена. Држава узима своје органе и слуге из средине истога народа и по томе са истим манама. Што они науче у спремању за службу и у вршењу свога званичнога посла, то је научна спрема и умешност у формама а никако се не уче развитој општој свести (Gemeingeist). То највише својство свакојако недостаје чиновничкоме реду, ако оно није као наследна урођена особина на њега прешло и ако се не одржава и даље не развија у утакмици и надметању са општом свешћу самога народа, која се у наоколо буди и покреће. Јер за грађанина је звање, што га он као почасну дужност без награде на се прима, школа политичке врлине, непрестанога самопрегорења; за плаћенога државнога чиновника оно је извор живљења и издржања, средство за подмирење потреба. По томе он самим звањем не може добити достојније и више схватање, него он то мора усисати и добити од духа целине и околине. То нам доказује и историја: што који народ политички ниже стоји и више опада, тим се већма његов чиновнички ред измеће у бирократију. Где се дакле јавни послови рђаво отправљају у рукама народа, ту ће обично тако исто бити и у рукама чи-

новништва; да би се дакле та виша општа свест развила у чиновништва, ваља да је пре тога оживела и пробуђена већ и у самоме народу. И тако излази, да самоуправа, дајући народу политичко васпитање и образовање, уједно је услов и за ваљано чиновништво. Истина при том политичкоме васпитању треба да прође извесно време мучнога школовања и оно се откупљује само тешким жртвама; али су те жртве ипак мале на према вредности самога плода који се развија и сазрева"(¹). Па тако исто Од. Баро вели: „Et puis ces fonctionnaires, ne sortent-ils pas de cette population que vous declarez radicalement incapable? Par quelle merveilleuse métamorphose arrive-t-il donc que cet homme qui, la veille, était confondu dans cette race d'incapables, devient tout à coup un être supérieur, doué de toutes les qualites gouvernementales, par cela seul qu'il reçoit un brevet etc."(²).

Ми смо до сада колико су нам допустиле одмерене границе овакве једне расправе у летимичном и доста фрагментарноме прегледу изложили главне моменте те велике теоријске и практичке борбе око централизације и самоуправе, која заузима веома важно место међу политички-друштвеним питањима данашњега доба. И ако би још много што шта имало да се каже, ипак морамо овде прекинути даље разлагање.

Сад би било на реду да још нешто потање проговоримо о томе питању о централизацији и децентрализацији баш посебице у нас, према нашим државним односима и приликама, спреми и карактеру нашега народа. Но то би нас одвише далеко одвело и захватило би много више простора, но што је у опште овој расправи намењено; то дакле свакојако морамо оставити за другу прилику, те наставити и допунити у посебној расправи, као што тако исто не можемо овде ула-

(¹) B. Brater, Centralisation, Decentralisation, стр. 407.
(²) De la centralisation etc. стр. 78 и 79.

зити ни у сва она детаљна, појединa питања, која се тичу организације самоуправе и њенога практичкога извођења у општини, срезу и т. д. Та детаљна питања свакојако леже ван граница ове расправе, како смо их у самоме почетку обележили. За претрес тих појединих питања већ не би ни довољна била оваква једна кратка расправа, него ту би морао да се напише цео низ расправа, управо читава књига. Само ћемо овом приликом толико још напоменути, како је међу већ наведеним најпризнатијим представницима данашње науке о држави и њеној управи то већ потпуно решена ствар, да систем управне децентрализације, кад се већ у некој држави уводи, не може да се устави само на општини и њеној самоуправи, него он мора уједно обухватити у исто доба и срез, округ, у опште све управне групе, сва управна тела у која је држава административно подељена; значи дакле да самоуправни систем мора да се проведе кроз све ступњеве управне поделе почев од најмањега па до најширега, јер ако се тако не учини, ако се само општини даде извесна самоуправа, а непосредно над њом остане стари централисани управни апарат, онда се у државну администрацију уноси унутарња противречност и несугласица, у њој једно уз друго владају два супротна система, који се косе и тару у место да се узајамно допуњују и потпомажу, ту онда у управи нема једнине и армоније и тада настају све оне незгоде, које су са свима половним мерама и непотпуно изведеним установама скопчане. Међу осталима Бидерман о томе каже: „Но слобода и самоуправа општина сама за се није довољна. Докле се у ширим круговима државнога живота управља чисто бирократски, по начелу искључивога владања (des Allregierens) озго или са зеленога стола, дотле ће се још једнако осећати незгоде и штетности централизације а користи противнога система (самоуправе) већином ће се опет изгубити. Шта више и са̂м ће општински живот у своме слободноме развијању бити много

спречаван или ће бар страшивом суревњивошћу свемоћне централисане управе често бити у опасности и у свакоме ће случају већином опет увенути и угинути плодови, што би их иначе тај општински живот као школа опште народне слободе (по Токвиљевом веома згодноме изразу) могао са собом донети. Свакојако ће суревњива бирократија имати још довољно оружја и средстава, да под њеним рукама закржљави општинска самоуправа и да буде сметена у своме слободноме кретању. Нужна је дакле допуна општинске самоуправе, свакојако самоуправа среза или округа, таква дакле организација, по којој ће како управа заједничких послова и потреба целога среза или округа тако и надзор над општинама, у колико је нуждан, да се врши не само искључиво од стране бирократских, из центра наименованих власти, које само по заповестима и упутима озго поступају, него ће да се врши уз учешће и саделовање таквих елемената, који су по своме постанку и своме целокупноме положају слободни и живи израз погледа, интереса, жеља и потреба самога становништва. У многим немачким државама већ има такве организације, мање или више консеквентно изведене, мање или више од утицаја у своме практичкоме делању и т. д." (¹). Овако као Бидерман мисле о томе и сви остали научни ауторитети, што смо их у течају ове расправе наводили; није нужно да и даље још о томе нагомилавамо цитате из Гнајста, Стајна, Телкампфа, Делоана и других поменутих писаца.

А сад на завршетку да још једном у кратко ресумирамо теоријски резултат до кога смо целим овим разлагањем дошли: ми смо још у почетку ове расправе јасно обележили намеру, која нас је руководила при овоме погледу на борбу међу централизацијом и самоуправом, казавши, како хоћемо

(¹) B. K. Biedermann, Die Frage der Decentralisation in ihrem Zusammenhange mit der ganzen heut. Culturentwickelung, („Unsere Zeit" 1868 стр. 808).

да означимо начелно значење тога питања, његово место међу питањима, која се тичу уставне организације данашњих држава, историјски основ, за што је то питање данас тако свестрано истакнуто и претресано у новијој државној и политичкој литератури и резултат што га је тај публицистички претрес у томе погледу на среду изнео; држасмо, да је нужно и корисно, да се и наша публицистика на ту борбу у данашњим културним земљама обазре и њоме позабави, јер о томе нема сумње да и наша државна организација у главноме почива на истим основама, на којима и у осталим културним земљама, да ће наш државни и друштвени живот ићи истим током и проћи кроз исте фазе и да према томе иста велика политички-друштвена питања, за која се остали културни свет интересује, око којих се бори и пренире, морају пре или после и у нас доћи на дневни ред и постати предметом озбиљне дискусије, па је свакојако веома поучно и корисно, да се за времена упознамо са литературом извеснога важнога питања, да сазнамо руководна гледишта која су у пространоме претресу тога питања на видик изнесена, теоријске и практичке погледе, који су при томе владали и резултате до којих се у таквоме претресању дошло. Налазили смо да је то до сада била осетна празнина у нашој политичкој литератури, што питање о централизацији и самоуправи, које је и у нас већ на дневни ред излазило, није расправљено пре свега у своме дубљем начелноме замашају, у својој унутарњој вези са целокупним данашњим уставним развићем и покретом и што се није потражила поука о битним елементима тога питања у студији његовога теоријскога и практичкога стања у главним далеко развитијим културним земљама јевропскога света.

Ово је дакле покушај да се почне попуњавати та празнина; проучавајући пространу литературу тога питања ми смо дошли до тога убеђења, да је питање о самоуправи у нај-

тешњој узрочној вези са целокупном данашњом тежњом за увођењем уставности на солидним чврстим основама, да је оно логички захтев представничке владавине и да према томе оно није случајни проналазак и искључива својина једне или друге политичке групе или партије, а да је то тако, то смо се трудили да посведочимо и објаснимо не својим властитим умовањем него темељитим и дубоким радовима надлежних писаца и зналаца те с тога смо и што чешће наводили њихове властите речи и у ову расправу уметнули толике простране цитате из разних аутора имајући поглавито пред очима ту цел, да тиме што јасније и савесније представимо стање и схватање тога питања у напреднијим и старијим културним земљама и да свакоме, који се интересује, дамо упутство за оријентовање у пространој литератури тога предмета. И ако ову расправу сматрамо као скроман и веома непотпун покушај, ипак држимо да смо њоме бар дали колико толико материјала за размишљање и да смо ако ништа више а оно бар то доказали да питање о организацији управе мора ићи упоредо са питањем о самоме уставу и да при уставноме преображају ове или оне земље мора свакојако да се има на уму и тај циљ „да се укине противречност која постоји између устава и управе и да се тако испуни празан простор, који је постао уметањем представничкога устава у управни апарат апсолутне државе“ као што каже Гнајст.

Свакојако дакле држимо да о самоме принципу, о самоме начелноме значењу самоуправе у данашњем уставном државном строју не може бити спора, но само може бити спора о границама, докле ваља да иде централна управа а где да отпочне самоуправа локалних управних група. Ту има још довољно широкога и плоднога поља за публицистички претрес и дискусију. Из свега што смо у овој расправи наводили види се и то, како се самоуправа као битан елеменат репрезентативне владавине ипак не може машити у ону об-

ласт, која припада државној јединици и потпуно једнообразноме уређењу и како по томе има извесна мера централизације, која је корисна и неопходна, а само оно што прелази ту меру, дакле прекомерна управна централизација ваља да уступи место самоуправи као што је и Одиљон Баро казао: „Nous ne rèjètons de la centralisation que son excès“. И тако можемо овај наш општи поглед на питање, о коме беше реч, завршити речима већ више пута наведенога Братера који каже: „Права политичка централизација нема ништа заједничко са појмовима апсолутизма, државне свемоћности, бирократије.... Али тако исто права и правилно организована децентрализација није истоветна са претераним мишљењем, са државном немоћу и анархијом.... Она и у оквиру државне јединице даје свакоме делу његову индивидуалну важност и значење, свакоме звању достојан круг радње, свакој снази свој простор за развиће и делање. Тек она даје деловима слободу, да у целини одиста живе, а целини даје ону моћ и чврстину, која је здравим развићем делова условљена“.

Г. Гершић.

ГРАЂА ЗА ГЕОЛОГИЈУ

КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ.

ОД

Ј. М. ЖУЈОВИЋА.

ПРИЛОГ ЗА ГЕОЛОГИЈУ ЈУГО-ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ.

У годинама 1880, 1881 и 1882-ој имао сам прилике, да обиђем ново-присаједињене крајеве наше отаџбине. У екскурзијама по тим пределима чинио сам геолошка проматрања и сакупио неки материјал, на основу чега сам израдио ову расправу.

Ова се расправа састоји из два дела. У првом су изложена проматрања на земљишту.

Сва та проматрања имају карактер прибележака уз-пут. Детаљи нити су проучавани, нити су овде могли бити прибележени.

У другоме делу ове расправе описате су еруптивне стене, које сам по југо-источној Србији сакупио. Брижљивим проучавањем по најновијој методи петрографских испитивања, све су ове стене могле бити тачно детерминисане и доста детаљно описате.

Расправи је приложена и „скица геолошке карте југоисточне Србије“, израђена по географској карти нашега генерал-штаба: „слив јужне Мораве“. Њу ваља сматрати као први и провизорни покушај, коме је цељ да представи, само у главноме, распоред разноликих формација. Према садањем нашем познавању геолошких прилика у тим крајевима, главне фор-

мације још се не могу поделити на поједине своје чланове, нити се може повући тачна граница међ разним формацијама. Систематско испитивање имаће тек приложену карту да поправи и попуни; надам се да јој главне црте неће променути.

Кроз извесна места југо-источне Србије пропутовала су, у разна времена, три изврсна геолога: Ами-Буе, Хохштетер и Тула. Из њиових расправа[1]) вадио сам неке податке да попуним моја проматрања.

ДЕО ПРВИ.

I.

Околина Ниша.

Да почнемо од главног места југо-источне Србије, од Ниша. У Ниш сам долазио са разних страна: од Катуна, од Озрена, од Грамаде, од Ак-Паланке и од Лесковца; а чинио сам и неколико ексурзија по његовој околини.

Варош лежи већином на нишавскоме алувиуму. Исти се пружа далеко дуж Нишаве и даље дуж Мораве. У долини ових река, испод алувијалних наноса наоди се један представник из терцијерне формације. То је једна неогенска етажа, која се овде састоји из више слојева песка, различних по боји, по величини зрна и по количини петрефаката. Леп пример

[1]) Ami-Boué Mineralogisch-geognostisches Detail ueber einige meiner Reiserouten in der europäischen Türkei. — Sitzungs-Berichte d. k. Akademie d. Wissenschaft. Jahrgang 1870 стр. 203—294.

— Hochstetter v. Die geologische Verhältnisse d. östlichen Theiles d. europ. Turkei. — Jahrbuch d. k. k. geol. Reichs-Anstalt. 1872.

— F. Toula. Geologische Untersuchungen im westlichen Theile d. Balkan und in d. angrenzenden Gebieten. IX. — Sitzungsberichte d. k. Akad. d. Wissenschaften I Abth. Jahrg. 1880. 22 April.

— F. Toula. Grundlienien der Geologie des Westlichen Balkan. Denkschriften d. k Akademie d. Wissenschaften. XLIV Band.

ове етаже види се испод Ниша, на 1 километар, где је Нишава издубила своје корито за 15 мет. Ту се међ слојевима песка налази и један 2—3 см. дебео слојић од лигнита. Петрефаката има доста знатан број, али мало разних радова; примерци су већином трошни, тако да се феле не могу поуздано определити. Нађени родови јесу:

Congeria, Melanopsis, Melania, Limneus, Helix (Zonites).

Ово ће бити најмлађа етажа неогена, образована у некадањем нишкоме језеру.

Овакав пресек неогена са сличним шкољкама налази се на још једноме месту изнад Ниша и код села Крупца на левој обали Мораве. И овде се међ слојевима са конгеријама налази један слојић лигната. Млађи терцијерни слојеви налазе се на тераси, југо-западно од вароши Ниша. Ти су слојеви од пешчара и песка. Слој песка местимице је веома лискуновит и тврд. У њему има комадића од кременоликог опала. Песак је при дну зелен, а озго смеђ и глиновит. У њему се налазе комади од распадутог вапнаца. У овим се слојевима до сад нису нашли никакви органски остаци, али је ласно могуће да их има. Та терцијерна етажа покривена је слојем дилувијалне глине.

На 5 килом. југо-источно од Ниша, измеђ Денске и Барбатове, налази се нека серија млађих слојева са лигнитом. Најнижи, готово хоризонтални, 2—3' дебели слој јесте од зеленкастог по мало песковитог лапорца; изнад њега лежи смеђи лиснати лапорац са циприднама и са врцама лигнита. Повлата је од шљунка и песка. По мишљењу стручњака нема изгледа да ће се овај камени угљен са коришћу вадити, ма да му је положај у близини велике вароши и комуникационих средстава.

У околини Ниша знаменита је Бања са топлим купатилима. Она лежи на источном крају нишавске долине, на тераси

испод кречног брда што се зове Црни Брег. У њој се наоде два топла извора; један од 38°С. а други од 19°С. Вода је ових извора бистра, без мириса и укуса. По анализи г. Лозанића никаквих минералних соли не наоди се у овој води; она је дакле проста, индиферентна терма. — Брдо изнад Бање састоји се из кретацејског кречњака; али и источно ка јелашничкој и западно ка кутинској реци појављују се у близини ове стене црвени пешчари. Г. Хофман вели да је нашао и трахита јужно од Бање идући ка Кутини. — Испред купатила спрам друма наоде се складови од вапненог туфа, који се још и данас умножава и у коме се наоде пужићи: Helix, Pupa, Clausilia и делићи од биљака.

Недалеко од Бање, идући друмом пиротским, завршује се нишавска долина. Са овога места ишао сам у три разна правца:

1) уз јелашничку реку до изнад мајдана каменог угљена;

2) пиротским друмом и

3) уз Нишаву до села Островице.

Да побројим шта се у тим правцима видети може. Улазећи у теснац јелашничке реке види се да је она овде ископала себи корито у црвеном пешчару; даље на више, у селу Јелашници, пешчар се спустио, а корито је река у вапнацу од кога су и околне стране састављене. Изнад села наоди се једна маса брега као независна и у петрографском обзиру са свим различна од осталих околних варовника. Иста се маса састоји из врло много слојева вапнаца и лапорца, који падају к југу под углом од 30°. Вапнац је овај слатководне фармације; бео, мек, и испуњен врло ситним шкољкама из рода Cyclas и Bithynia. Између ових стена наоди се више слојева лигнита, од којих се само два дају корисно експлоатисати. Местимице се наоди само један слој фосилног угља од $2^1/_2$ мет. дебљине.

Цео тај систем слојева изгледа као да лежи између црвеног пешчара и кретацејског кречњака; по томе би било вероватно да спада у формацију јуре. Али како карактеристичних петрофаката овде нема и како онај стратиграфски однос може бити само привидан, то је могуће да се јелашнички лигнит образовао у којој млађој геолошкој периоди.

Лигнит се појављује још на више места изнад садањег поткопа у самоме кориту реке. А појављује се и у селу Ћукленику, које је одавде за 1 сат удаљено.

Пиротским друмом идући гази се готово једино преко црвеног пешчара све док се не изиђе на вис изнад Моралије.

Код прве некадање карауле до Бање, на тим пешчарима леже лапорац и вапнац који по мишљењу Туле спадају у формацију тријаса. Ова је формација врло мало распрострањена; на карти је нисам ни означио. Изнад ње се шире и ка Сувој Планини пружају старији кретацејски вапнаци. — Код саме карауле Моралије види се додир црвеног пешчара са кречњаком, а на граници те две различне етаже извиру многи јаки извори, чије се воде сливају у јелашничку реку.

Кад се пође уз Нишаву, улази се одма испред села Просека у кланац. По целој околини распрострањен је црвени, лискуновити, шкрљасти пешчар. Местимице се налази и крупнозрни пешчар са конгломератом. Корито је реке у црвеном пешчару; али је на неколико места усечено у слојевима лапоровитог аргилошиста, који лежи између црвеног пешчара и вапнаца и који ће спадати у етажу лијаса. Овај се последњи камен налази по висовима. Спрам сићевског манастира Свете Богородице, на десној обали, вапнац се спустио чак до реке, а на левој је обали црвени пешчар. Овде се он налази тек на висовима: Кусача и Вис. Брдо Градац је од црвеног пешчара. — Одма изнад манастира Нишава се провлачи кроз непроходни теснац, чије су стране од кретацејског вапнаца. Теснац овај не траје дуго, већ се код Островице предео мало

отвара, па онда одма код старог црквишта Свете Петке настаје други непроходни теснац чији су дувари такође од кретацејског вапнаца. — Око Островице распрострањени су вапнаци са екинодермама, по којима је Тула закључио да су из неокомске епохе. Спрам Островице, на десној обали Нишаве, испод црквишта Свете Петке, баш до реке наоди се, јединствени у Србији, стуб базалта. Ова је стена пробила кроз пешчар и вапнац. На томе се месту пешчар појављује у кориту реке. Стуб базалта има десетину метара дебљине. Распрострањење његово није велико. Ближи опис истог наоди се у другоме делу ове расправе.

Изнад ове масе базалта, у половини брда постоји јако врело око кога се образује кречни бигар. У овој околини бигра има још код манастира Св. Богородице и код Кулине.

Сва околина села Сићева јесте од кретацејског вапнаца, који се такође може рачунати у неокомску етажу. У тој су стени многе пећине, које се овде „дупке“ зову. Знаменита је, веле, пећина Светог Глигорија код Кулине. Али нема сумње да су у овој околини најзнаменитије преконошке пећине у књажевачком округу. Сићево је растављено од Преконога, гди су ове пећине, само једним кречним кршом што се Вишеград зове.

У селу Сићеву, изнад цркве, пробила је кроз кретацејски кречњак једна риолитична стена.

Из овога села долази се преко једне кретацејске косе, у долину речице што се са Грамаде спушта. Грамада и просторија од ње до Малче заузета је сва кретацејским кречњаком.

Од Врежине до Ниша пут иде преко дилувијалних наноса. Висови десно на којима су Матејевци, Каменица и т. д. састоје се од секундарних кречњака испод којих се црвени пешчар наоди. Онај брдски повијарац што се од Ниша на север пружа и на коме је Попова Главица, састоји се од азоичких шкриљаца. Тај ланац пресеца топоничка река. Идући

дуж ње пресецају се прво азоички филити па онда палеозички шкриљци. Око манастира Миљковца свуд су филити. Када се од овог места преко Вељег Поља пође старој нашој граници онде се изнад Врела наилази на зону црвеног пешчара, а изнад ове, код Рсавца, на кретацејски вапнац. У долини трнавске реке, око Вељег Поља, има песковитих слојева који ће по свој прилици бити из терцијерне периоде. Моравски залив из терцијерне периоде пуштао је своје гране готово у све притоке Моравине.

II.

Од Ниша до Врање.

Ово је линија Моравиног тока.

Почев од Карпине, на новој српско-турској граници, па до села Калиманаца, река ова тече плодном равницом; она затим улази у врлетни и романтични кланац, што се зове Момина клисура или турски Дервен, па се најзад од села Грделице опет пружа широком плодном долином која траје све до Ђуниса, само што је мало Добричом притеснута.

Геолошки односи дуж јужне Мораве у опште су доста прости. У долинама, рецентни и кватернерни алувијум покрива терцијерне производе, из којих се и по неки нижи околни брежуљци састоје. А у клисури превлађују исконоски шкриљци.

Алувијум се пружа равницом од Ниша, дуж Нишаве и Мораве, до Грделице а улази до некле и у долину Јабланице и Ветернице. Около и изнад њега издижу се дилувијалне терасе, од којих се сада само одломци налазе, а испод тих формација леже новији чланови терцијерне периоде, међ којима су слојеви са конгеријама канда најлепше развијени.

Код Курвин-града, где се долина Мораве сужава, промаља се светлуцави тамно зелени шкриљац, који је са гнајсом најважнији члан Селичевца, Бабичке горе и Крушевице, које

планине леже измеђ Мораве, Власине и Кутинске реке. Слојеви исте стене падају ка западу (65°) а пружају се, као што је још Ами-Буе приметио, правцем С. Ј. Филитичка, шкриљаста стена ова јесте зеленкаста и светлуцава, а под руком се осећа блага. Она се састоји из кварца и талка. Кварц је зрнаст као у кварцитима. Талк је у врло дугуљастим приткама и лискама, које су јако исавијене и тиме врло јасно означују шистозност. Магнетит се наоди у виду покрупних, виђених ромб-додека-едарских кристала.

Код Чечине се у филиту наоде слојеви неког кварцитног флинта.

Од тога места па до Брестовца исконски се шкриљци врло често испољавају, јер их млађи чланови нису покрили.

Гребен Селичевац састоји се из гнајса, а стране му из филита.

Бабичка је гора састављена, по свој прилици, као и Селичевац. У седлу, које раставља ова два ланца, наоди се неки конгломерат и пешчар, чија се старост не може ласно да определи.

О Крушевици, која се пружа до Власине, говорићемо доцније.

За прилике на левој обали Мораве имамо ово да прибележимо.

Кроз Печењевце, село испред Лесковца, протиче Јабланица, која је на левој обали својој оголила гнајс са другим шкриљцима, из којих се стена састоји цео онај ниски гребен измеђ Пусте реке и Јабланице.

Ова река иде готово упоредно са Ветерницом, која кроз Лесковац протиче, а из огранака Кукавице прима Вучањску и Накривањску реку. Она носи комаде од лепог гранита, који је код манастира Светог Николе избио на површину.

Изнад Лесковца, код Рудара и код Мале Грабовнице, кроз коју протиче Туловска река, развијени су риолити и

Слика 1.

ПРОФИЛ ДУПЉАНСКЕ КАМЕНАРИЦЕ.

(МИКРОГРАНУЛИТ).

трахитски туф. Одавде па до Грделице, где почиње Момина клисура, са обе стране Мораве налази се микашист.

У Моминој клисури Морава се провлачи међ огранцима Кукавице и Големе Планине[1]). Маса ових брегова састоји се од разних архаичких шкриљаца, чији су моћни слојеви изломљени и од свакe руке испресавијани. Најобичније су стене гнајс, микашист и филит; стене првога рода има најмање. Корито је реке издубљено у овим стенама, а стране су брегова врло стрме. Местимице се, као код Просеченице, велике партије брда сурвавају и тако притешњују пролаз реци. Код Грделице превлађују филити; код Бојишта, Предеана и Сушевја — микашист.

Код Репишта, на левој обали реке, развијен је врло јако конгломерат и крупнозрни пешчар. Тај се пешчар пружа и ка Мртвици. Идући уз поток што се Ћелија зове, а који се сједињује са сеоским потоком, види се на једноме месту, поред пешчара, серија лапорца разних варијетета, а изнад исте наоде се слојеви каменога угља, који имају до пола метра дебљине. Мало даље, пењући се уз брдо, постоји овај ред слојева почев оздо на више:

1) пешчар

2) листати плави лапорац, 2—3 м.

3) врце[2]) од угљена, до 8 см. дебљине.

Таквих танких слојева има четири и они су растављени дебљим слојевима лапорца.

4) слој лапорца, који се такође листа као и онај први изнад пешчара.

---

[1]) На неким картама ова је планина означена као Ширена; међутим, околни становници не знају за овај назив. Изнад Маркове пољане има на овоме гребену једна лиса заравaн, која се зове Ширина; па је могуће да је Ами-Буе, који је канда први горњи назив изнео, применио име ове месности на целу планину.

[2]) Танке слојеве сељани тамо називљу врце; при оскудици наше геолошке терминологије држао сам да ће добро бити да се овај назив прибележи.

У овим слојевима нисам нашао никаквих петрефаката. Али сам туна налазио велике комаде лискуновитог и лапоравитог пешчара са неринеама, чија стажа мора негде у околини развијена бити, и изнад ове формације лежати.

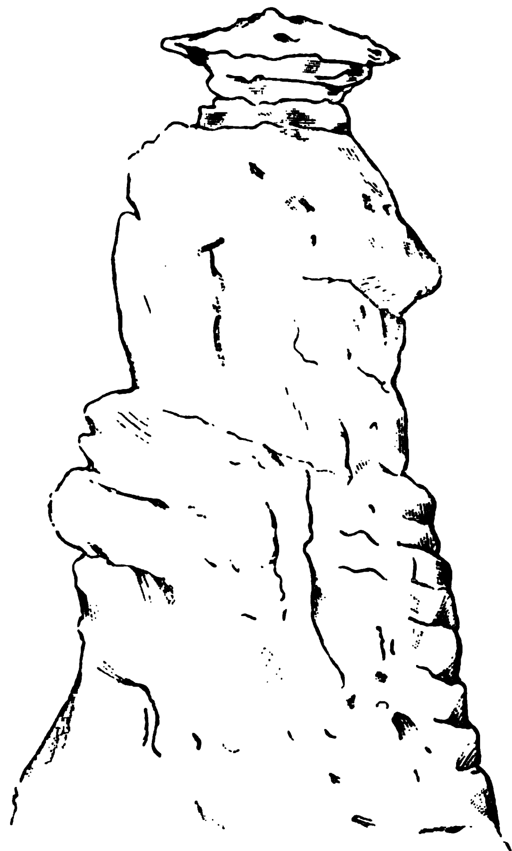

Слика 2.

ДЕВОЈАЧКИ КАМЕН КОД ЦЕПЕ.

Врло је вероватно да су сви ови слојеви са камевим угљеном и неринеама из формације јуре. — Из Мртвице иде

се у Цепу преко финог пешчара па онда преко микашиста, који прелази у гнајс. Изнад цепског хана наднели су се дупљански висови, који се Каменарица зову и који су од еруптивних формација састављени. Висови су ови стрми повисоки и голи.

Гребен им је оштар и шиљат, а по странама су комади од одваљених стена. Из опште масе брега стрче појединн дугуљасти шиљци. Један од таквих камених стубова, за који народ везује спомен турскога насиља зове се „девојачки камен". Еруптивна стена на Каменарици продрла је кроз шкриљац, који се у додирној зони нешто метаморфисао.

Код хана слојеви шкриљ ца падају к југу и то доста стрмо. Као што ћемо из петрографског дела ове расправе видети еруптивна стена из Цепе спада у тип микрогранулита. Брегови на левој обали Мораве састоје се из истих стена. Они су само нижи, питомији, више су дрвећем обрасли и на више места има зиратне земље.

На једноме месту види се одронци стена измешани са земљом, како леже поврх једног слоја чистог песка, који је или стари алувијум Мораве или је можда постао распадањем околних брдских маса.

Кад се из клисуре изиђе, моравска се долина шири а са обе је стране окружују ниски брежуљци. Почев од Владичиног хана па до Стубоја и нешто даље ти се брежуљци састоје из трахитоидних стена, од којих ће неке доцније бити описати.

Код Прибоја се издиже један голи крш састављен од сивих, модрих и црвених стена. То су риолити. А ту смо већ код Врање.

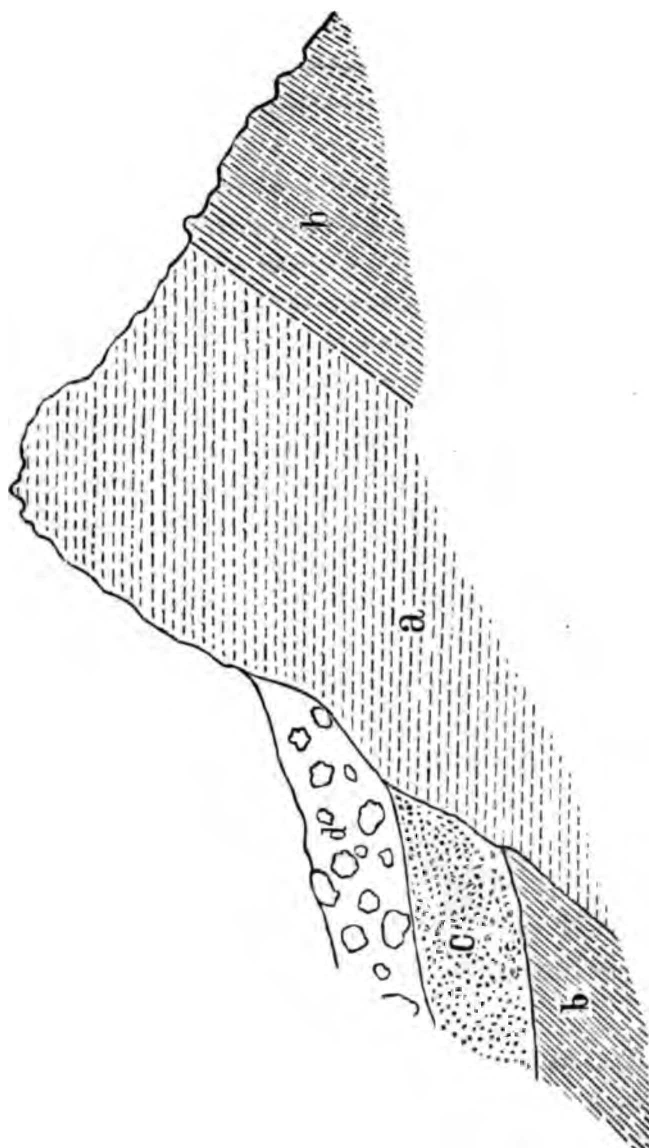

Слика 3.

ВИС СПРАМ ЦЕЦЕ, НА ЛЕВОЈ ОБАЛИ МОРАВЕ.

a — микрогранулит, **b** — шкриљац, **c** — песак, **d** — осулине.

III.

Из Ниша преко Кутине у Власотинце, па преко Власине у Врању.

Кутинска река тече долином, која се у главноме пружа са југа на север. Ту долину граничи, са истока Сува Планина, са запада Селичевац и Бабичка Гора, а на југу је затварају огранци од Крушевице. Она је интересна у геолошком погледу што се у њој налази прелаз примарних формација у секундарне. Западни њен бедем, то јест Селичевац и Бабичка Гора, састоји се, као што смо већ видели, из исконских шкриљаца, а Сува је планина од кретацејског кречњака.

Прво село при улазу у долину јесте Еминова Кутина. Ту, спрам ханова, налазе се брдашца Вршник и Кокошињак, која су као продужење бањскога Крста (Црног брега).

Ова се брда састоје из црних, јако цепљивих, светлих филита, што су из дугуљастих влакана састављени. У тим се стенама налазе и танки слојеви од зеленог талкшиста. Сви су ови шкриљци импрегнирати зеленом бакарном материјом. Пред улазом у село пут је усечен у црвеном пешчару на коме лежи вапнац, што је на бањскоме вису развијен. Црвени пешчар је јако оголићен на брду Вршнику.

Од Еминове Кутине па до испред Драшковца на 2—3 километра прелази се све преко филита различнога петрографског изгледа. Већином су ови филити зелени и сјајни као свила. Слојеви су им јако испресавијани, често испретурани и исправљени. Међу њима се врло често налазе жице од млечнога кварца, које имају кадшто више од 1 стопе дебљине.

Испред и иза села Драшковца развијена је зона црвеног пешчара. До овога места кутинска је река дубила корито у исконским шкриљцима, а овде га дуби у пешчару; довде је ишла доста паралелно са граничном линијом исконске формације, а одавде је пресеца, јер се зона шкриљаца пружа

више јужно. — Пешчари су обични, црвени. У њиовој зони има један слој од црвеног крупнозрног конгломерата, који је састављен од комада кварца и филита.

Код Драшковачких анова и воденице изнад села појављује се, измеђ црвеног пешчара и кретацејског вапаца, чија се зона шири к западу, једна серија особених слојева од:

1) чврстог, сивог, силиковитог пешчара

2) песка

3) песковитог лапорца.

У овим слојевима нисам нашао никаквих петрефаката, с тога их не могу на сигурно ни у коју етажу уврстити. По своме стратиграфском положају они имају сличности са слојевима лапоровитог шкриљца што их је Тула нашао код оближњих села Јеглича и Студене и у формацију јуре уврстио. На приложеној скици геолошке карте југо-источне Србије, ја сам исте слојеве такође као јурске означио.

Од Драшковца до Прокопове Кутине, где је Гаџин Хан, долина се шири, и на западу се види велики преслап, који одваја Селичевац од Бабичке горе.

Од Гаџиног Хана до испред Дуге Пољане пут иде све преко црвеног пешчара и конгломерата.

Она јурска етажа што смо је код Драшковца нашли појављује се овде у виду жутог и модрог песка и пешчара исте боје. Та се формација пружа од Дуге Пољане до Душника. Из ње се издиже местимице црвени пешчар, као на пример испред Миљковца. Око Доњег Душника, који је на реци кутинској, раширен је јурски песак, а идући ка Горњем Душнику, који је под Сувом Плапином, улази се у зону кретацејског кречњака. Велики део овога села лежи на бигру што се од вајкада ту образовао и у коме сам нашао пужеве Helix, Pupa и Clausilia elegans. — Изнад села, пењући се на Суву Планину, наоди се врло живо врело, из кога се образује велика сеоска река.

Сува Планина састоји се од секундарног, кретацејског кречњака. Доцнија, ближа проматрања имаће да покажу да ли се ова цела маса састоји из само једне етаже или ту има представника разних геолошких епоха. За сада се само може рећи да кречњак Суве Планине садржи корале и неринее, по којима се може закључити, да је то доњи члан из формације креде.

Када се од Доњег Душника пође ка Крушевици, онда се види, да иза села црвени пешчар заузима ниже земљиште, до реке, и висове на левој обали њеној. На тој формацији леже села Доње и Горње Драговље, а тако исто и село Личје. На лево од пута налази се песак, песковити глинац и пешчар сиви, што леже испод кретацејског кречњака. Села Вртоп и Семча леже на коси, која је од тих стена састављена.

Личје лежи на црвеном пешчару, који је местимице своју боју услед испирања белом заменио. Ту, на по сата далеко од села завршује се зона црвеног пешчара и настаје зона исконских шкриљаца. На првој коси изнад села наоди се филит и грдна количина белога кварца. Са те косе силази се у дољачу којом тече вода ка Комарици. Пењући се из ове јаруге на Крушевицу иде се дуго преко сивог, једрог кварцита, у коме има и ситних љуспица од лискуна. Више кварцита долази филит; а више овога на самоме вису гди је село Липовица појављује се гнајс, који је толико лискуновит да чини прелаз у микашист. Овде нам се губи из вида Заплање преко кога смо прешли и спуштамо се у област реке Власине, ка Власотинцима. Спуштајући се низ Крушевицу иде се прво преко гнајса врло лискуновитог, који код Шишаве прелази са свим у микашист, па преко филита и кварцита, док се не сиђемо у долину.

Пре него што уђемо у Власотинце, да обиђемо село Конопницу, које је само $1/2$ сата далеко од Шишаве. У овоме селу значајни су брежуљци од еруптивних стена, од риолита

и трахитичног туфа. Туф се налази у моћним слојевима лепо стратификованим; светле је отворене боје, трошаст; садржи шљунак од белутка и сфероидалне конкреције разне величине; кроз њега се провлаче жице од разних риолита, које ћу описати у другоме делу ове расправе. Око Власотинаца развијени су искониски шкриљци разних варијетета.

Изнад вароши идући ка Јастрепцу превлађује микашист. Код Манастиришта отворени су мајдани камена од филитичких стена. Ту имамо више варијетета.

Најпростији варијетет састоји се поглавито из кварца гранулитичког, међ чијим се неједнаким зрнима налази и по неки примерак од лиснатих минерала. Голим се оком види много више од ових фела но у танким плочицама. То су талк и хлорит. Микроскопом се открива и биотит, али овог има сразмерно врло мало. Филитична ова стена упрскана је црвенкастим зрнима, која доста лако падају у очи поред беличастих сјајних љуспица од талка и зелених партија од хлорита.

Други се варијетет макроскопски не разликује од првог, али се у танким плочицама примећује, да су му зрна кварца врло разнолика по величини, да има крупних зрна од овог минерала са интерпозицијама других супстанција, да у овој стени има више талка но у првој и да садржи епидота и магнетита.

Трећи је варијетет агрегат доста подједнаких зрнаца кварца, са хлоритом, епидотом и фелдспатом. Епидот је у виду ситних зрнаца; има га веома много. Фелдспата има врло мало. Стена личи на неке варијетете гнајса.

Четврти варијетет пада у очи својом црвенкастом бојом. Од предходних се шкриљаца разликује поглавито великом садржином хематита и магнетита.

Из Власотинаца ја сам се попео на Јастребац, па продужио ићи вододелницом Власине и Мораве до власинског језера, одакле сам се преко Чемерника спустио у врањско

Поморавље. Ами Буе је ишао из Власотинаца у Трн клисуром Власине. Тула је прошао истом клисуром, попео се до Руја, па се спустио на Љубераждy. Пре но што довршим моја проматрања у овоме крају, забележићу главније чињенице, што су их изнела ова два путника.

Одма изнад Власотинаца наоде се, по тврђењу Ами Буа, на левој обали Власине, три брежуљка од белог и тамносивог „бимштајн-конгломерата“. Тула вели да се трахитски туф наоди и на десној обали реке.

Изнад истог места река дуби свој пролаз у зеленкастом убраном филиту.

Пут за Пирот иде серпентипама преко стрмог гребена од гнајса и убраних филита. Код хана у селу Свође наоди се моћна серија слојева од филита, кварцита, талкшиста и хлоритошиста; слојеви филита најдебљи су и понављају се више пута у серији; слојеви других стена много су тањи.

У овоме селу наоди се и туф трахитски од кога се граде крстаче за гробове.

Ту се река Љубераждa састаје са Власином. Ова последња тече од југо-истока тесном клисуром, чији су дувари од самих филита; али источна граница ове формације није далеко, јер потоци што се са истока у ову реку сливају, ваљају комаде од секундарних вапнаца и пешчара.

Гребен измеђ Власине и Тегоштице састоји се из зеленог шкриљца.

Изнад села Јабукове појављују се кварцевити шкриљци са лимонитом. Слични се шкриљци пружају и путем ка Рују. На њима леже неки танколисти шкриљци, разне боје, који су зацело много млађи; а над овима се местимице појављује конгломерат са лидитом.

Карактер формације сасвим се мења испред карауле на западном подножају Руја.

Над млађим палеозоичким шкриљцима развијен је шкриљасти глиновити лапорац, који је може бити такође палеозоичан. Над њима дискордантно леже моћни слојеви лапорастог шкриљца, пешчара и конгломерата, који спадају, без сумње у много млађе формације. Пешчари личе са свим на „бечки" или „карпатски" пешчар, те га Тула с тога сматра да припада кретацејском флишу.

Код карауле Дашчани Кладенац распрострањене су млађе еруптивне стене мећ којима је Niedzviedzki упознао: липарит, трахит и туф. Само брдо Руј састоји се из трахита и трахитског туфа, затим из лапорца, конгломерата и пешчара (формација креде?) и најзад из амфиболита или амфибол-гнајса, који је опкољен мезозоичким слојевима. Јужно од Руја је брдо Рани-лу, које се такође састоји из трахита и липарита. Поред ових еруптивних стена у састав ранилушке планине улази: кретацејски пешчар, конгломерат и вапнац, који дискордантно на лидиту леже.

Силазећи од карауле Дашчани Кладенац ка селу Црвена Јабука гази се прво преко липарита, па се на скоро ступа у зону пешчара, који има особине бечког или карпатског пешчара. Мало сниже, река Тегоштица тече готово све границом измеђ палеозоичких и мезозоичких формација. Северо-источно су вапнаци, а југо-западно је шкриљац. У тамошњем вапнацу има неких корала, по којима би се могао уврстити у формацију неокома. Око Црвене Јабуке појављује се пешчар, који лежи на лидиту и конгломерату. Овај конгломерат јесте граница палеозичких и мезозоичких производа.

Испод овог села настаје клисура у палеозоичком аргилошисту, кроз који је пробио и дијабаз[1]). Од ове еруптивне стене састоје се два тамошња купаста брда. Слична се маса наоди и на десној обали реке. То је једино до сада познато место у Србији гди се наоди прави дијабаз.

[1]) Ову је стену нашао Тула, а одредио Niedzwiedzki.

Теготиштица тече у главноме граничном линијом старијих и млађих формација. На Љуберажди је додир ових формација код Модро-Стења.

На карти „Слив јужне Мораве“ означене су две Теготиштице: источна и западна; прва утиче у Љубердажду пошто се саставила са Мурговницом, а друга (она коју смо до сада помињали) утиче у Власину. Терен између те две реке састоји се из кретацејских стена. Вапнени и лапоровити шкриљци и пешчари, који по свој прилици спадају у формацију флиша, састављају висове изнад Раковдола и Бердуја.

Приближујући се овоме месту кретацејски кречњаци почињу превлађивати. У тим кречњацима има слојева са врло много петрефаката; но о њима ћемо говорити доцније кад пођемо из Власотинаца у Пирот.

А сада да видимо на шта се наилази када се из Власотинаца иде вододелницом до власинског језера и одавде до Врање. Извештај о овоме путу биће врло кратак, јер су са свим једнолике формације на које сам наилазио.

Из Власотинаца пење се врло стрмом и тешком путањом на брдо на коме је село Јастребац. То је брдо састављено из микашиста разних варијетета, који је оголићен по стрмим литицама. Иначе га покрива једна црвена, врло гвожђевита глина и шумски елувијум. Предео је шумом обрастао. Идући дѣлом изнад села Дадинци, Градиште, Самоков и Ново Село примећава се на више места оголићени микашист. Од исте је стене вис Морич спрам Новог Села. У Самокову се израђивала руда гвожђа за време турске владе.

Од Морича се иде кроз шуму Лопушњу, која носи име једног села на Власини, до добропољске меане испод Острозуба, све преко микашиста и филита; у овим последњим има врло много жица од кварца.

Испод Острозуба наилазимо на једну еруптивну стену, који нас на први поглед опомиње на стену из које су састав-

љени дупљански висови изнад цепске механе. Голим оком види се да су кварц, биотит и фелдспат њени главни састојци; на микроскопским плочицама откривају се још кристали амфибола, апатита и магнетита. Основна је магма микрогранулитична, али није проста, већ смешана са микролитима фелдспата и магнетита. Микроскопским путем дознаје се још, да међ примерцима што сам их сакупио око Острозуба има два варијетета микрогранулита, чије ће разлике бити изложене у петрографском делу ове расправе.

Сам вис Острозуб није еруптивне природе, већ је састављен од шкриљаца. Близу до Доброг Поља налази се село Дарковац, где се прави воденично камење од црвеног конгломерата са комадима микашиста, као што је то и Ами Бує приметио.

Од Острозуба на даље предео није више шумовит. Прича се да је по целом гребену од Доброг Поља до Црне Траве била некада шума борова и јелове, па је исечена за потребу топионица гвожђа. За њом је никла шума букова, која је сада такође сатарена из истог разлога. Некада је овуда била жива рударска радња. Слојеви шкриљаца импрегнирати су магнетном рудом гвожђа, која се вадила у многим селима око Власине. Главне топионице гвожђа биле су у Масурици. Оловне руде има у Рупију недалеко од Маркове Пољане. Само име овог села долази канда од многих р у п а (Pingen), где су се од вајкада руде вадиле и које се данас у врло великој множини виђају по бйлу измеђ Рупја и Црне Траве. У овом последњем месту руда је до скоро времена много вађена, што сведоче оголићени и испрани камени откоси, в а д е и п и - ови. Овде је још формација исконског шкриљца. Али чим се из Црне Траве пође источно преко брда наилази се на пешчар, конглометар и вапнену бречију, коју формацију Тула сматра за мезозоичку, а Ами Бує је увршћује у палеозоичке терене.

У црнотравском делу реке Власине изнад утоке Чемернице, налазе се комади од разноврсног камења: филита, амфибо-

лита, кварцита, аугит-андезита. Моју је пажњу привукла једна лепа шкриљаста стена, врло ситнозрне структуре, састављена од беличастих и зелених зрнаца и светлих ситних лишчица од биотита. Микроструктура јој је шкриљаста. Састојака минералних има различних. Највише има амфибола, лискуна, кварца и фелдспата. Споредни су састојци: магнетит, илменит, епидот и актинот. Сви ти састојци показују своје обичне особине. За магнетит само вреди приметити, да се у овој стени наоди у савршеним, ни мало не искквареним кристалним облицима да и су ивице његових пресека у танким плочицама са свим оштре. Фелдспата има моноклиничног и триклиничног. Сви су састојци у свежем стању. Стена ова јесте амфиболит.

Из Црне Траве изишао сам на власинско језеро бйлом, а не клисуром реке. Језеро је свуд опкољено бреговима од исконских шкриљаца, са којих прима омање поточиће.

Стање је воде у њему променљиво.

Велики део језера заузет је тресетом.

Исконски шкриљци чине и основу брда Чемерника.

Но главна маса овога интересног виса јесте еруптивне природе. Стена је слична са оном у Цепу. То је такође микрогранулитични порфир. На први поглед чини се да стена има зрнасту структуру, јер су елементи прве консолидације изобилни и доста подједнаки. Ти елементи јесу кварц, фелдспат и лискун. У танким плочицама види се тек јасно порфироидна структура стене. Основна јој је маса микрогранулитична. — Ова еруптивна стена чини готово целу масу брега измеђ Власине и Сурдулице, јер се шкриљац само местимице и у мањим партијама појављује.

Изнад Сурдулице, на Кијевском брду, развијен је такође микрогранулит, али другчији но онај са Чемерника. Главне разлике ове две стене биће побројане на другоме месту. За сада да споменемо само, да је сурдулички микрогранулит јако распаднут, трошан и бео.

Преко такве исте стене гази се кад се из Сурдулице иде у Масурицу; само је овдашњи микрогранулит још трошнији, тако да се од њега нису могле нарадити танке плочице за микроскопско проматрање.

Романовска и Врла река које се састају код Сурдулице и Масуричка река ваљају понајвише комаде од гранита. Доцније сам приметио да исту стену ваљају Јелашничка и Корбовачка река. Зато сам у изворном пределу ових река, тамо гди је Биљаница, Вртник, Крива Феја, означио на карти формацију гранита.

Када се из Масурице иде ка Врањи преко Севојнице, па поред села на десној обали Мораве, онда се примећава да реке из далека доносе гранит и шкриљце, а из близа трахитоидне стене. Са висова се такође спуштају комади микашиста и трахитоидних стена. На карти је означено да се ове последње пружају до Топлаца спрам Врање.

Неке од њих споменућемо мало доцније и описаћемо их у другоме делу ове расправе. Овде ћемо да споменемо само интересантни р и о л и т из Севојнице, чија је основа маса већином аморфна. Девитрификација магме заустављена је у самоме почетку; у њен састав улазе кристалићи тридимита. Елементи из прве периоде у консолидацији стене јесу: биотит фелдспат и кварц; споредни су састојци магнетит и апатит, а канда и амфибол. Од фелдспата наоде се две феле: санидин и лабрадор. Стена је ова чврста и љубичаста.

IV.

Околина Врање.

Врањско Поморавље, које се пружа доста јако у дужину, представља нам у геолошком погледу један планински котао ограничен шкриљцима, а испуњен најмлађим формацијама. Оно је, по свој прилици, за време терцијерне и кватернерне пери-

оде било испуњено језерском водом, која се доцније оцедила. Равница, која се сада непосредно поред реке пружа јесте рецентни алувијум; али мало изнад њега наоде се остаци старога алувијума.

Одма при улазу у Врању види се серија слојева од песка средњег зрна.

У тим слојевима наоде се и плочице од микашиста и гнајса, које су такође лепо стратификоване. Исти такав песак прорила је речица што кроз варош протиче. Изнад вароши, пењући се на Пљачкавицу, виде се моћни слојеви од крупнијег песка, који је местимице цементиран. Ови су слојеви поремећени из хоризонталног положаја; на њима лежи један део вароши и винограда.

На вису Два Брата, у половини висине разголићен је један банак од конгломерата, који дискордантно лежи спрам старих шкриљаца. Исти се састоји из комадића исконоских стена и облутака од кварца. Овај конгломерат покривен је са елувијалним слојем глине и брдских осулина.

Они ниски висови на десној обали Мораве око места Доње Требешице састоје се из слојева глиновитог лапорца.

Све су ово остаци геогностичких производа што су се у врањскоме језеру за време терцијерне или кватернерне периоде образовали.

Басен је овај ограничен, као што већ рекох, исконским шкриљцима, а кроз ове продрле су неке старије и млађе еруптивне стене. На левој обали Мораве ограничавају га брда Карпина, Крстиловица и Пљачкавица. —

Карпина се састоји из микашиста, кроз који је пробио крупнозрни гранит, у коме нема много лискуна. То је брдо на садашњој српско-турској граници.

Пљачкавица је оно високо брдо што се изнад Врање издиже. Оно је све од исконских стена састављено. Маса брега састоји се из микашисга и гнајса, кроз које је пробио гранит.

Слојеви микашиста имају неколико стотина метара моћности, а гнајс је много мање распрострањен. Распадањем ових стена постаје „златан песак“ од лискуна, што га носе речице које се са овога брда сливају. Пљачкавица је гола. Са њенога врха сурвавају се стене. Поједини оголнћени комади стрче у импозантним висинама. Готово сваки већи комад има своје име што су му га козари дали.

Између Големога Кама на Пљачкавици и Крстиловице наоди се интересно Марково Кале, развалине града Краљевића Марка. Град је тај основан на микашисту. Овај је шкриљац значајан покрупним, 2—3 см. дугачким, избразданим, црним и сјајним призмама од турмалина. Гранита има мало и то испод града; овај гранит пада у очи својом врло крупнозрном текстуром; од његовог се лискуна могу повелики листови добити. Гранит са Пљачкавице јесте обичног средњег зрна; местимице је само ситнозрн.

На десној обали Мораве чинио сам излете према Светом Илији и Бањи.

Бања лежи источно од Врање; значајна је са своје вреле воде (71° топлоте) и по геолошким односима. Околина овога места спада у трахитску формацију; висови Каталенца, Кумарева и Бујковца заузети су већином трахитима који ће доцније бити описати.

Трахит је прошао кроз лискуновите шкриљце и ону метаморфисану гнајсолику стену из које врела вода избија. На месту где су терме стена је пожутела, трошна и сумпорастом материјом испуњена. Даље, где није искварена, могу на њој да се проматрају ове особине. Она је гранитоидне структуре, и састоји се поглавито из кварца фелдспата и лискуна. Кварца има у њој од три сорте: гранитоидног, гранулитичног и корозивног (секундарног). Гранулитична зрна кварца изгледају да су млађа од гранитоидних. — Кристали фелдспата нешто су ређи од кварца; највише њих припадају плагиокласу;

ортоклас је споредан. Први је свежији и садржи мање интерпозиција но други, чија је супстанција у опште нехомо-

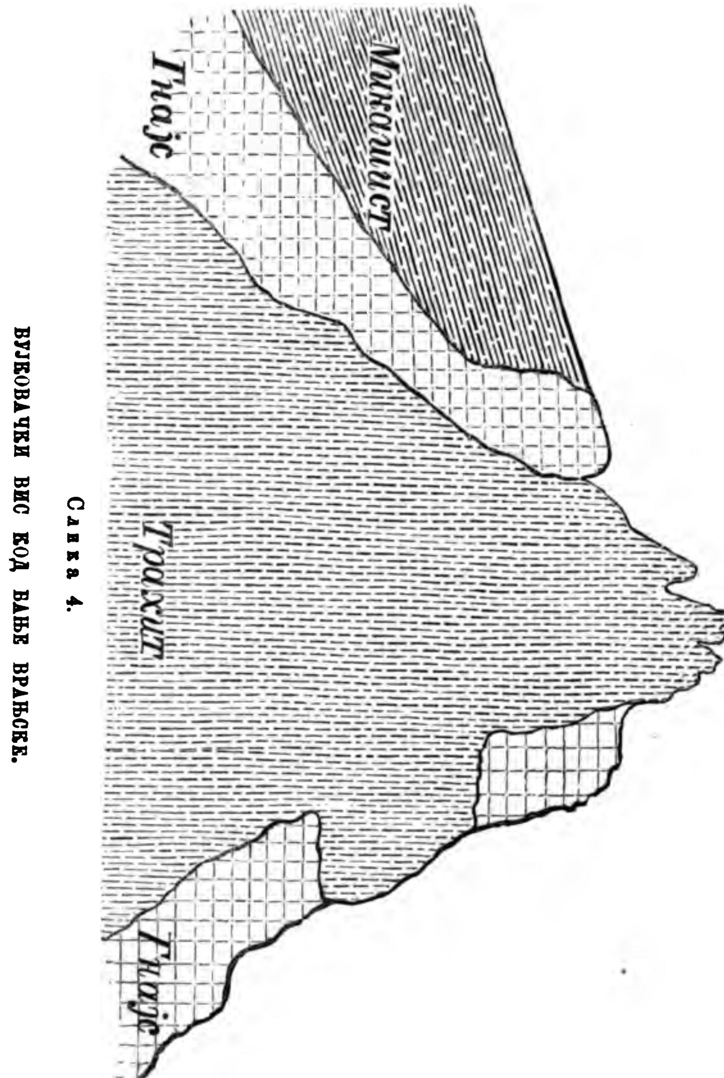

Слика 4.

БУЈКОВАЧКИ ВИС КОД ВАЊЕ ВРАЊСКЕ.

гена. — Биотит је врло искомадан, тамне је боје и изгледа као биотит у гнајсима. Поред њега има и белог лискуна, који

се често тешко разликује од талка, кога минерала има доста у овој стени. Лишчице од овог секундарног минерала наоде се врло много у виду интерпозиција у фелдспату. — У ретке минерале спада магнетит, а у још ређе хематит и епидот; ова су два сигурно секундарног порекла. Стена је у опште метаморфне природе и личи понајвише на гнајс.

Идући уз врањску реку, источно, наилази се на прави микашист, који садржава кристале до 5 мм. у пречнику од црвеног гранита.

И трахити у околини Бање врањске подлегли су јако метаморфишућим процесима.

Спрам Врање лежи село Топлац где је развијен један зеленкасти трахитски туф, који је за неке грађевине у вароши употребљен. Истоветна се стена наоди на Страшилову, југозападно од врањске Бање.

На брдо Светог Илије попео сам се прошав кроз села Златокоп, Тибужде, Луково и Барбарушицу. Златокоп лежи на староме алувијуму. Десно се виде по странама глиновити лапорци из терцијерне формације. Изнад села улази се у теснац луковске реке. Одма при улазу у тај теснац види се с леве стране микашист, а с десне нека стена која на први поглед изгледа као какав гранит. И одиста макроструктура ове стене јесте зрнаста, гранитоидна. Голим оком у њој се лепо разликују зрна од фелдспата, биотита и кварца. Сва су та зрна средње величине. Али се у танким плочицама ове стене јасно види да је микроструктура гнајсна. Лискунове индивидуе показују се као обично што су у гнајсу. Фелдспатова је супстанција већином искварена. И од магнетита наоди се нека извесна количина у овој стени. Идући даље уз реку и по странама свуда се види микашист.

Код Лукова се појављују жућкасти и бели кварцити, у којима поред кварца има нешто и плагиокласа; зрнца од кварца неједнаке су величине.

Изнад Барбарушице, поред микашиста наоде се слојеви компактних филита. У микашисту се наоде уметнути дебели слојеви од кварца, међ којима има и хијалиних варијетета. —

Близу испред ханова Св. Илије појављује се на ново кварцит. У овога су сва зрна кварца подједнака, ситна. Стена је испуњена зрнима епидота, од којих ће долазити и њена зелена боја. Кристали магнетита доста су чести у овој стени; они се лепо виде и голим оком. Јужно од ханова Св. Илије наша граница прелази преко виса Мотине, који надмашује Кључ и који се састоји од микашиста. Иста се стена распростире све до Марганца. Овде сам прелазио нашу границу и силазио у турско село Марганце, да обиђем слојеве у којима има каменог угља. Серија ових слојева лежи дискордантно на старим шкриљцима и састоји се, почев оздо на више, из ових чланова:

1. Модри шкриљац глине.
2. Сиви, трошни пешчар и песак.
3. Глинац.
4. Угљен љигнит, 0,5 м. дебљине.
5. Глинац.
6. Лапоровити кречњак.
7. Песковита лумакела од нееринеа.

Ових Nerinea има две-три феле. Немајући потребног материјала при руци нисам их могао одредити, као ни друге фосиле, које сам до сада нашао.

Судећи по аналогији са другим местима ова серија слојева спада у формацију јуре. Лапоровити вапнац пружа се нешто и у Србију; ту заузима једну косу изнад села Лепчинца. Између Марганца, Ђурковца и Лепчинца до Сурдуља распрострањена је једна стена шкриљасте структуре, која се врло ласно цепа у танке плоче и која се састоји из разних минерала. Макроскопски преглед казује нам само да су једни

минерали љуспасти, светлуцави, зелени а други су зрнасти и сиви. Цела је стена боје смеђе, прљаве.

Микроскопским проматрањем дознаје се да су јој главни састојци талк и хлорит. Талка има највише. Споредни су састојци кварц, епидот и магнетит. Изгледа да је у овој стени било или да још по мало има и амфибола, ма да се овај минерал није могао поуздано констатовати.

Хлорит изгледа као да цементира зрна осталих састојака.

По свему се види да је стена ова из рода талкшиста.

Од Сурдуља, спуштајући се низ реку, пролази се све преко микашиста разних варијетета. Местимице се појављују и лискуновити кварцити. При излазу из теснаца престају шкриљци, и отвара се питома моравска долина.

V.

Из Лесковца у Пирот.

Пут из Лесковца за Пирот иде прво уз Власину, затим уз Љуберађу, па преко Лужнице долази у пиротски басен.

Морава се прелази близу код ушћа Власине; ту је она себи ископала корито, до 9 м. дубоко, у алувијалним слојевима песка, шљунка и глине. При улазу у долину Власине, на северној њеној обали завршују се органци од Крушевице. Ту су и брежуљци Конопнице, који се, као што смо напред споменули, састоје из риолита. И остале геогностичке прилике око Власотинаца већ су напред поменуте. Зона филита настаје чим се из овог места изиђе; филити су најбоље развијени код Бољара. На брегу изнад овога села промаља се мало гнајс, затим опет настају филити на кварцит, талкшист и хлоритошист. Слојеви ових стена понављају се наизменице неколико пута. Филитичка формација завршује се код Модро-стена слојевима аргилошиста, међ којима има и банака од кварцита.

Над овим старим формацијама наоде се производи мезозоичких периода.

Одма код Модро-стена лежи, на палеозоичком аргилошисту, вапнена бречија са овим фосилима:

Apiocrinus. — Pentacrinus. — Eugeniacrinus. — Cidaris. — Acrocidaris.

Овај је слој сличан са коралском етажом из формације јуре. Ја сам га уврстио у ту периоду, и на карти сам га саставио са зоном јуре из запљанског краја.

Изнад ове бречије наоди се систем слојева од пешчара лапорца и вапнаца, који се пружа до иза Грнчара и који на неколико места садржи доста кретацејских фосила. Највише петрефаката има у слојевима близу испод ушћа бердујског потока у Љубераждy. Ту је Тула нашао ових четрдесет и четири фела:

1). Belemnites cf. bipartitus. Blainv. —
2). Belemnites spec. —
3). Amonites. (Schloenbachia) spec. —
4). Phylloceras spec налик на Ph. Calypso. d'Orb. —
5). Hoplites cf. interruptus. Brug. —
6). Perisphinctes. spec.
7). Aptichus. —
8). Turitella spec. —
9). Cardium cf. bimarginatum. d'Orb. —
10). Lucina deltoidea nov. spec. —
11). Lima spec. (можда L. simplex d'Orb.) —
12). Pecten (или Spondylus) (?) spec.
13). Ostrea rectangularis Roemer.
14). Ostrea spec. —
15). Ostrea cf. Boussingaulti d'Orb. —
16). Caprotina (Monopleura?) minima nov. spec. —
17). Terebratula spec. —
18). Terebratula (?) spec. —

19). Terebrirostra retusa nov. spec. —

20). Terebratulina (?) plana nov. spec. —

21). Terebratulina gracilis d'Orb. —

22). Terebratulina nitida nov. spec. —

23). Rhynchonella spec. ind. —

24). Argiope (Megathyrus) (?) spec. (налик на A. cuneiformis. d'Orb.). —

25). Terebratula (Argiope) decemcostata. —

26). Thecidea tetragona Roemer. —

27). Chrisaora (Neuropora) elegantissina nov. spec.

28). Chrisaora spec. —

29). Reptomulticava micropora Roem. —

30). Heteropora cf. diversipunctata Quernst. spec. —

31). Cidaris spec.

32). Goniopygus? spec. —

33). Microsolena gracilis nov. spec. —

34). Microsolena (?) spec. —

35). Leptophyllia (Trochoseris) pocolus. d. Trom.

36). Leptophyllia cf. sinuosa. Trom. —

37). Rhabdophyllia breviraniosa nov. spec.

38). Trochosmilia cripsa nov. spec. —

39). Trochosmilia granifera d. Haime. —

40). Lophosmilia налик на L. Cenomana. M. ch.

41). Astrocoenia (?) spec.

42). Trochocyathus cf. conulus. —

43). Cycloseris (?) spec.

44). Orbitolina (Patellina) lenticularis. Blum.

Судећи по већини ових петрефаката може се рећи да слојеви око Бердуја спадају у неокомску етажу.

Доста се фосила наоди и код Грнчара; овде највише има теребратула. Код овога места пробија кроз кретацејске слојеве еруптивна стена, коју Тула помиње као трахит, а коју сам ја као микрогранулит определио.

Изнад Бердуја наступа романтични теснац у кречном камену.

У томе кречњаку има такође доста фосила: остреа, брахиопода, неринеа, криноида, цидарида, бриозоа и корала.

У целој маси вапнаца има без сумње разних геолошких хоризоната, који ће се тек детаљним испитивањем моћи добро рашчланити.

Из клисуре се излази на кречни гребен, који се пружа од Суве Планине и одваја Лужницу, која се слива у Љубераждy, од Коритничке реке, која утиче у Нишаву. Ту се отвара повелика питома равница ограничена са свих страна височима од вапнаца из формације креде.

На северу је поменути огранак од Суве Планине; на југу високо голо брдо Стол, а на западу је тераса што одваја ову раван од пиротског басена. У томе равноме терену развијена је маса некога пешчара, чија се старост не може течно одредити; тек како је без сумње млађи од околних кретацејских слојева то је на карти означен као терцијеран. Овај пешчар траје до Крњана. Код тог му се места придружује и неки млађи конгломерат.

Одавде се пут опет пење на косу, која чини југо-западни бедем пиротског котла. Та се коса састоји из кретацејског вапнаца, у коме је Тула разликовао шест хоризанта. На врху косе је зараван. Ту су лапорци у којима има тако много шкољака рода Caprotina amonia Math. да се ова маса може као капротинска бречија сматрати.

Са косе се силази у село Блато које лежи у равници западно од Пирота.

VI.

Са Балкана на Нишаву.

Онај део балканских огранака, што се налази на североисточноме крају пиротскога округа, састоји се из различних формација. Сама нова граница повучена је до испод Миџора

преко старих шкриљаца, а даље, на Високу, преко пешчара из формаије дијаса или тријаса.

У овоме пределу Тула је прешао линију Свети Никола-Ак-Паланка, линију Пирот-Три Чуке, и линију Пирот-Ржана; а ја сам из Књажевца уз Трговишки Тимок дошао у Пирот, и из овог места ишао преко Басаре до Ржане, и после из Пирота у Ак-Паланку.

Гребен Светог Николе састоји се поглавито из диоритичних и гранитоидних стена. Местимице, као код Равног Бучја, пробио је риолит. Те еруптивне стене биће описане у петрографскоме делу ове расправе.

Код Јање се ступа у зону кристалиничних стена, филита и аргилошиста, који се пружају ка Црноме Врху. За овом зоном, код Бериловца, појављује се серија палеозаичких аргилошиста и пешчара. А када се из Бериловца изиђе наступају црвени пешчари и конгломерат из формације дијаса или тријаса, од којих се, по уверавању Туле и оближњи Бабин Зуб састоји. Ова формација траје до Инова, а овде се појављује кретацејски вапнац, са неким теребратуламa. Изнад овог вапнаца лежи слој лапорца са орбитолинама, коралима и сунђерима[1]).

Судећи по овим петрефактима, а по аналогији са другим местима, Тула сматра Иновски лапорац са орбитолинама као члана голтске етаже.

Изнад тог слоја стоји смеђи пешчар, налик на карпатски.

Исти се простире до Извора, где се наново појављује лапорац са орбитолинама. Плато изнад овог места састоји се од кречњака са коралима и неринеама, у коме се многе вр-

---

1) У овоме слоју Тула је нашао следеће фосиле: Orbitolina lenticularis, bulgarica u concava. — Spongia vola Mich. — Scyphia bulgarica nov. sp. Holocystis similis nov. sp — Trochosmilia. sp. — Actinarea sp. – Lobophyllia cfr. spongioides. d'Orb. — Radiopora bulbosa d'Orb. — Ostrea cfr. diluviana Lin. — Terebratulina sp. – Terebrirostra sp. Natica sp.

тачe наоде. Слојеви са доста фосила наоде се на јужој падини овога виса.

Код Мирановца се појављује опет пешчар што смо га испред Извора нашли. —

Бабина се Глава састоји из кретацејског кречњака. Друм је исечен час у томе кречњаку час у поменутоме пешчару. Близу испред Ак-Паланке изведен је исти преко слојева капротинског кречњака. Овај се камен науди у великим масама испод и око вароши. Њега пресеца мокрањска или коритњачка река што кроз варош протиче. Идући уз ту реку наилази се и на неокомски кречњак са коралима.

У Нишавској долини кретацејски су слојеви обложени дилувијалном терасом, у којој има грубог шљунка и ситног песка и која достиже дебљину до 90 метара. Долина се пружа до села Тополнице. Одавде Нишава тече кланцем који траје све до Просека, испред Ниша. У томе кланцу наоде се кретацејски кречњаци, из којих се већином и околни висови састоје.

На вису где је караула Плоча измеђ Равног дола и Вете, наоди се серија слојева, које Тула сматра за јурске. Измеђ Црвене реке и Плоче има вапнаца са хипуритима.

Када се са ћипровачког Балкана спустимо на Нишаву код Пирота наићићемо на ове формације. На самој граници, код Три Чуке, развијена је зона црвеног пешчара, која се пружа северно до Бериловца, а јужно заузима пограничне висове у Високу.

Спуштајући се са Три Чуке ступа се брзо у област вапнаца, који има карактер карста и који се пружа све до Лукање. Тај вапнац има и петрефакте и петрографске особине Wellenkalka из формације тријаса. Тула је на карти означио да овај вапнац улази у Србију код Росомаче, да заузимље Турлу планину и да допире до испод Бабиног Зуба Ја сам ове податке позајмио из Тулине карте. Код Лукање

Темска је издубила корито у црвеноме пешчару, који лежи испод тријадичног вапнаца. А код села Копривштице, изнад овог вапнаца појављује се изданак формације лијаса са овим петрефактима:

Terebratula cf. nummismalis Lam.

T. cf. ovulum. Ouenst.

Rhynchonella cf. tetraedra Quenst.

Pecten priscus; P. textorius.

Acrosolenia.

Одавде па до Градешнице, близу Пирота иде се све преко кретацејске формације. У почетку се налазе слојеви карпатског пешчара, затим кречњак са капротинама, па лапорац са бриозоама. Даље се прелази преко вапнаца са коралима, док се испод Нишора не ступи опет у зону карпатског пешчара.

Кад се из Књажевца Трговишким Тимоком иде у Пирот стара се граница наша прелази на брду што се зове Коренатац. То је брдо састављено из кретацејског вапнаца, који лежи на слоју лапорца са орбитолинама. Ове фораминефере местимице су тако многобројне, да се готово из њих самих састоји сва маса слоја. Иста се формација пружа све до Калне. Овде поред орбитолина има и више фела спонгија а наоде се и: Ostrea cf. diluviana, Terebratulina Terebrirosfra u Natica.

Даље путем ка Пироту, преко Стањанца, Шугрина и Церева до Темске виђа се један исти систем слојева. При дну брегова, око реке, оголићен је пешчар, а по височима наоди се вапнац са коралима. Поједине партије пешчара заступљене су местимице са песковитим глинцем. Код Стањанца наоди се велики склад кречног бигра са врло лепим утисцима од садањих биљака. То је на по часа даљине од иновске карауле.

Код Церове је вододелница измеђ Тимока и Мораве. Та је коса састављена од кретацејског вапнаца. Испред Темске испољени су слојеви глиновитог и песковитог лапорца са врло

много петрефаката. За кратко време задржавања на овом месту накупио сам више примерка од ових организама:

Orbitolina concava.

Orbitolina bulgarica.

Amonites spec.

Trigónia spec.

Corbis spec.

Strombus spec.

Ostrea spec.

На први поглед ова фауна изгледа ми сродна са неокомском фауном што се налази на брду Жљебине, на граници књажевачког округа. Близу до ушћа реке Темске налази се интересантни кречњак, који се готово, сав састоји из ваљкастих петрефаката, које су стручњаци поставили као нову групу спонгија и именовали Boueina Hochstetteri.

Измеђ села Темске и Сопота налази се једна коса, која је сва заузета трахитоидном стеном, од које постоји неколико варијетета. Ове сам стене ја одредио као порфирите. Слична се стена види и на десној обали реке Темске. То ће бити иста еруптивна формација што ју је Ами-Буе нашао, код оближњег села Staњичења и долеритом назвао. Тула ове стене увршћује у андезите.

Село Сопот интересно је са лигнита што се у њему налази. Тај се угљен налази у малој количини. Распрострањење му се није могло на далеко проматрати. Старост му је мала, али се не да ближе одредити, јер је терен испресецан, а у околним слојевима нема карактеристичних петрофаката. Око лигнита је глина са слатковидним шкољкама.

И у Сопоту се појављује лапорац са орбитолинама и коралима. Ови су слојеви потчињени кречњаку. Овде је негде место где је Тула нашао орбитолите и корале међ којим ове нове феле поставио:

Macandrina Pirotensis.

Astrocoenia bulgarica.

Pleurocoenga irregularis.

У околини Пирота интересанта су брда Белова и Басара, која са северо-источне стране ограничавају пиротски басен. На подножју тих брегова наоде се терасе — остатак од некадашњег језера — од шљунка. Терасе су испрекидане доцнијим дејством текуће воде. Петрографски материјал шљунка доста је разнолик. Природно је да највише има кретацејског вапнаца. Међ шљунком се наоде и комади од агрегованих кристала калцита; ти су комади често преко пола метра велики, кристали имају форме скаленоедарске; многи су бистри и провидни. Леп пример ових тераса наоди се на брду Прчевцу и у селу Бериловцу.

Белова се састоји из ових слојева:

1) На дну лежи пешчар, на који смо досада више пута наилазили. У њему се наоде партије од песковитог глинца. Петрефаката нема. Виђа се на виша места измеђ села Гњилана и Суводола.

2) Изнад пешчара лежи лапорац са овим фосилама:

Terebratula spec.

Terebratula spec.

Rhunchonella spec.

Rhynchonella spec.

Trochus spec.

Ostrea spec.

Ова је етажа најбоље развијена измеђ села Великог и Малог Суводола.

3. Главна маса Белаве састоји се из светлог кречњака са траговима од корала. Крајни чот Белаве, до Пирота, што се Сарлак зове заузет је белим, кристалисаним мермерастим кречњаком, у коме нисам видео ни трага од петрефаката. Кроз ове кретацејске слојеве прошла је, у терцијерној периоди једна трахитоидна стена. Иста се у знатној количини

наоди на вису код гњиланских корита, изнад села Гњилана. То је неки андезит са хорнблендом. Од њега има неколико варијетета. —

Басара се састоји већином из кречњака са рожнацом и коралима. На њеноме југо-западноме подножју промаља се на више места познати кретацејски пешчар; а на северо-источноме подножју развијен је песковити и лискуновити, шкриљасти лапорац, који такође спада у формацију креде.

Кречњак је подељен у танке слојеве, различне по тврдоћи. По елом кречњаку на Басари, образовале су се многобројне вртаче.

На овом брегу пробили су слојеви из етаже лијаса. То су пешчари и шкриљасти лапорци са: амонитима, белемнитима, пектенима и другим бивалвама. Јурски слојеви наоде се и код Ржане, на граници. По неким петрефактима судећи ова је етажа јуре млађа од лијаса на Басари. Распрострањене јурских слојева нигде није велико.

Пиротски се басен затвара на југу испред Цариброда. Ту га ограничава модрикасти једри вапнац, у коме има доста индивидуа од неке феле Rhynchonela. Судећи по једном петрефакту, који је сасвим сличан са Ostrea columba, могли би рећи да царибродски кречњак спада у сунернеокомску етажу. Међутим, ту се наоде и кречњаци са орбитолитима и криноидама неки од њих јесу оолотичне структуре.

VII.

Из Врање преко Лебана у Куршумлију.

Из Врање се долази у Пољаницу стрмом стазом преко Марковог Калета. Напред смо већ говорили о овом месту и поменули, да су овде свуда микашисти са жицама гранита. Изнад микашиста развијен је моћни слој кварцита. Тај се помаља на месту што се зове Велика Ливада.

Пењући се на вододелницу између врањске реке и Ветернице, и спуштајући се у долину ове последње прелази се преко серије слојева од аргилошиста и сурог пешчара. Моћност ових слојева врло је велика. Нигде се не примећује, да би они са слојевима микашиста дискордантно стратификовани били. Та ће серија стена спадати, по свој прилици, у палеозоички терен.

На вису изнад села Девотина у поменутој палеозоичкој серији наоди се један слој црне псамитичне стене, састављене од врло ситних зрнаца кварца. У селу Дреновцу појављује се друга серија пешчара и аргилошиста, чији су слојеви готово хоризонтални, дакле дискордантно стратификовани са серијом исконских шкриљаца. Пешчари су лискуновити, псамитични; они граде више слојева од незнатне моћности. Аргилошист је мек и плавичаст, распада се у ситне дугуљасте комадиће, а не у плоче. Он јако превлађује масом својом над пешчарима. Серија ова почиње једним, неколико метара дебелим слојем конглометара.

Очевидно је да овде имамо пред собом представнике неког секундарног терена. Никаквих петрефаката нисам у њима нашао; с тога се и не може прецизирати стратиграфски ниво ових слојева.

Највероватније је да су то производи из јурске периоде. Такви се слојеви пружају на далеко у Пољаници. Виђају се са обе стране Ветернице. Где се клисура са свим сузила, ту се кроз њих промаља по ново микашист. А где је предео отворенији ту су јурски слојеви распрострањени. Тако је на пример, око села Ушевца, па даље око Власа и Големог Села. Да поменемо овде да Ветерница, већ у највишем току своме, у селу Дреновцу, ваља комаде од биотит-трахитиодне стене, која се, дакле, мора наодити негде источно одавде.

Изглед брда што се Облик зове, (а и по уверавању становника) показује, да је он од такве стене састављен. И ре-

чица што се од села Градње у Ветерницу слива носи комаде од трахита. У кориту те речице виде се комади једног секундарног вапнаца. За то сам, трагајући за овим каменом, обишао села, Градњу, Стрешак, и Крушеву Главу, што леже источно од Ветернице.

У Градњи, на брегу изнад цркве наоди се трахитски туф, са облуцима трахита. Даље уз брдо иде се преко аргилошиста и пешчара. Тамо амо растурени су комади од светлог вапнаца, по чему се може закључити да изданак његових слојева неће бити далеко.

И одиста на слојеве секундарног вапнаца наишао сам код првог села што се Стрешак зове.

Стрешак је интересантан са лепо оголићеног вертикалног пресека слојева, на коме се може ласно видети конструкција терена у Пољаници.

Главни чланови у томе пресеку јесу, почев оздо па на више:

1) *Црвени пешчар.* У једноме дубокоме потоку, код првих сеоских кућа наоди се вертикални откос од црвеног пешчара, који је, од прилике, 20 метара висок. Стратификација је са свим правилна; слој је још у хоризонталном положају. Пешчар је овај састављен од зрна средње величине, са појединим већим облуцима. Местимице се у њему наоде обуваћени повећи комади микашиста и гранита.

2) *Бели пешчар.* Слој овог камена доста је моћан, али испрекидан. Доња му партија прелази у конгломерат. На местима гди овај млађи, бели пешчар фали, ту на црвеноме пешчару леже непосредно следећи слојеви:

3) *Шкриљац лапорца и глине и пешчар.* — Слојеви ових стена појављују се наизменце више пута. Моћност им је знатна. Шкриљци су жућкасти, а пешчари сиви.

Изнад тих слојева лежи:

4) Кречњак једри, зрна финог као литографски камен; налази се у дебелим карпама (слојевима) и распрострањен је по површини висова где су села Стрешак и Брушева Глава.

Шкриљац и пешчар распрострањени су по дну висова, по странама до речне долине.

Црвени пешчар је само проривен. На површини га нигде нема. Он спада без сумње у формацију дијаса или доњег тријаса. За њега се веже бели пешчар што изнад њега лежи. Слојеви под 3) и 4), по стратиграфском положају своме, могу је уврстити у формацију тријаса или јуре; ја сам их ставио у ову последњу, ма да палеонтолошки докази за то оскудевају.

По свему досадањем, геолошку конституцију Пољанице ваља овако замислити:

По висовима Гуря-Бабе, Црног-Камена, Пљачкавице и Букавице стоје представници најстаријег терена, међу којима су микашист и гранит најглавнији чланови. По странама споменутих висова налазе се остаци од палеозојичних шкриљаца. Ти висови ограничавају пољанички басен, у коме се прво сталожио црвени пешчар, а после, у сложној стратификацији, слојеви јуре. Јурска формација у овом терену јесте у виду терасе, која се простире низ Ветерницу до испод Големог Села.

Излазећи из овог села, ступа се одма у клисуру у којој владају све сами филити, истина различнога изгледа, али који сви припадају једноме терену.

Клисура траје до села Вине испред Мирошевца. Филити су распрострањени до Барја, а одатле настаје микашист. Приточице што се са огранака Букавице спуштају у Ветерницу ваљају комаде од гранита, што доказује да га има на Букавици.

Изданци ове еруптивне стене налазе се, на левој обали Ветернице, код Гагинаца и Барја. Ту је крупнозрни гранит са мусковитом.

Када се изиђе из клисуре испред Мирошеваца онда се отвара широка лесковачка равница. Пут за Лебане иде преко

брежуљака на коме су села Славујевци, Игриште и Шумани. Ту су сви брежуљци од исконских шкриљаца, а поименце од микашиста.

Између Шумана и Лебана налази се једно брдо, десно од пута, које је сво крупнозрним гранитом заузето. Гранит се налази и по висовима јужно и западно од Лебана.

Из овога места учинио сам излет на Мркоњ, интересантно брдо на граници, за које сам био чуо да је од базалта састављено.

Ишао сам вододелницом Медвеђе и шуманске реке, преко Бувца, до Топле Бање; одавде низ бањску, па онда уз туларску реку на Мркоњ.

Одма изнад Лебана промаља се гранит, крупнозрни, са доста белог лискуна. По целоме гребену распрострањен је микашист. Код Ђулекара налази се амфиболит, који ће са осталим амфиболитима из топличког округа бити описат. Спуштајући се са сјерићског виса у Топлу Бању наилази се на трахитоидну стену од које су састављене и све чуке десно од пута, гди су села Тупал и Дукат. Око бање свуд је таква стена, која као што ћемо доцније видити спада у микрогранулите. Са овом еруптивном стеном стоји у свези термоминерална вода, што туна у великој количини извире. Вода је сумпоровита, веома врела. Око ње се образује сига. Сумпор водоник осећа се и на даље од извора. —

Има један извор у коме је вода топла и кисела. Како ми се чини ни у једној српској бањи не излази овако велика количина воде као овде.

Стране око бањске и туларске реке све су од микашиста. Од ове је стене састављено, у главноме, и брдо Мркоњ. Само је горња трећина брда састављена из еруптивне стене. Стена је ова трахиотидна. Голим оком распознају се у њој кристали плагиокласа и аугита. У основној маси главни су састојци микролити лабрадора. Оливина нема. По томе ова

стена спада у лабрадорите. Изгледа да су од ње састављени и околни висови дуж туларске реке.

Са Мркоња се вратих у Лебане долином Медвеђе. Свуда је микашист. На више места у овај шкриљац уметути су слојеви од црног амфиболита; као на пример код Петриља, Маћедонца и т. д.

Код села Дедића, спрам ушћа Лепоштице у Медвеђу, висови су заузети трахитоидном масом која ће бити продужење оне ерупције код Бање, Сјерине и Тупала.

Из Лебана сам у Куршумлију дошао преко Бојника, Житног Потока, Статоваца, Товрљана и Дединаца. Она сниска коса, што лежи измеђ Лебана и Бојника и која се Кремен зове, састоји се из микашиста и кварцита. Испред Бојника се наоди једна дилувијална тераса, а одатле се низ Пусту реку пружа широка равница. Терцијерних слојева овде нисам приметио. Равницом се иде уз реку до Коњувца. Одавде па до Злате и даље око Житног Потока и Статоваца свуда микашист и кварцит. Код Житног Потока кварцити су више заступљени но микашист.

Статовци леже на еруптивној формацији. Ту су распрострањени риолит и трахит-туф. Ову неку стену тамошњи сељани називљу сига. — Еруптивни производи шире се око Широкоњева, и Товрљана. Петрографски је тип један исти свуда; само има локалних варијетета.

Испред села Дединаца наступају аргилошисти, шкриљасти пешчари, конгломерати и прости пешчари. Геолошка старост ових стена не може се за сада одредити, за то их на карти нисам хтео одвајати од филита. Горњи су пешчари црвенкасти, а у конгломерату има сличних облутака као у конгломерату из дијаса.

Шкриљасти пешчари и глинац трају до Грабовнице, испод кога места наступа одма долина Топлице.

VIII.

Топлица.

Поред реке Топлице ишао сам од Прокупља до Копаоника. Сем геолошких односа што сам их дуж ове реке запазио, у овој ће глави бити прибележена и проматрања у излетима из Куршумлије на Преполац и на Јанкову Клисуру.

Да пођемо од Прокупља.

Око ове вароши свуда су исконски шкриљци.

Међ њима је микашист најраспрострањенији.

У слојевима ове стене има и банака од врло крупнозрног белог мермера, који се код Прокупља употребљава за печење креча. Код две чесме, на путу, промаља се врло лепи црни амфиболит, налик на амфиболите из околине Медвеђе. Спрам Ђуковца почиње стена која има гранитоидни изглед, али која се мора уврстити у гнајсе, ма да јој је макроструктура више зрнаста, но шистозна.

И голим се оком у њој врло лако распознају зрна од кварцита и филдспата и љуспице од лискуна. Гнајсна се природа обелодањује у танким плочицама од ове стене. Њу означују листке од мусковита. Биотита има у стени много мање но белог лискуна. Кварца има од три сорте: гранитоидног, гранулитичног и корозивног. Фелдспата има двојаког: моноклиничног и триклиничног; овај последњи јесте олигоклас.

Кристали су фелдспата већином нагрижени; у многима се наоди талк. — Споредни састојци наоде се у великој количини; то су магнетит и апатит. Овакав гранитиодни гнајс пружа се до Крње Џамије. Правог гранита ја нисам овде нашао. Али ослањајући се на казивања г. Хофмана означио сам ову еруптивну стену на карти око Прокупља и даље код Добричева.

Испред Крње Џамије, на првоме брежуљку виде се рупе у песковитоме и лапоровитоме трошноме камену, који је или

производ распадања других стена или је какав терцијерни производ. Терцијерне се стене овде нигде не примећују на да ова таласта просторија, измеђ Јастребца и брегова на десној обали Топлице, изгледа као какав модерни котао. Велики део те просторије, тамо где су села Бресничић, Кончић, Драгуше, Свирча и т. д. заузет је еруптивном микрогранулитичном масом.

Остала партија заузета је палеозоичким шкриљцима и пешчарима.

Преко ове сам формације прелазио од Шуљемана до Јанкове клисуре и од ове до Баца. У Јанковој се клисури види како палеозички глинци леже на микашисту и филитима.

Топлички се котао пружа од Крње Цамије до села Плоче. Овде пут за Куршумлију, улази у теснац. У целоме теснацу до Куршумлије траје палеозоички аргилошист и пешчари.

Серија ових слојева има веома велику моћност; пешчар и аргилошист ређају се више пута наизменце. Обе су стене сиве боје; шкриљац је нешто тавнији од пешчара. И пешчар се врло лако цепа у табле.

Пружање ових слојева подудара се са правцем слојева микашиста, који су се местимице испољили.

На неколико места око Топлице у теснацу виде се терасе, које означују некадањи њен виши ниво. Оне су од ситнозрне глине налик са свим на лес; шљунка у њима нема много.

У отвореној просторији нисам приметио овакве терасе око реке.

Код Лозне се појављује конгломерат од крупних облутака кварца и микашиста, који личи на неке конгломерате из формације дијаса. Овде је корито Топлице у такоме конгломерату. Крш код села сав је од ове кластичне стене. Да ли овај конгломерат неће са горе поменутим конгломератом и црвенкастим пешчарем из Дединца спадати у једну формацију? Да ли то нису представници најмлађе палеозоичке

периоде, перммске периоде? То је могуће. Али за то још немамо довољно доказа.

Код Куршумлије наиђем на серпентин, кога до сада нигде у Новој Србији не нађосмо. Ту је он по околини вароши јако распрострањен. Најближе место нахођења јесте Самоков. Са њиме је у друштву и туф серпентина. Детаљни опис разних варијетета од ових стена одлажемо за другу прилику. Сем серпентина, Самоков се још састоји из конгломерата кварца и микашиста, лискуновитог пешчара са црним утисцима, кварцита, амфиболита и микашиста.

Микашист и амфиболит јесу обични; нема их много. Кварцити из околине Куршумлије учинили су ми се довољно интересни, да заслужују да их и микроскопским путем испитам. Они су највише развијени на вису измеђ Топлице и бањске реке.

Има их два главна варијетета. Једни су бели, шистозни, а други жућкасти и једри. У првима се и голим оком разликују неки састојци. Шистозност означују жичице зеленкастог минерала, који се под микроскопом показује као талк. Зрна кварца средње су величине и доста подједнака; она сачињавају масу стене. Та зрна обуватају доста крупне кристале фелдспата. Фелдспат је већином моноклиничан; трикличног има мало. Кристали су му наједени и импренирани корозивним кварцом. У другом варијетету ологокласа има више но ортокласа. Кристали првог минерала састављени су из врло танких хемитропских ламела; дугачки су и изгледају мало савијени; супстанција им није нагрижена. Зрна од кварца нису подједнаке величине. У маси кварца наоде се врло ситна зрнца од епидота, који је сигурно постао епигенијом кристалића фелдспата. У фелдспату се наоде лишчице од талка. Калцедон је у виду жилица прошао кроз стену.

Са овим је кварцитима идентична стена што се на Самокову наоди; само је овде кварцит много мање распрострањен но на вису измеђ Топлице и Бањске реке.

Пут за Преполац пресеца само донекле микашист, па после иде преко палеозоичких слојева. Интересантан је микашист, што се налази између прве и друге карауле у преполачкој клисури[1]). Он се не шкриља тако лако као обично и изгледа више зрнаст. Под лупом се тек види да му је структура шистозна. Главни су му састојци биотит и кварц; они су ситног зрна, и у доста подједнаким количинама. Кварц је гранулитичан. Индивидуе лискуна су округласте. Фелдспат се у њима налази у малој количини, али га има од три феле: ортокласа микроклина и олигокласа; међ свима има највише ортокласа. По овоме споредноме састојку стена се приближује гнајсу. Други споредни састојци у њој јесу циркон, сфен, апатит и епидот. Пада у очи доста знатна количина циркона.

Микашист се промаља по негде још до Преполца, али на маленоме пространству. Њега свуда надвлађују млађе стене. —

Између Бање и треће карауле простире се аргилошист и једна мека, трошна, глиновита стена, затворено смеђе боје и местимице шупљикава; личи на неке варијетете сиваче (грауваке). У тој маси налазе се местимице комади од вапнаца. Маса вапнаца налази се између треће и четврте карауле. У западноме делу Нове Србије ово ће бити јединствено место где се једри вапнац налази као важан члан седиментарних формација. Могуће је да је тај вапнац такође палеозоичан. Чврст је и једар, кристалиничан, боје је плавичасте, а испресецан је ситним жилицама од калцита. На истој се просторији налази и једна зелена стена испресецана жилицама од

[1]) Од Куршумлије до Преполца има 4 сата. На томе путу нема ни једног села. На по пута налази се топла Бања. Како ми нису познати називи за поједине месности, то сам се морао овде послужити бројем караула, што се још, због не сигурног пута, одржавају. Прва је караула на по пута од Куршумлије до Бање. Пета је на врху Преполца, који почиње већ од Бање. Трећа је караула од прилике на $1/3$ а четврта на $2/3$ Преполца.

калцита. То ће бити неки глиновити серпентински туф. Између четврте и пете карауле превлађује једри, ситнозрни пешчар. Доминирајући вис на Преполцу заузет је сивачом.

Силазећи са њега краћим путем ка трећој караули, наилази се опет на поменути вапнац, па на сивачу

Толико о излету на Преполац.

Да завршимо наша проматрања уз Топлицу почев од Куршумлије. Серпетин што га нађосмо око ове вароши продужује се и даље у клисуру реке све до Селове. Обе стране клисуре од самог су серпентина. Зона шкриљаца помакнута је подалеко десно и лево.

У Селови настаје аргилошист који траје све до Судимља. У Селови има нешто и кречног бигра. Од Судимља до Ђерекара свуд је серпетин[1]). Овде се појављује једна трахитоидна стена, која је јако распрострањена по целој околини десно и лево, по огранцима Копаоника, а највише око села Равништа. Из овог се села испех на највиши део Копаоника, на Суво Рудиште.

О овој у сваком погледу знаменитој маси земље не сме ни једне речи да проговори онај, који је преко ње само прешао!

ДЕО ДРУГИ.

I.

Гранити.

1. Пљачкавица.

Први варијетет: крупнозрни гранит. — То је груба смеша белог и црног лискуна, кварца и фелдспата. Највише има лискуна и кварца, а фелдспат је у незнатној количини. —

Мусковит је први састојак што пада у очи како по својој количини тако и по величини комада. То су доста де-

[1]) Серпентин се у овим крајевима зове борјаш „јер, веле сељани, по томе камену овде највише расте борје, јеле и руј“.

беле плочице, неправилно а обилато растурене по маси, које се врло ласно цепају у све тање и тање листе; пречник њихов износи кадшто по 6—7 см. По неки стубићи од мусковита представљају правилне шестостране призме, приличне висине. Лискун је овај добро очуван од распадања; исто се врло ретко гди примећава.

Биотита има у много мањој количини и примерци су му много мање величине но комади од мусковита. Он је угасите зелено-црне боје и свежег изгледа; примерци му немају никада правилне форме.

Фелдспат се налази у малим количинама а местимице га никако и нема. Примерци од овог минерала показују, да му је супстанција сва промењена; он се налази у процесу распадања. Боја му је беличасто-жућкаста, а форме спољне неправилне. Којој фели припада фелдспат из овог гранита, то се не може одредити, јер с једне стране супстанција му се распада, а с друге, цела је стена такве текстуре да је тешко било од ње направити танке плочице, на којима би се, помоћу микроскопа, могли одредити поједини њени минерални састојци.

Други варијетет. — Овај црвенкасти варијетет гранита састоји се из врло ситних зрнаца кварца, фелдспата и лискуна, који се готово у подједнаким количинама налазе. Зрна су тако ситна да се голим оком фелдспат од кварца тешко разликује. Лискун се појављује у виду ситних црних и сивих пегица. Помоћу микроскопа види се да над свима састојцима овог варијетета гранита, превлађују фелдспати. То су ортоклас и олигоклас. Ортокласа има највише. Он се налази у виду неправилних зрнаца; супстанција му је готово сва распаднута; производ распадања је талк.

По кадшто се виђа, да су микролити талка распоређени у неколико правилно, према цртама цепљивости ортокласа. —

Плагиоклас се појављује у обичним полисинтетичким индивидуама, које су много мање и много слабије распаднуте но индивидуе ортокласа. — Лискун се налази у врло ситним дугуљастим делићима, са искрзаним ивицама; то је црни лискун или биотит. Мусковита има мање и тај је, канда, постао из црног лискуна, јер се на неким примерцима види епигенија мусковита по биотиту, при чему се из овог издваја час магнетит, час нека неодређена гвожђевита материја. Биотит се иначе на више места претвара у овакву материју а епигенише га кадшто и епидот. Пада у очи да у овом граниту нема примордијалног магнетита. Обични му сапутник, апатит, налази се у врло малој количини и то у виду врло ситних кристалића.

Кварца, као што смо већ рекли, има у много мањој количини но фелдспада. То су гранитоидна зрна, са обичним инклузијама, која испуњавају простор међ зрнима фелдспата. — Сем кварца и један се део фелдспата образовао у другој периоди консолидације стене; то су она зрна ортокласа која су свежа и обуватају друге састојке.

По неке минералне индивидуе садрже у себи кварца корозивног.

Елементи прве консолидације морали су бити изложени врло живоме трењу и покрету у још течној маси, јер су и најситније притке од лискуна врло јако испресавијане.

Трећи варијетет. — То је доста подједнака смеша мусковита, кварца и фелдспата. Голим оком види се и покоја лишчица од биотита. — Велики део кварца гранулитичне је природе; неке су индивидуе прилично правилно ограничене, а многе изгледају да су постале у првој периоди консолидације стене, јер их обуваћају кристали од фелдспата. — Фелдспати су сви, а нарочито плагиокласи, добро очувани; распадати су се почели само по неки ортози. Кристали плагиокласа састоје се обично из два система паралелних близанаца,

који један спрам другог чине угао близак правоме углу. Фелдспат се образовао у два маха. Кристали ортокласа састоје се кадшто из карлсбадских близанаца. Многи кристали фелдспата обуваћају зрна од кварца. — Кристали лискуна мање су искомадани и нису онако испресавијани као у горњем варијетету, што доказује да у овој маси гранита није било тако великих покрета за време њене консолидације. И микроскопом се у овом граниту не проналази више биотита но што се голим оком види; примерци су овог минерала више искрзани, но од мусковита. — Апатита има врло, мало а примећава се и по неко оситно зрно магнетита. — Секундарне минерале представљају овде микроскопска зрнца од епидота, која су растурена по целој маси стене.

2. Манастир Св. Николе, изнад Лесковца.

Стена је ова фине текстуре и доста лепог изгледа. Зрна од лискуна, фелдспата и кварца врло су ситна, али још довољно велика да се голим оком распознати могу. Лискун је затворено-зелене боје, а фелдспат беличаст и помало ружичаст, те тако и гранит има слабу ружичасту боју. Помоћу микроскопа види се да је ортоклас понајраспрострањенији минерал у стени. Њега има од две сорте. Једно су доста правилни кристали, а друго су неправилна кристална зрна. Кристали су или прости или близни; индивидуе ортокласа близне се по примеру карлсбадских близанаца. Кристална зрна обично су мање бистра но кристали, јер се њиова супстанција квари и претвара у талк. — Поред овог моноклиничког фелдспата има у граниту са Ветернице и плагиокласа, али у много мањој мери но првога. Исти се састоји из полисинтетичких кристала, чије су поједине индивидуе врло танке, тако да цео кристал изгледа веома финим цртицама избраздан. Сви близанци образују два система паралелних индивидуа, који се међ собом укрштају. — Карактеристични лискун у овој стени

јесте биотит; белог лискуна има врло мало, и тај је можда секундарне природе. Кристали биотита искомадани су и искрзани, неки се од њих претварају у епидот и хлорит. — Од кристала прве консолидације има у овом граниту још апатита и магнетита.

Апатит је доста редак; његови хексагонални кристалићи губе се у маси осталих састојака стене. Магнетита има у приличној количини; кристали његови имају правилне коцкасте форме. Сви кристали магнетита дају се поделити по својој величини на две групе: једни ситнији чешћи, а други крупнији, ређи и неправилнији.

Кварц — елемент образован у другој периоди консолидације — налази се у овој стени у облику обичних гранитоидних зрна, са течним инклузијама. Количина његова уступа знатно количини фелдспата. Силиција се кристалисала не само у виду зрнаца (слободних) већ је местимице продирала и у унутрашњост фелдспата и ту кристалисала на прилику вермикуларног кварца. —

Не само кварц него и један део ортокласа образовао се у другој периоди консолидације. То су оне повеће партије од ове супстанције, које обухватају у себи минерале прве консолидације, н. пр. лискун, магнетит и фелдспат, што се на танким плочицама овога гранита чешће видети може.

3. Балкан Свети-Никола.

Примерак гранита, што га је г. Панчић са Ћупренског балкана донео[1]) подпада под тип обичног гранита. Текстура му је доста крупнозрна, када се сравни са другим гранитима, а нарочито са гранитом од Ветернице и биотит-гранитом са Плачевнице. Први минерални састојак, који пада у очи, јесте

[1]) Стене са Светог Николе донео је г. Панчић, а оне са Ветернице послао ми је на проучавање г. Јев. Гудовић министар грађевина. Остале сам све са̂м на месту видео и отуд их донео.

биотит. То су црно-мрке светле листасте плочице до неколико (3—4) милиметара у пречнику, које су доста неправилно распрострте по маси гранита.

Около њих је бела и пепељаста маса од фелдспата и кварца. Ортоклас се налази у процесу распадања, те су с тога његова зрна мутна, докле су, међутим, зрна кварца бистра и провидна. Први се минерал налази у многој већој количини но други.

II.

Диорити.

То су старе еруптивне стене, зрнасте структуре, које се у главноме састоје из плагиокласа и амфибола. Од тих стена г. Панчић је донео један комад са Светог Николе, а г. Хофман један испод Суве Планине.

1. Свети Никола.

Диоритична стена са Светог Николе јесте хомогена смеша амфибола и фелдспата. Већ се и голим оком може видети, да су у њој кристали амфибола обухваћени кристалима фелдспата. Први су зелене боје, средње величине, светлуцави, искрзани, и познају се по својим обичним особинама. Поред њих има нешто и актинота. — Кристали фелдспата беличасти су, без сјајности, а величине од прилике као и кристали амфибола. Неки од њих показују светлуцаве преломе, на којима се виде цртице карактеристичне за фелдспате из триклиничне системе. Тај фелдспат јесте олигоклас. Један део овог минерала образовао се, по свој прилици, у исти мах кад и амфибол; дакле цела маса овог састојка није постала у једно исто време. Супстанција фелдспата већином се метаморфисала; производ овог претварања јесу ситна збивена зрнца од епидота. Мало има кристала фелдспата, који су сачували са свим своју свежину.

2. Велеђа.

Између Тополнице и Козмовца, у околини Суве Планине, налази се једна крупнозрна диоритична стена, која се састоји поглавито из амфибола и фелдспата.

Амфибол је прљаво-зелене боје, и сјајности слабије но обично; он се налази у много већој количини но други главни састојак, фелдспат.

Фелдспат се показује највише у виду кристалних зрнаца. По изгледу близних индивидуа и понашању њиовом на поларисаној светлости види се, да највећи део фелдспата припада олигокласу. Ортокласа има много мање но овог плагиокласа. Материја ових састојака распада се и претвара у талк, чије лишчице утичу живо на поларисану светлост. —

Трећи састојак овог диорита јесте **магнетит**, који се јавља час у крупнијим, час у врло ситним кристалима и зрнима.

Структура је стене у главном зрнаста, али местимице прелази у шкриљасту тако да диорит прелази у амфиболит.

III.

Амфиболити[1]).

1. Маћедонци.

Амфиболитична стена што се у овоме месту налази може се сматрати за тип амфиболита. Она се састоји готово једино из амфибола. Споредни су састојци у њој сфен и апатит. Макроструктура је само у великим масама шкриљаста; у мањим партијама структура је зрнаста. Зрнаста се структура појављује у танким микроскопским препаратима од стене.

---

[1]) После диорита стављамо опис неколико лепих амфиболита, који се у петрографском погледу приближују диоритима, ма да смо у приступу рекли, да ћемо у овоме делу расправе само еруптивне стене описивати.

Голим оком у њој се види само сплет од затворено зелених светлуцавих кристала амфибола. Помоћу микроскопа дознаје се, да ти кристали немају, ни у којем случају, правилне кристалне контуре; то су све зрна више или мање издуљена. Зрна те хорнбленде немају у овоме агрегату готово никакве заједничке оријентације. Оптичке и кристалографске особине ових зрна јесу са свим обичне, карактеристичне особине за дану фелу. Само је полихроизам овде слабији но обично. Кристали су испуњени мноштвом микролита од неког анизотропског минерала, који се помрачују врло косо спрам главних пресека николових. Ти су микролити у кристалима амфибола распоређени већином дуж праваца његове цепљивости, тако да су сви јако осветљени у положају, када је кристал у коме се они наоде потамнио међ укрштеним николима.

Сфена има доста у овоме амфиболиту. Он се наоди у облику зрнаца без геометарских контура, а са јаким рељефом, у танким плочицама од стене. Боје је затворено жуте; слабо полихроичан. Зрна овог минерала образују поворке у стени; често изгледа као да испуњавају празнине међ кристалима хорнбленде.

Апатит је ситнозрн; наоди се као инклузија у кристалима хорнбленде. Ван тих кристала има га мало, али су то обично много крупније индивидуе.

2. Ђулекаре.

Код Ђулекара се, међ слојевима микашиста, наоди хомогени ситнозрни аграгат од хорнбленде и фелдспата. Зрнца од прво-поменутог минерала јесу затворено зелене боје, а од другог су беличаста и светлуцава. Микроскопским проматрањем дознаје се да у стени овој има још и кварца.

Амфиболове призме, кад дуже, кад краће, немају правилних контура. Полихроизам им је слабији но обично.

Од фелдспатових кристала једни су моноклинични, а други триклинични. Први су нешто ређи од других. Триклинички су кристали сви полисинтетични; једни су од олигокласа, а други изгледају као да су од лабрадора, јер се помрачују косо спрам равнина близнења. Тих лабрадорских кристала има мање но олигокласових. Супстанција им је свима бистра и свежа.

3. Медвеђа.

Амфиболит из Медвеђе личи по своме минералошком саставу и по структури на амфиболит из Ђулекара. И он се дакле састоји из хорнбленде, фелдспата и кварца. Величина зрна у обе стене подједнака је. Ова из Медвеђе мало је загаситије боје и теже се цепа у плоче но она из Ђулекара.

Главна разлика измеђ ове две стене јесте што је амфиболит из Медвеђе пегав, а онај други није. Пеге су беле и округле; оне произлазе од куглица које имају до 2 мм. у пречнику. Исте су по стени доста подједнако распрострањене, а састоје се из неке изотропске бистре материје, која је сва испуњена микролитима актинота и ситним зрнцима кварца. У танким плочицама види се још да ивице куглица нису оштре, већ да оне постепено прелазе у осталу масу стене.

4. Самоков.

На Самокову, код Куршумлије, наоди се амфиболитна стена од неколико варијетета.

Код првог варијетета структура је шкриљаста само у великим масама; иначе је са свим као у диоритима. Главни су састојци амфибол и фелдспат, чији су кристали подједнаке величине. Амфибола има много више но фелдспата. На његовим се индивидуама опажају све особине карактеристичне за хорнбленду. Кристали су фелдспата са свим нагрижени; местимице су претворени у епидот.

Споредни су састојци магнетит, апатит и сфен. Сви се они налазе у доста знатној количини, а нарочито прва два. За апатит ваља приметити, да су му по неки кристали много крупнији, но што су обично у оваквим стенама.

Код другог варијетета самоковских амфиболита и макро — и микроструктура јесу шкриљасте. Сви су састојци по највише у једном истом правцу оријентисани. По величини се могу разликовати на макроскопске и микроскопске, тако да имитирају структуру порфироидних стена. Макроскопски су само кристали хорнбленде. Међ микроскопским главни су: амфибол, кварц и фелдспат, а споредни: магнетит и апатит.

У трећем варијетету састојци су тако ситни и збивени, а кварца има тако много, да ова стена чини прелаз ка кварцитима. Ваља још приметити, да се ова маса амфиболита налази у процесу распадања.

5. Прокупље.

И овде се налази тип амфиболита. Структура, која у великим масама изгледа шкриљаста, у танким се плочицама показује више као диоритична, јер састојци нису баш подједнако оријентисани. Амфибол је главни састојак стене. Кристали су његови у свежем стању. Фелдспата има много мање но прва два састојка. Кристали се истога налазе у процесу распадања.

Споредни састојци у овом амфиболиту јесу: магнетит, сфен и апатит. О њима нема ништа да се каже.

IV.

Дијабазе.

Црвена Јабука.

Под именом дијабаза ваља разумети старе еруптивне стене, зрнасте структуре, које се у главноме састоје из плагиокласа и аугита. У Србији су ове стене, у опште, доста ретке. У југо-источној Србији ја их нисам нигде видео, а

Тула их је нашао код Црвене Јабуке, на Тегоштици. Ево шта о тим стенама пише Dr. Fr. Berwerth, који их је проучио:

Три комада стене, што су при излазу из села Црвена Јабука узети спадају у старе еруптивне стене, и то у групу дијабаза. И при површном проматрању сва три комада познаје се, да је стена јако распаднута; по пукотињицама се издвојио жути, окрасти хематит. У два примерка са крупнозрном текстуром главна је маса од зеленкасто-сивог плагиокласа, а микроскопом се лепо виде и кристали аугита, који су по неколико милиметара велики. Често се наоде и стубићи од апатита; кад-што су исти из препарата поиспадала и тада се виде шупљине са формом њиових кристала. Местимице се виде и метални минерали, који већином илмениту припадају. Епидот се наоди у виду јасно зелених зрнаца.

Микроскопским проматрањем дознаје се, да су готово сви састојци претрпели знатне промене. Плагиоклас је готово сав замењен мутном, зеленом (хлоритичном) супстанцијом. По где-где се још једва примећују бразде, што означују близне индивидуе.

Аугита има доста; оне његове партије, које нису искварене, по мало су ружичасте и дихроитичне. Он се претвара у уралит; уралитизација почела је у исти мах и од ивица и из средине; са тога су поједини кристали аугита подељени већином на више пољца. На једном је примерку уралитизација много потпунија но на другом. Поред тог процеса примећава се и образовање епидота; али зелене масе од овог минерала леже већином у кристалима фелдспата. Стубићи апатита наоде се у великој количини и растурени су по целој маси стене. Титанит се претвара у титаноморфит. Нека ситна, непровидна и непромењена зрнаца изгледају, као да су од магнетита. Киселином преливена два примерка ове стене показују, да садрже доста калцита.

О трећем примерку има се приметити, да по свој прилици представља прелаз од дијабаза ка њиовим туфовима. Он се може сматрати као промењени дијабаз. Пада у очи, да је плагиоклас још доста свеж, ма да је стена у опште јако метаморфисана.

Аугита има врло мало. Нови производи јесу хлорит и хорнбленда (?); првога минерала има доста, а другога мало.

Има још и неких лисчица, које се из ситних влакана састоје, а које се ближе одредити не могу.

Калцита има доста и то баш у виду повеликих зрнаца. Илменит се са свим претворио у титаноморфит.

Апатита има нешто мање но у прва два примерка.

V.

Микрогранулити.

У петрографској науци још је са свим ново име микрогранулита, те се у њој још није ни одомаћило. Њега је измислио Мишел-Леви, вице-управитељ геолошке лобораторије у Coll'ege de France, да њиме означи извесну врсту структуре код неких порфироидних стена.

У својим значајним штудијама о структури старих еруптивних стена, овај је аутор дошао до закључка, да порфири имају врло разнолику структуру и да та разноликост структуре стоји у свези са разним епохама, у којима су се образовали и на површину земље изишли разни типови из овог племена. Овај закључак о интимној свези структуре са временом ерупције јесте понајинтересантнији проналазак модерне петрологије.

Варијације у структури највише се опажају на саставу основне масе у стени. Ова је у толико више кристалисана у колико је давнашња ерупција стене. Тако су стари порфири више кристалисани но млађи.

Порфири из карбониферске периоде имају своју основну магму потпуно кристалисану. На крају периоде каменог угља јављају се порфири у чијој магми има већ по мало аморфне материје. Најзад, ова аморфна маса превлађује у порфирима из периоде дијаса и тријаса. Први порфири, који су најбоље кристалисани, зову се микрогранулити, а последњи: еуритични порфири. Између њих стоје порфири са кугличастим варијететом кварца, који представља први почетак кристализације силиције из друге периоде консолидације порфира.

Види се, дакле, да микрогранулити нису ништа друго до порфири, чија је магма потпуно кристалисана; с тога мислим, да би се они могли задржати у фамилији порфира и звати се микрогранулитички порфири. Али у класичноме делу мојих учитеља Фукеа и Левија[1]), чије се терминологије радо придржавам, микрогранулити су одвојени од порфира и стављени у једну засебну групу, на основу особина њихове структуре.

Проматрање особина структуре јесте основица целе њихове класификације стена. Они деле стене прво на једне што имају гранитоидну структуру и на друге са трихитоидном структуром. Група стена, што имају прву врсту структуре „јесте већином састављена из кристалних елемената, који су постали у другој периоди консолидације; у магми ових стена не може бити аморфне материје, нити микролита, нити кристалита и томе подобно“[2]).

Друга група стена „карактерисана је тиме што се кристали прве и друге консолидације јаче разликују, што у основној магми има основне масе и што је флујдална структура редовно развијена“[3]). Према овим одредбама, Фуке и

---

[1]) Introduction à l'etude des roches éruptives francaises. Minéralogie micrographique, par F. Fouqué, et Michel-Levy. 1880.

[2]) Loc. cit. стр. 158.

[3]) Loc. cit. стр. 154.

Мишел-Леви мислили су, да морају ставити микрогранулите у серију стена са гранитоидном структуром, те су их тако одвојили од порфира. Али, мени се чини, да баш по њиовим сонственим одредбама излази, да њиови закључци о месту које треба да заузимају микрогранулити у класификацији стена нису тачни. Јер у стенама којима дају то име, две разне фазе у консолидацији врло су оштро одвојене. Велики кристали примордијалног ортокласа и кратки микролити овог минерала, исто се тако добро разликују у микрогранулитима, по изгледу и по старости, као што се у тим односима, разликују слични варијетети ортокласа у трахитима. Друго; разлика између дихексаедричног кварца из прве консолидације и микрогранулитичког кварца друге периоде исто је тако јасно означена, као и у риолитима које аутори, с разлогом, стављају у трахитоидне стене. Треће, кристали прве консолидације обично су јако развијени, а ако кадгод и фале, то не бива чешће но што се дешава код риолита и трахита. Најпосле, ове се стене не могу одвојити од стена са трахитичном структуром из разлога, што немају аморфне масе, издужених микролита фелдспата, кристалита и других сличних производа, јер све те минерале формације фале и у порфирима са кугличастим кварцем, па су аутори опет зато задржали ове порфире у групи стена са трахитоидном структуром.

При свем томе ја ћу се служити изразом: микрогранулити место: микрогранулитични порфири, јер је онај краћи.

Микрогранулити се деле на неколико фела, према томе да ли је у њима главни феромагнезиски састојак биотит или амфибол или пироксен. А свака од ових фела може да се нађе међ старим ерупцијама, као и међ новим. Многи геолози сумњају, да има скорашњих терцијерних микрогранулита. Томе се не треба чудити, јер је тај проналазак још нов, а проматрања на терену још врло ретка. Да споменемо, међутим, да је Шарл

Велен нашао на афричкоме острву Grande Galite, један микрогранулит, који продире кроз слојеве јуре, а можда и креде; а и неки српски микрогранулити, које сам до сада доспео да проучим и који — као што ћу другом приликом доказати — обухватају знатан део наших „трахита“ изгледају ми такође да су терцијерни. Али не треба о њима још ништа тврдити, докле се њиови стратиграфски односи на земљишту добро не размотре. Од ово неколико микрогранулита што сам их у југо-источној Србији нашао и овде описао, за онај из Грнчара могу са поуздањем рећи да је из терцијерне периоде, јер сам се на самом месту уверио, да пробија кроз слојеве кретацејског вапнаца. Остали продиру кроз исконске шкриљце.

У Новој Србији микрогранулита има у Џепи, Грнчарима, Добром Пољу, на Чемернику, око Сурдулице и Масурице, код Топле бање у срезу јабланичком, и код Бресничића и Кончића у близини Прокупља.

1. Џепа.

Стене што састављају дупљанске висове, изнад џепске меане у Моминој клисури имају трахитоидну структуру и спадају у микрогранулите. Минерали који се голим оком у њима распознају јесу кварц, биотит и фелдспат, а виде се и ситни затворено-зелени кристали од неког минерала, што нам се помоћу микроскопа представља као амфибол. Најкрупнији су кристили од кварца, затим од биотита; а најчешћи су кристали фелдспата. Стена је чврста, тешка и зеленкасто-пепељаве боје.

Основна је маса сва кристалисана и састоји се из ситног гранулитичног кварца. Елементи овог микрогранулитичног кварца једне су величине у разним примерцима дупљанске стене, и увек су заокругљени. Са њима су измешана зрна пегматоидног кварца, али врло ретко.

Фелдспат је такође саставни део основне магме, јер се у истој налази знатна количина микролита ортокласа. Ти су

кристалићи четвртасти, кратки, прости и бистри, и понашају се као обични микролити ортокласа у трахитима. Ма да их има доста, опет њихова количина уступа знатно количини микроскопског кварца, и с тога се ова стена мора рачунати у микрогранулите, а не у трахите. Сем ортокласа, у стени се налази и незнатна количина микролита од плагиокласа.

Макроскопски су састојци врло обични. Кварц прве консолидације представљен је дихексаедарским кристалима, чије су ивице и рогљи зарубљени и затупљени услед механичког трења. Из истог узрока кристали су ти искомадани, а и нагрижени тако да је магма продрла у њих образујући разнолике затоке.

Кристали кварца садржавају течне инклузије са гасним меурићем, а од других минерала обухватају делиће амфибола и биотита и кристалите апатита. Око већине кварцних кристала наоди се круна од микроскопског зрневитог кварца, чији су сви елементи оријентисани као и њима обухваћени велики кристал истог минерала, јер се сви помрачују у исти мах кад и тај кристал.

Моноклинични фелдспат или је стакласт (санидин), или је полунагрижен. Многи примерци овог минерала показују близнење двеју индивидуа по примеру карлсбадских близанаца. — Плагиоклас је у близанцима по албиту, а често и по периклину; оба се система налазе комбинисана један с другим.

На неким се индивидуама виђају врло лепи примери растења кристала наслагањем зона. Оба се фелдспата налазе и у виду микролита, што је доста значајно, јер је до сада врло мало случајева познато у којима би се и микролити плагиокласа наодили као саставни део основне масе.

2. Грнчари.

Изнад села Грнчара, крај пиротског пута, пробија кроз кретацејски кречњак једна стена пепељасте боје са црвеним

пегама, чија је маса доста мека, и по изгледу афанитичка. Под микроскопом се та маса раствара у агрегат микролитичних производа, међ којима највећи део припада кварцу гранулитичном. Зрнца од овог кварца крупнија су од оних у дупљанским микрогранулитима. Многа од њих имају полигоналне форме; најчешће међ тим формама јесу четвороугалници, налик на пресек ортокласних кристалића, али се ови пресеци не помрачују паралелно својим ивицама. Знатан део тих зрнаца обухвата по неку тамну пегицу. — Са њима су измешани микролити фелдспата и магнетита, али се ови минерали налазе у много мањој мери но кварц.

У тој маси микрогранулитичног кварца налазе се ови минерали, који су постали у првој фази консолидације стене: кварц, циркон, магнетит, фелдспат и биотит.

Међ свима тим састојцима фелдспат се одликује својом количином, јер других има у много мањој мери. — Кристали циркона врло су мали и ретки. Још су ређи кристали кварца. Исти се минерал јавља у зрнима изведеним из бипирамидалних кристала и има обичне особине ове феле. Око тих зрна налази се обично круна ситнијих зрнаца, чији су молекили оријентисани на исти начин као у главноме зрну. — Биотит се голим оком познаје по својој сјајности, тврдоћи и цепљивости, али су му тако разговетни кристали одвећ ретки. Обично се он виђа у танким плочицама у виду искрзаних комадића, чија се супстанција сва претворила у талк или црвену гвожђевиту масу. — Исто се тако и маса фелдспата налази сва у распадању, чији је производ пола каолин, а пола калцит. Па и око кристала овог минерала налази се хематитска материја.

3. Добро-Поље.

Стена што пробија кроз шкриљце измеђ Острозуба и Доброг-Поља, по изгледу своме највише личи на микрогранулит са дупљанских висова. Она је чврста и боје сиве. Структуре

је јасно порфирична. Из основне масе издвајају се безбојна зрна од кварца и црни хексагонални стубићи од биотита. Индивидуе од ова два минерала врло су крупне; поједини кристали могу да се и издвоје. Мање падају у очи бели кристали од фелдспата.

У танким микроскопским плочицама виде се, сем поменутих минерала, још и кристали од амфибола, магнетита и апатита. — Амфибол је врло редак, дакле са свим случајни састојак ове стене. Одломци његових индивидуа показују, да су кристали близни; супстанција им је чиста и свежа. — Апатит се налази већином обувађен у кристалима биотита.

У тако исто стању појављује се и магнетит; али се од овог минерала врло велика количина налази расута по стени, како у виду производа из прве периоде консолидације тако и у виду микролита. — Од фелдспата има две феле, ортоклас и плагиоклас, које су у подједнакој мери заступљене. Плагиоклас је овде лабрадор; бар тако се може мислити по изгледу његових близанаца и косих помрачевина истих. Али се тачна одредба не може учинити јер нема лепих карактеристичних примерака. Кристали су фелдспата прилично несвежи и распаднути. Кристали биотита окружени су обично микролитима магнетита; неки од њих претворени су у рипидолит. — О дихексаедрима кварца нема шта да се примети.

Основна маса ове стене јесте микрогранулит, којега су елементи средње величине. Ти су елементи измешани са микролитима ортокласа и плагиокласа, којих има у великој множини, даље са микролитима магнетита, које смо већ поменули и са микроскопским плочицама некога секундарног минерала који је [illegible] хлорит или [illegible] талк.

[illegible] микро-гранулита, која се од [illegible] разликује:

а) [illegible]

б) [illegible]

c) ситнијим кристалима биотита,

d) мањом количином магнетита, а знатном количином хематита,

e) већим ступњем распадања фелдспата и

f) крупнијим зрнима микрогранулитичне основне магме.

4. Чемерник.

Цела она висока страна измеђ Власине и Сурдулице састоји се из еруптивних стена, које су продрле кроз исконске шкриљце. Од те целе масе описаћемо овде два примерка, са Чемерника и од Сурдулице, који нам могу послужити за представнике целе формације.

Стена из које је састављено брдо Чемерник има по изгледу зрнасту структуру. Она се састоји из доста подједнаких сивих, белих и црних зрнаца. Прво падају у очи зрна од кварца, која величином надмашују у неколико остале састојке. Бела су зрна од фелдспата, а црна од лискуна.

Под микроскопом се тек види да је структура ове стене порфирична, а зрнасти изглед има за то, што се елементи прве периоде њене консолидације наоде у тако великој количини, да се основна маса, што је међ њима заостала, само тек у виду зрнаца представља. Та се маса састоји из кварца микрогранулитичног. Индивидуе од овог минерала врло су ситне и немају никакве правилне форме. Међ њима се наоди и по који микролит од магнетита. Фелдспата нема.

Елементи прве консолидације, што се у оваквој магми наоде јесу: кварц, фелдспат, биотит, магнетит и апатит. Први елемент наоди се у лепим примерцима кварца бипирамидалног, са правилним контурама, са затокама од магме и са инклузијама магнетитских микролита. Ивице од кристалних пресека обично су изедене, али се око њих не находи онај венац подједнако оријентисаних зрнаца исте супстанције, какав се у сличним стенама често находи. — Од фелдспата

имамо овде две феле: једна је моноклинична, а друга је триклинична. Ова друга фела јесте доста ретка, а прва се налази у врло великој количини. Судећи по изгледу близанаца из којих се састоје кристали триклиничног фелдспата и по њиховом помрачењу међ укрштеним николима, овај минерал јесте олигоклас. Ортоклас се такође наоди, већином, у виду близанаца. Сви су кристали фелдспата јако испуцани. У њима се почиње образовати талк и нека сива аморфна материја налик на каолин. Од инклузија у њима се виде само кристали магнетита. —

Кристали биотита познају се још само по својим контурама и по цепљивости. Супстанција им је сва већ матаморфисана. Производи ове метаморфозе јесу зелени хлорит и зрнасти епидот. — Кристали од магнетита и апатита сачували су потпунце своје правилне облике. Први су крупни и многобројни, а други су ситнији и ређи.

5. Сурдулица.

Стена из Сурдулице разликује се од оне са Чемерника у неколико обзира.

Прво, њен општи изглед показује, да је била изложена много јачем процесу распадања. Она је трошна и има прљаву белу боју, а микрогранулит са Чемерника је чврст и има сиву боју. Из ње се ласно одвајају зрна и кристали од кварца, а то није никако могуће код оне друге стене. Поједини дихексаедри кварца врло су велики; има их чија база износи у пречнику 1 см. — Биотит је сав претворен у епидот. — Ортоклас је, такође, готово сав распаднут. — Од магнетита постоји само малени број кристала.

Основна се маса ове стене разликује од магме стене са Чемерника, поглавито тиме што поред кварца микрогранулитичног садржи још и микролите фелдспата. Она је упрљана неком црвенкастом гвожђевитом материјом.

Овакав трошни, распаднути микрогранулит заузимље просторије око села Кијевца, Сурдулице и Масурице.

6. Топла-бања.

Код Топле-бање испод сјеринскога виса, на бањској реци распрострањена је једна трахитоидна стена, која је јако метаморфисана. У зеленкастој маси ове стене наоди се велика множина белих кристала чија је супстанција врло трошна. Голим се оком распознају још кристалићи од пирита и кристали од лискуна. Ових последњих наоди се врло незнатна количина, и то све распаднутих, трошних; сиви су и слабо светлуцави; лиснату структуру и форму шестостраних призама још су задржали.

Под микроскопом се види, да се сва маса фелдспата претворила у каолин, а нешто и у калцит. Које су феле овога састојка у топло-бањској стени биле заступљене то се за сада не може одредити, јер се на минералним примерцима ни један карактеристични знак није очувао. — Кварц, који се макроскопским прегледом никако није могао пронаћи, види се, помоћу микроскопа, у танким плочицама, али у врло мало примерака. Његове су индивидуе са свим неправилне форме и искрзане. Правилне контуре дихексаедарских кристала врло су ретке. — Зрна и коцкасти кристали од магнетита врло су чести у овој стени. У њој се наоди и по који дугуљасти кристалић од циркона.

Основна је маса агрегат микрогранулитичних зрнаца од кварца и микролита магнетита и од фелдспата. Зрна су средње величине; форме неправилне. Микролити фелдспата и магнетита уступају јако, својом количином, зрнима кварца. У тој маси нема ни мало остатака од аморфне магме.

7. Вресничић.

Код порфироидне стене из овог места пада у очи мала количина минерала, што су се образовали у првој фази њене

консолидације. — Кварц је тако редак, да у направљеним танким плочицама од овог микрогранулита случајно нема ни једне индивидуе бипирамидалног кварца. — Фелдспатови су кристали врло крупни, али испуцани и ретко свежи. То је ортоклас.

Од феро-магнезијских минерала налазили су се некада биотит и амфибол, и то овај други у знатнијој количини но овај први; али се сада оба минерала познају само по њиховим контурама, а супстанција им је сва метаморфисана. Производи ове метаморфозе јесу хлорит и талк. — Магнетит је споредни састојак у овој стени.

Основна је маса сва кристалисана. Она је састављена од микрогранулитичког кварца, чија су зрна крупнија но у другим сличним стенама, али доста неједнака.

Важан секундарни минерал јесте талк. Њега се налази не само обухваћен у макроскопским минералима, већ и слободан и то у много већој количини. Његове су љуске често велике и личе, по свему, на листиће од мусковита. И лупом се већ може констатовати, да су кристали овог минерала многобројни.

Стена има изглед, који показује, да је процес распадања њених састојака већ јако узнапређен.

8. Кончић.

Стена је једра, порфироидна. У гранитоидној маси виде се крупна зрна од кварца и такође призматични од неког феро-магнезијског минерала. Под микроскопом се види, да је основна маса састављена сва од ситних зрнаца микрогранулитичког кварца. Међу тим елементима измешани су микролити талка. Стена је јако талковита.

Састојци из прве фазе консолидације ове стене јесу: кварц, фелдспат, амфибол, магнетит и сфен. Од овог последњег минерала у мојим танким плочицама видео сам само један кристал. Магнетит није такође у изобиљу.

Кристали амфибола задржали су прилично своје кристалне контуре, али им је супстанција сва претворена у једну хлоритичну материју; та материја показује местимице плаву поларизациону боју, и понаша се као рипидолит. —

Фелдспат је такође већином метаморфисан. Ретко су који кристали од овог минерала остали недирнути. Најбоље диференцирани производ епигеније фелдспата јесте талк. Главна фела фелдспата јесте ортоклас. Плагиокласа има много мање; овај је мање искварен но ортоклас.

Кварц из прве фазе у консолидацији наоди се у пресецима са полигоналним контурама и у виду заокругљених зрна. У танким плочицама он се виђа много ређе но фелдспат, ређе но што би се, по макроскопском прегледу стене, очекивати могло.

VI.

Риолити.

1. Коноплница.

Код села Коноплнице, близу Власотинаца, наоди се неколико брежуљака састављених од трахитоидних стена разноликог изгледа. Ближим проматрањем дознаје се, да ове стене спадају у риолите и да их има неколико варијетета.

Варијетет А. — Ово је стена загасите боје, једра, структуре порфироидне. У њеној се маси виде кристали средње величине од биотита и фелдспата, зрна од кварца и жуте иглице од неког распаднутог минерала. На неким кристалима фелдспата приметне су браздице карактеристичне за плагиоклас. Зрна од кварца већином су руменкаста. Сви се ови макроскопски састојци наоде у великој количини.

Микроскопским путем дознаје се, да је основна маса полу аморфна, полу кристалисана. Стакласта магма није бистра нити са свим хомогена; у њој су приметни почеци неке гра-

нулације. Кристалисани се део магме састоји од микролита фелдспата који су разнолики.

Једни су четвртасти а други дугуљасти; једни су прости а други близни; и једни и други помрачују се, међ укрштеним николима, паралелно својим ивицима. Једни су од санидина, а други од олигокласа. Поред ових производа кристализације ваља поменути још микролите магнетита.

По целој овој основној маси разливен је опал као производ секундарних процеса. Он се наоди или у виду гомилица од зрнаца или као навлака по шупљикама. Нека од његових зрнаца упливишу на поларисану светлост. И тридимита има расутог по маси од стене; а калцедон се налази у шупљикама у врло малој количини.

Од минерала што су се образовали у првој периоди консолидације на прво место ваља ставити кварц. Овај се минерал показује у нашој стени у виду неправилних зрнаца, која су постала од дихексаедарских кристала. Зрна су та испуцана и садржавају веће или мање затоке од опште магме. У њима се наоде бистре стакласте инклузије са црним гасним меурићима. Број оваквих инклузија није велики; још је мањи број стакластих инклузија без меурића. У виду инклузија наоде се и ситне иглице које можда припадају апатиту. По неки кристали кварца лишени су са свим инклузија. — Кристали фелдспата врло су многобројни.

Једни су прости а други се састоје из више хемитропских ламела; једни припадају санидину, а други олигокласу. Количине оба минерала готово су подједнаке. Међ њима има, канда, и лабрадорских полисинтетичких кристала. Супстанција је ових минерала бистра, стакласта; у неким се индивидуама фелдспата почео образовати опал. Инклузије су обично стакласте и од других минерала, који су се пре фелдспата из магме излучили. — Два се феромагнезијска минерала на-

оде у овој стени: биотит и амфибол. Биотит је главни. Његова је супстанција очувана у свежем стању.

Амфибола има мање, и то су му кристали већином исквaрени, а супстанција метаморфисана. — Случајни су састојци магнетит, апатит и циркон. Ова два последња минерала наоде се у малим количинама; а за први се има само приметити да се местимице у хематит претворио.

Варијетет B. — По спољнем изгледу, други варијетет риолита, разликује се од првога својом пепељастом бојом, порозном, правом трахитичном структуром, мањом једрином и крупнијим кристалима фелдспата и биотита.

Под микроскопом, у танким плочицама, виде се исти минерали прве консолидације, који се наоде и у првоме варијетету.

Санидин је чешћи а кварц ређи.

Основна је маса сва стакласта; микролитичких производа у њој нема никаквих. У магми се истина наоде сићушни кристалићи од санидина, али то нису микролити, већ су се и они образовали у првој периоди консолидације. Величина кристала фелдспатових варира врло јако у овој стени. Почетак девитрификације представљају непотпуни глобулити од магме, који би се, по свој прилици, у глобулитички кварц развили, да је процес консолидације дуже трајао.

Варијетет C. — Трећи варијетет риолита разликује се од прва два поглавито по саставу основне масе. Видесмо да је иста код првога пола-аморфна, пола-микролитична; код другог је варијетета аморфна, а код овог трећег готово је сва кристалисана. Само, производи ове кристализације немају одређене облике своје. То су врло ситна микроскопска неједнака зрнца, која упливишу на поларисану светлост и припадају, по свој прилици, кварцу. Међ њима се наоде и крупнија зрна која су без сумње од кварца. И зрна ситна од магнетита помешана су са зрнима ове основне масе.

У таквој се маси наоде минерали прве консолидације, исти онакви, какви се и у предходним варијететима наоде. Њиова је количина врло велика. Нарочито је приметан знатан број кристала од кварца. Ови кристали једини су бистри; кристали од других минерала већином су исквварени и меметаморфисани.

Макроструктура ове стене јесте порфироидна. Основна јој је маса црна.

Риолите из Конопнице на Власини однео је Тула у Беч и дао их на изучавање Niedzwietzki-у. Проматрања овог професора са свим се подударају са мојим. У једној расправи[1]) описао је неколико варијетета риолита из тог места који се један од другога одликују појединостима свога минералошкога састава и своје структуре.

У свима се варијетима налазе макроскопски кристали кварца, санидина и биотита и то у различним пропорцијама.

У некима се наоди још амфибол и магнетит. Значајно је да у једноме варијетету риолита из Конопнице има турмалина. У тој је стени основна маса девитрифицирана и показује прелаз од микрофелсита ка ситно-зрнастој магми. Она је испуњена глобулитима и фелзосферолитима. У другим је варијететима та основна магма са свим аморфна[2]).

2. Горњи Статовци.

У овоме селу, које се наоди на граници измеђ јабланичког и косаничког среза, постоји неколико варијетета риолита.

Први варијетет је пепељасте боје, порозан. Основна је маса готово сва кристалисана; од аморфне магме остале су

---

[1]) Zur Kentniss der Eruptiwgesteine des westlichen Balkans. Von Julian Niedzviedzki — aus dem LXXIX Bande der Sitzb, der k. akad. der Wissensch. I Abth. Mars-Heft. Jahrg 1879.

[2]) Loc. cit. страна 6—13.

врло мале партијце. Кристалисани делови јесу кварц и фелдспат. Први је минерал врло ситан, гранулитичан, без икаквих правилних кристалних контура. И микролити фелдспата јесу врло ситни; олигокласови су танки и дугуљасти, а ђртокласови су више четвртасти. Ови последњи врло се тешко разликују од зрнаца кварца, тако да би тек само хемиским путем могли поуздано дознати, да ли је ова стена одиста риолит или спада у трахите.

Макроскопски састојци једнаки су, као што се зна, у оба петрографска типа. Разлику чини бипирамидални кварц кога нема у трахитима; али га нема ни у многим риолитима. Тако баш у овој нашој стени из Горњих Статоваца нема дихексаедриског кварца. Састојци, што су се у првој периоди њене консолидације образовали јесу: ортоклас, плагиоклас, биотит, амфибол, апатит и магнетит.

Други варијетет има масу црвене боје, у којој се наоди врло много белих кристала од фелдспата и по неки крупни стубић од биотита. Фелдспати су санидин и лабрадор. — Биотит није сам већ у друштву са амфиболом; овога минерала има много више но лискуна; супстанција му је претворена у црвену гвожђевиту материју. Микроскопске партије од ове материје расуте су по целој основној маси, од чега иста и добија своју црвену боју.

Основна је маса још више кристалисана но у првоме варијетету. И овде се зрна кварца тешко разликују од ортокласових микролита. Микролити олигокласа добро су окарактерисани — Магнетит се у овој стени образовао у обе периоде њене консолидације.

Трећи варијетет разликује се од прва два највише основном масом, која је овде готово сва аморфна. У истој се наоди само мала количина фелдспатских микролита и зрнаца кварца.

Макроскопски су састојци исти, али ређи но у предходним варијетима. Само се за амфибол има приметити, да су му кристали овде сасвим свежи.

Стена је отворено сиве боје, порозна, врло лака и мека. Личи на какав трахитски туф.

3. Товрљане.

Први варијетет. — Стена је отворено-пепељасте боје. Из њене масе највише се испољавају покрупни стубићи од црног лискуна. Други су састојци много ситнији и подједнаке величине, тако да стена изгледа доста хомогена. Једни су сиви (кварц и фелдспат), а други жути (распаднути феромагнезијски елемент). —

Кварц количином својом уступа знатно фелдспату. Кристали су му сви заокругљени; полигонални се облици не опажају. — Фелдспат је сав свеж и бистар; инклузије су у њему врло ретке. Санидина имаде нешто више но лабрадора.

Кристали овог последњег минерала састоје се из малога броја полисинтетичких ламела.

Феро-магнезијски су састојци биотит и амфибол. Први се налази у крупнијим али ређим кристалима; амфибол је исковидан и распаднут.

Основна је магма готово сва остала аморфна. У њој су развијени само врло ситни кристалићи гранулититнога кварца.

Елементи тог кварца већином су зрнасти; али има доста и индивидуа са правилним шестостраним контурама. Око тих кристалића примећава се нека концентрација аморфне магме, те је иста на овим местима тамније боје но иначе.

Други варијетет. — Трахитоидна је структура видљивија, основна маса угаситија, елементи прве консолидације многобројнији — но у првом варијетету риолита из Товрљана. Макроскопски састојци исти су и имају исте особине као и у првом варијетету.

Магма је много више кристалисана. Аморфног остатка има мање но кристалисаних делова. Међ овим се разпознају лепо кварц и фелдспат. Кварц је ситнозрнаст. Местимице се виђају и агломерати тридимита. Микролита фелдспатових има веома много и то како од ортокласа, тако и од плагиокласа.

4. Црвена Јабука.

Северо-источно од Руја, идући ка Црвеној Јабуци нашао је Тула трахитиодну стену коју је Нидзвијецки[1]) као риолит одредио. Њена основна маса, која се у танким плочицама показује као безбојна и провидна, јесте полу аморфна, полу кристалисана. Кристалисани део припада фелдспату; аутору се чини вероватно, да међ микролитима овог минерала има и кристалића кварца.

Макроскопски састојци јесу кварц, биотит, и ортоклас.

5. Прибој.

Голо каменито брдо код Прибоја састоји се од риолитичне стене у разним варијететима.

Варијетет А. Ово је трахитиодна стена затворено-сиве и црне боје, у чијој се светлуцавој основној маси виде беличасти кристали од неког фелдспата и црни сјајни кристали од неког феромагнезиског минерала.

Основна маса овог риолита личи на опсидијан; она је стакласта и у њој се налазе они продукти девитрификације, који се обично у опсидијанима налазе. То су кристалити разне сорте: трихити, белонити, глобулити и опацити. Има их изванредно много; али су некако тако распоређени, да једних има више на једним партијама, а других на другим партијама. Маса се цела дели на двојаке партије: једне су црне, провидне, препуне трихита, а друге су смеђе, непровидније и са

---

[1]) Loc. cit. страна 14 и 15.

мање трихита. Од свију кристалита највише има трихита. Они су врло ситни или сложени у кићанчице, које обично имају по једно црно зрнце у своме центруму. Са њима су измешани лонгулити од жуте супстанције и форме често правилне, тако да личе на неке микролите. Бива, по некад, да се овако правилни кристалити укрштају и образују близанце на прилику рутилових близанаца. Глобулити и опацити налазе се у знатној количини и распоређени су доста равномерно по целој маси; у смеђим партијама изгледа да их има сразмерно више, јер трихита овде има много мање.

По својој стакластој маси растурене су још и лишчице од тридимита, (и то или изоловане или у гомилицама). Ово је у толико значајније што се овај минерал до сада још није нашао у стакластим фелама из фамилије риолита. Тридимит овде заступа главну манифестацију кристалисане силиције, то јест кварц, кога нема у овом риолиту. Поред њега овде се налази још и хидратисана силиција.

Гелатоидни и хиалитички варијетети опала налазе се заступљени у овој стени и то тако да је тридимит тешко од истих разликовати. Тридимит је тако ситан и лишчице су му тако танке, да се губе у дебљини микроскопског препарата.

Ови облици силиције налазе се највише у смеђим партијама основне магме, која је и иначе више девитрифицирана, јер се по њој често налазе калцедонске партијце, које дејствују на поларисану светлост. Калцедон се налази још и по дуварима шупљика, које су обично опалом испуњене.

У магми постоје и врло сићушни микролити од једног фером агнезиског минерала, по свој прилици од лискуна; и то у виду зрнаца, а још више у виду танких притчица.

Ређе се у магми виђају сегменти од сферолита са финим радијалним цртицама, који се понашају као анизотропска тела, а при укрштеним николима показују појаву црног крста.

Макроскопски минерали у овоме риолиту јесу фелдспат, амфибол, биотит, титанит, магнетит и апатит. — Апатита има сразмерно врло много, а магнетита има знатно више. Оба минерала ова не показују ничег особеног.

Од фелдспата има две феле: једна је ортотома, а друга је триклинична. Прва је фела санидин. Исти се јавља у бистрим искомаданим индивидуама разне величине. Други је фелдспат плагиоклас и то поглавито олигоклас, који се од лабрадора разликује мањим углом помрачења и подједнаким хемитропским индивидуама. Инклузије су у свима фелдспатима истоветне. У некима их има врло много, а у некима врло мало. То су понајвише стакласте инклузије; бистре су или, још чешће, бојене; а и у распореду њиовом нема никаквог реда. Биотит, магнетит па и хематит, наоде се, кадшто, обуваћени кристалима фелдспата.

За ову стену карактеристичан је врло силико-титанат креча, то јест титанит или сфен, који се минерал до сада нашао само у риолитима на острову Самотраку.

Кристали су овог моноклиничног тела доста крупни и познају се, у танким плочицама, по својим дугуљастим формама, по јакоме рељефу, по полихроизму и по жуто-смеђој боји на природној и на поларисаној светлости.

Титанит се овај морао образовати после магнетита и апатита, јер садржава у себи кристале од истих минерала; а од правих инклузија садржава нешто мало течних са непокретним гасним меурићем.

Од два феро-магнезиска минерала, мусковита и хорнбленде, што се у овој стени наоде, последњи се обично сматра као споредни састојак риолита; али у прибојском риолиту хорнбленде има толико исто ако не и више од биотита. Његови су се кристали врло лепо развили и сачували све особине карактеристичне за ову фелу. Интересантно је само да поред близанаца по пљосни близнења h', овде има и приме-

рака паралелног срастања двеју амфиболских индивидуа по пљоснима g'. — Биотит је више искомадан, а и иначе, по величини варира толико да му се неке индивидуе спуштају до микроскопских димензија. Крупније лиске од овог минерала обично су испресавијане, што доказује врло јаке струје у растопљеној магми. У опште је флујдалност врло живо означена у основној маси ове стене, колико стакластом материјом, која је оптицала око макроскопских састојака, толико и распоредом кристалита у њој.

Варијетет В. Други варијетет риолита разликује се од првог већ и по спољњем изгледу. Код првога је главна маса црна и сјајна, а код другог је отворено-пепељасте боје и без сјајности. А када се детаљно проуче танке плочице од овог варијетета, онда падају у очи још веће разлике од првог риолита.

Магнетит, апатит и сфен налазе се као и у првом варијетету. Амфибол уступа готово са свим место биотиту, јер га има у врло малој количини. У првом варијетету боје су му биле зелене, а овде затворено-црвене. Близни кристали и паралелна срастања индивидуа овде се виђају као и тамо. Биотит се такође разликује по боји од првашњих, јер се у танким плочицама и он показује да је живе црвене боје.

Што се фелдспата тиче, то је овде главна фела лабрадор, јер му санидин и олигоклас знатно уступају. Фелдспата има много: кристали су му крупнији од кристала осталих минералних састојака; многи, међ њима, прорешетани су са свим смеђим стакластим инклузијама, а неки се претварају у опал.

Главна разлика између овога риолита и првога јесте у саставу основне масе стене. Тамо је она била опсидијанска са кристалитичким производима, а овде је испуњена микролитичким минералима. Међ свима микролитичким кристалима највише има санидинских, који се познају по четвртастим пресецима, што се помрачују паралелно својим ивицама. Сем

њих има и других четвртастих пресека неке фелдспатолике материје, који се косо помрачују, и дугуљастих микролита од неког плагиокласа у друштву са микролитима магнетита и лискуна.

Сви ови микролитички кристали губе се у сивој аморфној маси, која сачињава главни део магме. У магми се наоди доста опала, који се преимућствено задржао по пукотињицама и шупљикама у стени.

Варијетет С. — Најкарактеристичнија одлика овог трећег варијетета риолита лежи у његовој кристалиничној основној маси. Иста се састоји поглавито из фелситичних сферолита, са врло фином радијалном структуром.

Сферолити су често неподпуни и недовршени; неки су мећ њима елипсоидне форме. Кад-што се виђа, да нису баш оштро омеђени спрам остале масе и да се са истом постепено стапају. Сферолити се обично састоје из две-три сферолитичке зоне, које изначују или да су сферолити на махове расли или су те зоне постале услед контракције масе сферолита. Зоне су одвојене или провидним колутићима или лискама тамних зрнаца. У центруму сферолита наоде се, по некад, и кристали других минерала. Радијална влакна тако су ситна, да се тек јако увеличавајућим објективом распознају.

Када се танке плочице од овог риолита ставе мећ укрштеним николима, онда се види, да је готово сва маса стене кристалинична. Сферолити поларишу и показују појаву црног крста, чији се краци подударају са главним пресецима укрштених никола, јер влакна, која се са овим правцима подударају, не преламају зраке двогубо. Маса која обухвата сферолите, састоји се сва из тридимита и врло ситних анизотропских зрнаца, која по свој вероватноћи припадају кварцу, јер на иста врло јако личе.

Што се тиче структуре овог риолита пада у очи, да су у основној маси макроскопски састојци доста ретки, рећи,

бaрем него ли у прва два варијетета. Појави флуидалности готово су неприметни у маси; местимице је само сферолити означују.

Минерали прве консолидације исти су као и у другом варијетету. Апатит је редак као обично. Магнетит је ређи него ли у претходним варијететима; нарочито га мало има у виду микролита. — Сфена истина нема много, али су му кристали врло лепо развијени; по истима се виде црте цепљивости, а може се проучавати и њиово помрачења међ укрштеним николима у правцу дуже диагонале пресека. Кристали сфена велики су и често скупљени у гомиле.

Амфибол игра улогу споредног састојка, јер се налази у врло малој количини. — Главни феро-магнезиски састојак јесте биотит; но он се налази у процесу распадања и претварања у гвожђевиту материју. — Триклинични фелдспат превлађује са свим над моноклиничним. Њега има од две феле: лабрадор и олигоклас — и то увек у близанцима. Има кристала, који се састоје из две серије близанаца: једни су сложени по примеру албита, а други по примеру периклина.

Олигоклас се наоди нешто и у виду микролита; а од свију фелдспата има ситних индивидуа и ситних комадића, који су постали парчетањем већих кристала. Супстанција фелдспата није овде тако чиста, као у првашњим варијететима риолита, већ је по мало распаднута.

Опал који се у другим риолитима налази у знатној количини ишчезава готово са свим у овоме варијетету риолита од Прибоја.

6. Севојница.

Око села Севојнице близу до Масурице, наоди се једна трахитиодна стена, сиве, по мало љубичасте масе, са црним, јако сјајним, ситним, шестостраним стубићима од биотита и белим зрнима од неког фелдспата. Поред ових састојака види

се још жућкаста трошна маса, која испуњава просторе неких кристалића. Биотита има врло много у овој стени. Фелдспата је мање и тај се од опште масе теже разликује.

На танким се плочицама види, да је супстанција биотита са свим свежа а тако исто и да су кристали овог минерала очувани; нису много искрзани, нити поломљени. — Код фелдспата су кристали јако изломљени, али им је супстанција са свим свежа. Од овог минерала постоје две феле у стени: једна је санидин, а друга лабрадор. Количина првог моноклиничног фелдспата надмашује количину плагиокласа. У њиовим кристалима има само мало стакластих уметака.

Микроскопским путем проналази се у севојничкој стени знатна количина кварца, који се минерал макроскопским прегледом не може у њој да упозна. Овај се састојак јавља у виду зрнаца без сваког трага правилних контура. — Случајни су састојци магнетит и апатит. Магнетита има доста. Апатит је врло ситан и обично обуваћен кристалима биотита. У препаратима се наоде и неке рупе са контурама, које потпуно одговарају пресецима амфиболових кристала. Могуће је, да је и тај феромагнезиски минерал случајни састојак овог риолита.

Основна је маса стене риолитична. Већи део њен је аморфан. У тој стакластој маси наоде се многи почеци девитрификације, који још нису узели одређену минералну индивидуалност. То су неки са свим сићушни фелдспатолики производи, без икакве правилне форме; само малени број од њих представља се као прави фелдспат, као микролити олигокласа. — Магма овог риолита испуњена је и гомилицама тридимита; а кроз њу се провлаче још и жице калцедона, који се често представља у виду непотпуних сферолита.

По природи своје основне масе и по асоцијацији макроскопских кристала од кварца и санидина, ова стена спада, без сумње, у групу риолита.

7. Сиђево.

Она жица базалта, што се изнад Сиђева, спрам Островице, налази пробија кроз једну трахитоидну стену пепељасте боје, са ситним кристалима од биотита и фелдспата. На танким плочицама ове стене види се, да се њена основна маса састоји већином из стакласте магме и микролита фелдспата.

Ти су микролити ситни и обично близни; они припадају олигокласу. Поред њих се налазе микролити санидина и лабрадора, али у малој количини. Од стакласте магме задржала се велика количина; али је и од те масе знатни део девитрифициран. Производи ове девитрификације јесу фелдспатолики микролити без кристалних контура, обично округласти или четвртасти; они упливишу на поларисану светлост. Прави стакласти остатак није бистар, већ се налази на путу распадања. Врло велики број микролита и ситних зрнаца од магнетита растурен је по целој тој маси.

Макроскопски састојци што их ова маса обувађа налазе се такође у великом броју. Група феромагнезиских елемената представљена је амфиболом и биотитом. Биотит је главни састојак, а амфибол је доста редак. У танким плочицама биотит показује своје обичне карактеристичне особине. Супстанција кристала од овог минерал претвара се у супстанцију других секундарних минерала. — Феле фелдспата, што се у овој стени налазе, јесу санидин и лабрадор. Санидина има мало, а лабрадора много. Оба минерала не показују ничег особеног. Многи њихови кристали претворени су у калцит. У некима се виде игли е од апатита и зрна од магнетита. Апатит је неприметан у магми. Магнетит се, напротив, налази у приличној количини.

Разлог због кога смо ову стену уврстили у риолите јесте што се у њој налазе зрна од кварца. Та су зрна истина ретка, али доста крупна и бистра, са лагунама од магме. У опште личе на бипирамидални кварц из риолита.

8. Свети Никола.

Ћупровачки балкан састоји се из старих формација, а Равно Бучје, вис на Светом Николи, из трахитичних стена. Један комад са овога места што сам имао прилике проучити спада у риолите.

Иста је стена црвене боје са белим кристалима од фелдспата и црним сјајним кристалићима од биотита. Кристали су фелдспата средње величине, бели, обично без сјајности; њих има врло много у овој стени. Под микроскопом се види да фелдспата има од три феле: санидин, олигоклас и лабрадор. Овог последњег има најмање. Сви су кристали фелдспата јако искомадани, а већином су и почели да се распадају; најбоље се очувао олигоклас у његовим полисинтетичним кристалима. Ових минерала има нешто мало и у виду микролита и то и од ортотомог и од триклиничног фелдспата. — Биотит је такође врло искомадан и нагрижен. Амфибол је некада постојао у овој стени, али му се сва супстанција претворила у талк (и хлорит?); сада се он познаје само по својим карактеристичним попречним пресецима. Кристали од оба ова феромагнезијска минерала, окружени су увек микролитима магнетита, а налази се обично и тамна гвожђевита маса, која се издваја из минерала усљед њиовог распадања.

Магнетит се налази и у крупнијим кристалима, али количина тога минерала није знатна у овоме риолиту. Њега стално прати апатит.

По макроскопским састојцима овај се риолит јако разликује од прибојских тиме, што садржи и кварца, а овај минерал фали међ минералима прве консолидације у прибојским риолитима. Истина и овде се диплоедарски кварц не налази у тако знатној количини, као у другим неким риолитима што су кварц-трахитима назвати; али се опет мора рачунати у главне састојке. Кварц је тај представљен овде у виду већих

или мањих зрнаца неправилне форме, а садржи инклузије које су карактеристичне за бипирамидални кварц прве консолидације.

Основна је маса овог риолита полуаморфна, а полу кристалична. Аморфни је део смеђе боје, а кристалични је безбојан и провидан у танким плочицама. Млазеви од првога, који означује појаву флујдалности у стени, садржавају доста аморфних црних микроскопских иглица и зрнаца. Кристалични се део састоји поглавито из тридимита и стакласте полу-кристалисане масе. Стена је јако порозна, а у порама се наоди обично опал.

VII.

Т р а х и т и.

1. Бања врањска.

На једноме огранку бујковачког брега, спрам Бање, што се зове Девојачки камен, пробија кроз старе шкриљце један трахит љубичасте боје са црним, сјајним кристалићима биотита и белим трошним кристалима фелдспата. Овај последњи минерал, кога има врло много у стени, распао се и претворио сав у белу каолинску масу. Они ретки кристали од ове феле, који још нису распаднути, показују да је главни фелдспат у бујковачкој стени био ортоклас. Да ли је и другог кога фелдспата било, то се сада не може никако дознати. — На супрот фелдспату, биотит је врло добро очуван у овој стени; кристалне су му форме правилне, а супстанција му није распаднута. Он обухвата комадиће магнетита и апатита, који се такође налазе у овоме трахиту, али му контуре нису овенчене микролитима магнетита, као што је то обичај код трахитоидних стена.

Врло је интересантно у бујковачком трахиту то, што садржи и циркона, који се минерал налази у старим сте-

нама, а у трахитима до сада није нађен[1]). Његови, истина ретки, кристали још су довољно велики да се и са малим увеличањем видети могу, а познају се по живим шареним поларизационим бојама, по слабом дихроизму, јаком рељефу и по помрачењу, међ укрштеним николима, дуж ивица вертикалних пресека.

Побројани минерали прве консолидације одвајају се јако својом величином од фелдспатне основне магме, која је сва кристалисана и без аморфних партија. Елементи магме јесу врло ситни, тако да са обичним објективом гледани изгледају само као беле тачкица, али са јачим увеличањем види се, да су микролити фелдспата моноклинични. Међ њима има нешто мало и близних микролита од плагиокласа.

Први су већином непотпуно развијени или су почетком распадања изгубили своје оштре контуре па личе на зрнца од кварца. По тој хомогеној маси растурени су још врло мали микролити од магнетита.

У једноме препарату од ове стене видео сам комад бипирамидалног кварца. Кад би се од овог минерала наодила већа количина, онда би стену са бујковачког брега, код бање врањске, ваљало уврстити у кварцевите трахите или ортофире.

Од исте стене са бујковачког виса има варијетета где се основна маса наоди тек у почетку распадања, те се види како се она састоји из много крупнијих зрна фелдспата но што су у првоме варијетету.

2. Кумарево и Каталенац.

На странама ових висова код Бање врањске, избајају трахитоидне стене које јако личе међ собом, тако да се могу описати у један мах. На први поглед види се, да се у афанитичкој основној маси која је у кумаревској стени црвенкаста,

[1]) Види о минералошком саставу трахита у Rosenbusch: Mikroscopische Beschafenheiten der massigen Gesteinen стр. 179—192.

а са каталеначке стране плаво-сива, наоде бела трошна зрнца од распаднутог фелдспата, и црни кристалићи, који нам се под микроскопом показују да су од биотита и амфибола. Фелдспат се сав распао и претворио у каолинску масу. Којој је фели припадао, то се сада не може поуздано одредити. Али судећи по неким одломцима фелдспата, који се још нису са свим каолинизирали, реко би да је већина кристала овог минерала припадала фели ортокласа.

Биотит се доста добро очувао, како у односу на своју супстанцију тако и у односу на своју форму. Боје је смеђе. Листе су му често шупљикаве и садржавају зрнца од магнетита. Исти је минерал иначе врло редак у овим стенама, јер се налази само нешто мало у виду микролита. Његов верни пратилац апатит — још је ређи. Сем биотита и од амфибола се једна незнатна количина наоди у црвенкастоме варијетету трахита, и тај је састојак много више распадпут, но први фередмагнезиски минерал.

И у овим трахитима наоде се кристалити и комади кристала од циркона. Основна маса ових трахита пола је аморфна, а пола кристалисана. Аморфни је део канда резултат распадања кристалисаног, а не остатак од кристализације трахитске магме. Кристалисани део састоји се поглавито од крупних микролита ортокласа и микрогранулитичког кварца, тако да неки варијетети ових стена представљају прелаз трахита у микрогранулите, што се, може бити, одиста туна и десило под упливом метаморфних агенција, које су овде очевидно играле знатну улогу.

Вероватно је, дакле, да је ту гранулитични кварц секундарног порекла. — Други секундарни производи јесу: калцедон у жицама, каолин у кристалима фелдспата, зелена хлоритична маса у кристалима феромагнезиског минерала и растурена по целој маси кумаревског трахита; и црвена

гвожђевита материја постала је сигурно распадањем истог минерала.

И на Кумареву и на Каталенцу налазе се стене које су по природи својих састојака сродне са тамошњим трахитима, а личе на трахитске туфове. То могу бити модификације трахита, који су се под упливом секундарних процеса много више распали него ли они други које овде описасмо.

3. Градња.

У Пољаници, код села Градње, распрострта је по површини земљиној једна трахитоидна стена, која по изгледу своме личи на трахитске туфове. Један примерак од ове стене има следећи састав.

Голим оком гледана, стена показује, да се састоји из беле масе, у којој су ситни, црни, сјајни кристалићи од лискуна и сива, прљава зрнца од кварца. Фелдспат се не разликује од опште масе. Тек помоћу микроскопа, на танким плочицама, види се, да се од овог минерала наоди велика количина у стени. Сва је основна маса од фелдспата.

Микролитички кристали фелдспата припадају двема фелама: ортокласу и плагиокласу; највећи део масе састоји се из ортокласа. Кристали фелдспада који су образовани у првој периоди консолидације стене, јесу такође од две сорте: од ортокласа и плагиокласа. И овде ортоклас надмашује својом количином кристале трикличног фелдспата. Супстанција фелдспата, како макроскопог тако и микроскопског, наоди се на путу распадања. Резултат тог процеса јесте каолин. Талка има у малој количини. — Исто је тако у процесу распадања и супстанција феро-магнезиског минерала.

Садржином кварца ова се стена увршћује у кварц — трахите; а ако овде имамо пред собом туф, онда кварц може бити случајни састојак и трахит је тада прост.

4. Сјерина.

Силазећи са сјеринског васа на бањској реци наилази се на једну трахитоидну меку стену у чијој се прљавој и ружичастој општој маси блистају црни кристалићи од лискуна.

У танким плочицама, помоћу микроскопа, могу да се разликују два варијетета од ове стене. У оба варијетета једни су исти минерали из прве периоде консолидације. То су санидин, биотит, магнетит и апатит. А изгледа да је било и нешто амфибола. Готово сви ови састојци у подједнакој су мери у стени заступљени. Биотит је у свежем стању; кристали су му окружени микролитима магнетита, а садржавају у себи кристале магнетита и апатита, и игличасте црне кристалите који су често радијално понамештани. — Кристали фелдспата махом су искварени и метаморфисани, тако да се с муком још упознају као санидин. Супстанција њиова претворена је у калцит и талк, а у другоме варијетету у опал.

Основна маса састављена је у првом варијетету једино из фелдспата и зрнастог кварца. Микролити магнетита наоде се у оба варијетета, али у незнатној количини. Микролити ортокласа ситнији су у првом варијетету него ли у другоме; тамо их прати знатан број микролита плагиокласа, који ишчезавају у другоме варијетету.

Микрогранулитични кварц што се у овоме другоме варијетету наоди може бити и секундарног порекла. Образовање опала у овој стени помаже претпоставку, да је иста била изложена силисификацији, пошто је се већ консолидовала.

Овај други варијетет сјеринског трахита чини прелаз ка риолитима.

VIII.

Андезити.

1. Гњилан код Пирота.

На Белави изнад Гњилана, код сеоских корита, наоди се еруптивна стена, која се у многоме подудара са тимаци-

том. Основна је маса тавно сива; голим оком у њој се распознају кристали средње величине од амфибола и фелдспата.

На танким се плочицама види, да је основна маса фелдспатна. Она се састоји већином из микролита олигокласа и лабрадора; поред ових се наоди и по неки кратки четвртасти микролит од санидина. Микролити магнетита наоде се такође, али не баш у великој количини; по неко зрно од овог минерала претворено је у хематит. Остатка од аморфне магме нема у овој стени у приметној количини. Сва је маса јако силифицирана; у пукотинама, шупљикама и иначе наоди се знатна количина инфилтриране силиције.

Састојци стене који су се образовали у првој периоди њене консолидације јесу: амфибол, плагиоклас, магнетит и апатит. — Апатита има мало и то у микроскопским призмама. Магнетитови су кристали доста многобројни и често са оштрим контурама. — Фела плагиокласа јесте лабрадор. Кристали овог минерала показују своје обичне особине; близанци, обичне инперпозиције и угао помрачења танких плочица међ укрштеним николима, везују са свим ове примерке за поменуту минералну фелу. Многе су индивидуе испуцане и почеле да се претварају у хлорит и калцит. — Кристали амфибола имају све обичне особине хорнбленде; примећујемо само да се у врло свежем стању наоде.

Кристали фелдспата и амфибола, главних макроскопских састојака наоде се у врло великој количини. Многи су јако искомадани, те стена тако има по мало брешоидни карактер.

Други варијетет амфибол-андезита из истог места разликује се од овог првог, на први поглед, тиме што је много више подлегао процесу распадања. Голим се оком еруптивна природа његова једва и познаје. Под микроскопом се види да су сви минерали јако распаднути, и да се у стени образовала велика количина карбоната калције и силиција. Брешоидна природа овде се још више примећује но у првоме варијетету.

Трећи варијетет јесте права бречија од истог амфибол андезита. Минерални састојци из прве периоде консолидације јесу: хорнбленда, олигоклас, лабрадор, магнетит, апатит. У основној су маси микролити олигокласа и магнетита.

Стена ова садржи, као случајни састојак, и кварца. У њој се налазе и умеци, какви се обично у туфовима налазе. Макроскопски састојци врло су искварени. Производи претварања јесу калцит и хлорит; оба поменута секундарна минерала налазе се у великој количини.

По спољнем изгледу ова се стена разликује јако од прва два варијетета; чврста је, дугуљаста, врло ситнозрна; макроскопски карактери еруптивности нису на њој обелодањени.

2. Сопот.

Онај омалени гребен између села Темске и Сопота заузет је већином једном еруптивном стеном, од које сам запазио на самоме месту четири разна варијетета.

Први је варијет зеленкасто пепељасте боје; чврст; макроструктура му је више зрнаста но трахитоидна. Минерални су састојци једни сиви, други зеленкасти. Први имају кристалне форме, а на другима се правилна форма не примећава. Кристали су од неког фелдспата и то из триклиничне системе, јер се и голим оком види да су састављени из више близних ламела. Местимице се у стени виђају и црни, јако сјајни и тврди кристали од неког феромагнезиског минерала, што ће по свој прилици бити аугит.

Други варијетет има такође структуру више гранитоидну. Смеша белих и бојених састојака изгледа доста хомогена; кристали су фелдспата бели и меки, што доказује да им је супстанција распаднута. Феро-магнезиски је састојак прљаво зелене, тамне боје.

У трећем варијетету зрна су ситнија но у предходним. Фелдспат је црвенкаст. Трахитоидна структура није ни овде очевидна.

Четврти варијетет има са свим ситно зрно. Тек се помоћу лупе неки црни кристалићи могу разликовати од сивих. Само од овог последњег варијетета нисам имао танких плочица за микроскопско проматрање.

Такво проматрање остала три варијетета изнело је ове чињени .е.

Први варијетет. Микроструктура јасно трахитоидна. Сви састојци стене јесу кристалисани. У основној магми нема ни трага од аморфног остатка. Она се састоји из фелдспата. Тај фелдспат јесте двојак: ортоклас и плагиоклас. Микролити од оба фелдстата доста су крупни; ортокласови су прости, пократки и четвртасти, а плагиокласови су дугуљасти и близни. Веома многи међ њима нису више у свежем стању. — Са микролитима фелдспата измешани су и микролити од аугита; али се ови последњи наоде у доста малој количини.

У тако састављеној основној магми наоде се макроскопски минерали, од којих смо једне већ макроскопским путем упознали као плагиоклас. Други главни састојак јесте аугит. — Плагиокласови су кристали лепо формисани, велики и дугуљасти; плочастих индивидуа мало има. Они се састоје увек из много хемитропских ламела, које се код неких индивидуа промрачују косо, а код других готово паралелно са правцем равнине близнења; код једних су ламеле неједнаке и шире, а код других подједнаке и уске. Једне индивидуе припадају лабрадору, а друге олигокласу. Лабрадора има више него олигокласа. Сви су кристали плагиокласа испуцани и сви су већ почели да се распадају.

Аугит се у овој стени не наоди у виду лепо формисаних кристала, већ у виду зрна; и та зрна нису једноставна но испуцана. Величина је њиова разнолика; по нека су исто

тако велика као и крастали фелдспата. Карактеристично је за већину зрна аугита, да садржавају кристалиће фелдспата и тиме подражавају аугите из офита. Виђа се често, да је више зрнаца аугита, испрекиданих фелдспатовим индивидуама, подједнако оријентисано, те као да припадају истој индивидуи.

Споредни су састојци магнетит и апатит. Кристали првог минерала крупнији су и многобројнији но кристали другога.

Секундарни производ у овој стени јесте зелена хлоритична маса; местимице се иста показује као прави хлорит — рипидолит. Има је врло много. Постала је канда једино епигенијом аугита.

Други варијетет. Минерални састојци исти су као и у првоме варијетету. У основној магми микролити ортокласа превлађују над микролитима плагиокласа, а сви су још крупнији но у првоме варијетету.

Макроскопски састојци заузимљу већи простор но микролити. Сви су много више распаднути но у првом случају; производи распадања још су мање одређени но пређе.

Олигоклас је уступио са свим место лабрадору. Кристали овога минерала нису састављени само из албитских, већ и из периклинских близанаца.

Аугит је овде ређе офитичан но у првом случају, т. ј. ређе задржава кристалиће фелдспата. Али су му контуре чешће правилније; има индивидуа које се могу сматрати више као кристали, но као зрна.

Трећи варијетет. Микроскопским проматрањем дознаје се да је овај трећи варијетет јако различан од прва два.

Основна је магма више стакласта но кристалисана. Кристалисани делови јесу микролити од плагиокласа; исти су врло танки дугуљасти, близни, помрачују се паралелно својој дужини; то је олигоклас. Стакласта је маса испуњена још, зеленкастим микроскопским зрнцима, сличним са оном хлоритичком супстанцијом, што је у великој количини растурена

по целој стени и што је без сумње постала распадањем примордијалних састојака. Местимице се налази и нека смеђа аморфна материја, која ће бити некристалисани део од магме.

По овој основној маси растурена је велика количина макроскопских састојака. Главни су: плагиоклас и аугит. — Фелдспат је јаче исквaрен но аугит. Његови кристали садрже врло много инклузија од стакласте смеђе магме; те су инклузије поређане често паралелно контурама кристала.

Аугит је врло често са свим свеж; кристалне индивидуе показују обичне особине овога минерала.

Магнетита има доста и то са правилним контурама.

Зелена хлоритична материја покрива готово целу основну масу, тако да се кроз њу једва виде микролити олигокласа.

IX.

Лабрадорити.

Мркоњ.

На врху Мркоња налази се стена трахитоидног изгледа, тамно смеђе боје, са беличастим, црним кристалима и зеленим пегама. Беличасти светлуцави кристали јесу од фелдспата, а црни, који такође по мало светлуцају, личе већином на аугит. Зелене пеге немају никакве правилне форме; обично се представљају у виду зрнаца.

Основна маса, гледана помоћу микроскопа, показује особине једне андезитичне стене. Велики њен део остао је стакласт, некристалисан. Тај је део смеђе боје и није сасвим хомоген, већ је микроскопским, аморфним гранулацијама (истог састава) испуњен.

У тој стакластој магми, томе остатку од кристализације, налази се знатна количина микролита фелдспата. Исти су доста велики, те се лепо виде и са објективом најмањег увеличавања. Сви су дугуљасти и готово се сви састоје из две

индивидуе, дакле близни су; простих, неблизних микролита има врло мало. При обртању плочице међ укрштеним николима ови се микролити помрачују косо спрам главних пресека анализатора и поларизатора; они дакле припадају лабрадору. — Споредни микролитични састојци основне масе јесу кристалићи магнетита и аугита; количина ових последњих доста је слаба. — У овој стени задржали су се докази некадање флујдалности њене магме; микролити фелдспата упућени су највише правцем млазева, који обливају минерале, што су се образовали у првој периоди консолидације стене.

Ти минерали из прве консолидације јесу они исти, који се обично у андезитима и лабрадоритима налазе. То су: апатит магнетит, биотит, амфибол, аугит и плагиоклас. — Први се наоди у малој количини, и то обично као инклузија у биотиту. — Магнетита има врло много и то не само у виду макроскопских кристала него још више у виду микролита. Има га доста и обуваћена у биотиту. — Од феромагнезиских састојака главни је аугит. — Биотита има такође врло много. — Количина амфибола незнатна је. — Кристали аугита мањи су но кристали осталих састојака: они су доста искомадани; правилни симетрични пресеци јесу ретки. Супстанција им је свежа; инклузија нема готово никаквих. Код биотита и амфибола супстанција је сва метаморфисана, али су кристалне контуре боље очуване; гвожђевита секундарна материја испуњава већи део тих кристала. Али се у стени наоди још једна секундарна материја и то како у феромагнезиским минералима тако и ван њих, растурена у знатној количини међ осталим састојцима. Та је материја интензивне зелене боје; хомогена је или се састоји из микроскопских делића; међу укрштеним николима поларишућег микроскопа понаша се као изотропско тело. Има је у виду зрневља, а и у омањим млазевима, који се обично наоде у близини повећих минералних састојака. Они делови од ове материје, што су обуваћени кристалима феромагнезиски мине-

рала, постали су, по свој прилици, епигенијом тих минерала и остали су на месту свог образовања. Али они делови секундарне материје, што су расути по маси стене изгледају као да су донесени са стране.

По свима својим особинама ова се материја највише приближује рипидолиту.

Макроскопски кристали фелдспата састоје се из више хемитропских индивидуа; индивидуе су те доста подједнаке величине. Њиово близнење извршено је по закону албита; али има кристала који се састоје из две серије индивидуа: једна серија албитских близанаца, и друга серије близанаца, који стоје готово управно на прве.

Помрачења ових кристала међ укрштеним николима јесу коса спрам главних пресека никола. Материја, из које су ови кристали састављени, сачувала се добро. Распадање је почело само код неких кристала и то од периферије па ближе ка центруму.

Инклузије које се наоде у кристалима фелдспата јесу стакласте и гасне; оне су размештене око периферије кристала. Пукотине овог минерала испуњене су смеђом стакластом масом, која је идентична са аморфном општом магмом. Триклинични фелдспат овај спада у исту фелу, у коју спадају и микролити фелдспата из ове стене, то јест у фелу лабрадора.

X.

Туфови трахитски.

1. Деани.

Еруптивна стена у селу Деанима, изнад Власотинаца, јесте беличасте боје и мека. Маса се њена састоји из микроскопских кристалића, аморфног остатка од магме и опала. Сем тога има микролита магнетита, и нешто хематита. Микролити фелдспата припадају фели ортокласа, олигокласа и лабрадора и никада нису разговетно кристалисани, већ се њиове по-

кратке форме као претапају у стакласту масу, и изгледају често само као анизотропске пегице. — Опал се налази у виду зрнаца и то у знатној количини. — Хематит је редак и произлази од магнетита.

У тој основној магми пливају кристали лабрадора, олигокласа, санидина, биотита, магнетита и апатита. Голим оком виде се само покрупнији црни кристали од биотита, а и по који кристал фелдспата распознаје се од главне масе стене.

Остали се минерални састојци откривају тек помоћу микроскопа. — Апатит је изванредно редак и најситнији од свију других састојака. — Зрна од магнетита распрострањена су хомогено по маси, али нису једнаке величине. — Од фелдспата највећи део припада плагиокласу, јер санидина има врло мало. На кристалима ове феле пада у очи богатство стакластих инклузија, зонарно распоређених, бојених и безбојних, са или без гасних меурића. На неким се кристалима фелдспата види, да им маса није хомогена, барем, да њиови делићи нису хомогено распоређени, јер се неке партије на светлости понашају различито од осталих.

2. Топлац.

Код Топлаца, спрам Врање, наоди се стена боје зеленкасте, мека, са ситним, црним пегицама од лискуна и белим, већим и трошним, од фелдспата. Фелдспата у њој има и ортотомог и триклиничног. На супрот деанској стени, где су кристали фелдспата остали целцати, овде су индивидуе истог минерала са свим искомадане, тако да силазе до микроскопских димензија. — Лиске од лискуна такође су сасвим искрзане. — Производ распадања фелдспата и лискуна јесте талк. — Магнетит се налази у врло малој количини.

Основна је маса неодређене природе. Већим делом је аморфна. Тај аморфни део састоји се из опала, кога има у знатној количини, из некристалисаног остатка од магме и од

производа распадања. У кристалисане састојке спадају прво микролити биотита, којих има тако много да се стена лискуновитом назвати може. Затим, велики део припада партијцама, неодређене форме а фелдспатолике супстанције, које представљају или застој у развићу или резултат кварења кристалисаних производа.

3. Стубој.

Прави трахитски туф налази се на омаленим висовима код Стубоја. Прави, велим зато, што се на њему виде трази кластичне структуре. У белој и пепељастој маси од туфа наоде се зрна од кварца, кристали од фелдспата и биотита. Свију ових минерала има у знатној количини. — Зрна су од кварца разне величине, личе на зрна од песка, како по боји тако и по општем изгледу. — Биотит је свеж, сјајан, лепо кристалисан, црн или зелен. — Кристали фелспата већином су у процесу распадања.

Мека и трошна стена ова, садржава још комадиће и валутке од неких трахитоидних стена и од једне црвене кварцне стене, и тиме још више обелодањује начин својега постанка.

Од облутака трахитоидних стена правио сам више танких плочица за микроскопско проучавање и нашао сам да већином припадају риолитима. — Облуци од једне трахитоидне стене састоје се из ортокласа, биотита и магнетита, чији кристали пливају у кристалисаној, али доста распаднутој и метаморфисаној фелдспатној основној маси. Кристали ових минерала су искомадани и цела маса стене има неки брешоидни карактер.

Риолитични облуци личе са свим на неке варијетете из Прибоја. — Основна им је маса стакласта, опсидијанска, испуњена производима кристализације: са лонгулитима, глобулитима, кончастим и правим трихитима и са зрнцима магнетита. У њој се наоде и оне конкреције литоидних риолита, што по

мало пропуштају светлост и међ укрштеним николима. Местимице је кристализација напредовала и до образовања фелдспатских микролита.

Макроскопски кристали што се у овој магми наоде и који први падају у очи јесу биотит и фелдспат. — Фелдспат је свеж и бистар; једни су му кристали прости, а други се састоје из више неједнаких хемитропских ламела; први су од санидина, а други од лабрадора. У кристалима фелдспата наоде се стакласте безбојне инклузије са гасним меурићем. Биотит је такође сасвим свеж; у њему се наоде само кристалићи од апатита. Шестостране призмице од овог састојка наоде се у доста знатној количини међ осталим минералима. Коцкастих кристала од магнетита има мање но овог минерала.

Други један риолит, чији се облуци наоде у стубојском туфу, има такође стакласту магму са оним почецима кристализације. Али у овој има много више микролита плагиокласа и оних полу-кристалисаних литоидних конкреција. — Главна је разлика измеђ ова два варијетета риолита, што у овоме другоме има нешто зрнаца од бипирамидног кварца и што су лепо развијени кристали аугита заступили место биотита.

Макроструктура у оба варијетета јесте порозна, а микроструктура им је флуидална.

4. Конопница.

Код овога села до ушћа Власина развијена је лепа серија туфовских слојева. Стена је већином трошна, порозна, беличаста. У њој се, поред облутака од других стена, наоде зрна песка и кристали црног лискуна. Неки облутци припадају риолитима, што се у истом селу наоде и који су у овој расправи на своме месту описани. Од туфозне масе нису се могле начинити танке плочице за детаљна проматрања.

5. Грабовница.

Око Велике и Мале Грабовнице, која се села налазе између Лесковца и Грделице нашао је г. Хофман неки трахитски туф, који ја нисам имао прилике да видим нити да га проучим. Зато се на овоме месту тај туф спомиње само потпуности ради.

На карти сам ову формацију саставио са еруптивним производима код оближњег села Рудара.

XI.

Базалти.

На Нишави, у атару села Островице.

Јединствени у Србији базалт налази се на десној обали Нишаве, изнад островичке воденице[1]).

Са истога места, ја сам у кабинет Велике школе донео знатан број комада од ове базалтске стене. Примерци, које сам проучавао припадају једноме петрографскоме типу, али се морају међ њима разликовати два варијетета, јер им се појединости у саставу не подударају потпуно, ма да су по спољњем изгледу истоветни један са другим.

---

[1]) Између Островице и горње Врежин. брода нашао је г. Хофман, међ камењем што га Нишава ваља, и један комад особите еруптивне стене, која се негде у околини мора налазити. Одлажући детаљни опис и спецификацију ове стене докле се иста на своме месту не нађе, да споменемо сада само неке њене карактере. Спољни је изглед ове стене доста карактеристичан, тако да се по њему самом може распознати од осталих стена из околине Ниша. Прво што пада у очи, то је мандоласта структура, која је постала тиме што су валуци од зеолита испунили врло многе шупљике, које су биле у стени. Ти су валуци у маси бели, али им је површина зелена; по боји својој чине велики контраст са масом стене, која је црна. Величина им је врло различна; највећи су као бадем. Други повелики (али много ређи) уметци јесу од једног црног сјајног, тврдог минерала, који ће бити аугит. А по црној маси стене видљиви су још бели кристалићи од плагиокласа. Микрокристалисана магма састоји се из неких кристалита, микролита плагиокласа, а поред њих има, канда, и нефелина, по чему би ова стена припадала тефритима.

Варијетет А. — Стена се ова састоји из једре, црне масе у којој се голим оком разликују само зеленкаста провидна и сјајна зрна од оливина и неки црвенкасти, тамни и прашни делићи гвожђевите масе, који су по свој прилици постали распадањем првих. Преливена хлороводоничном киселином, маса стене по мало пенуша, а задахнута се осећа на глину.

Најстарији састојак у овој стени јесте оливин. Он се појављује у повеликим кристалима, који су доста добро сачували своју правилну форму. Пресеци су му обично осмострани; ретко кад да пљосни g' нису развијене и да пресеци кристала изгледају шестострани. Међутим, оливин се налази и у комадићима, који су постали парчетањем, правилних кристала. Танке плочице од овог минерала изгледају безбојне и имају роаве површине. Оне упливишу јако на поларисану светлост и показују на истој живе поларизационе боје које су интезивније од поларизационих боја аугита.

Никоји пресеци оливина у овој стени не показују трасе цепљивости истог минерала. На место њих постоје неправилне пукотињице које комадају кристале и служе за основицу распадања супстанције оливина. Производ тога распадања јесте серпентин или хлорит. Интересантни су неки правилни кристали оливина, који у центруму садрже магнетит; периферични им је део претворен у зелени талк, а у среди је супстанција оливина. И они кристали оливина, чије се бледе поларизационе боје слабо мењају обртањем танке плочице између никола морају бити на путу молекуларне метаморфозе, јер би се иначе морали понашати као нормални оливин. Како су кристали оливина старији од многих других састојака стене, то се у њима мало минералних уметака налази; а како су с друге стране, много већи но други састојци, то се сами не налазе обуваћени другим минералним супстанцијама.

Обични умеци у кристалима оливина јесу неки алуминати: плеонаст и пикотит, који се један од другог те-

шко разликују. Оба ова минерала налазе се у оливину нишавског базалта, у виду врло правилних микроскопских кристалића. Плеонаст је тамно-зелен, а пикотит тамно-смеђ.

Сем њих у овом оливину има и микроскопских зрнаца од магнетита, која се од поменутих инклузија разликују неправилном контуром и црном бојом. Гасне се поре наоде у врло малом броју.

Оливин се сав образовао за време прве епохе у консолидацији стене; пре њега су у магми постојали само кристали магнетита и поменутих спинелида, који се у њему, као умеци налазе. Када су се образовали макроскопски кристали оливина, основна је магма постала сиромашнија у магнезији, те се силикат ове базе није више кристалисао у виду оливина; зато се овај и не налази у базалту у облику микроскопсих индивидуа из друге периоде консолидације.

После оливина образовали су се поглавито пироксен и фелдспат.

Пироксен саставља главну масу стене. Он се налази и у виду кристала и у виду округластих зрнаца. Кристали пироксена имају своје форме правилне. Њиови попречни пресеци јесу често правилни октогони, а то бива код индивидуа на којима су све призмине пљосни подједнако развијена. Уздужни пресеци помрачују се врло косо спрам главних пресека укрштених никола. Има кристала, који се састоје из 2—3 хемитропске иннивидуе.

Пироксен је овај прави аугит. Цепљивости су његове врло несавршене, ретко кад да су на пресецима означене. Минерал је са свим свеж; инклузије су у њему врло ретке и не показују ништа особито. Боја је минералу загасита; у танким плочицама разликује се од оливина већ и тиме што је овај тада безбојан. Величина кристала варира врло јако; без лупе се врло мало њих видети може; неки су сасвим микроскопски. Микроскопске индивидуе или су правилно развијени

кристали или су зрна; оне немају у себи никаквих инклузија; многе међ њима показују поларизационе боје много блеђе и са свим различне од боја већих индивидуа.

Сав фелдспат што се у овој стени налази јесте микроскопских димензија; макроскопских индивидуа нема ни мало бар у оним плочицама, које сам проматрао.

Кристали су овога минерала потпуно развијени и очувани. Тај је фелдспат плагиоклас и то лабрадор, што показује косо потамњење његових индивидуа спрам уздужних ивица. Кристали су обично близни; повећи кристалићи састоје се из 3—4 индивидуе. Изоловани, микролитични кристали ретки су и ти ће канда припадати ологокласу. Сем ових има још неких поширових, прилично неправилних пресека неке фелдспатоидне материје, која припада такође лабрадору; барем они ретки четворострани пресеци од исте супстанције помрачују се косо, међ укрштеним николима, чиме се минерал овај разликује од санидина, са којим се иначе подудара у општем изгледу. Количина фелдспата у овом базалту врло је мала, нарочито када се сравни са количином аугита.

Сва маса ове стене није кристалисана; велики њен део заостао је у стакластом стању. Ова стакласта, смеђа маса обувата све њене кристалисане подукте, али се на њој флујдалност ничим не обелодањује. Међутим и она сама налази се у почетку девитрификације, јер су неке њене партије у пола анизотропске, а сва је испуњена још трихитичним мрким кристалитима.

На танким плочицама овога базалта макроскопски се виде само провидна зрна од оливина и црне пегице од магнетита, који је равномерно по маси расут. Сва је остала маса сива и изгледа хомогена.

Варијетет. Б. — Макроскопски преглед овог варијетета базалта показује, да се од првога разликује тиме: 1) што се виде и кристали аугита 2) што су кристали оливина готово

сасвим распаднути и 3) што су кристали магнетита ситнији но у првом варијетету базалта.

Под микроскопом разлика између оба варијета још више пада у очи; али та разлика није толико у минералошком саставу колико у текстури стене. У првоме варијетету није било великог контраста међ производима прве и друге фазе у консолидацији стене, а овде је тај контраст врло одсечан. Минерали прве консолидације или макроскопски састојци јесу: аугит, оливин и магнетит. Овог последњег има врло мало.

Оливина има доста, али је представљен само својим формама, јер му је супстанција сва претворена у талк, серпентин и калцит. — Аугит се јавља у лепо развијеним кристалима. Попречни су му пресеци осмострани, а уздужни шестострани; на првима се виде укрштене трасе од две цепљивости, а на попречним трасе цепљивости дуж призминих ивица. Близанци аугита врло су чести у овој стени. Неке су индивидуе искомадане а друге савијене, што значи да је нека механичка сила на њих дејстововала пошто су се образовале. Кристали аугита пуни су разних уметака: једно су кристалићи магнетита, друго стакласте интерпозиције. Ове последње распоређене су правилно по унутрашњости свога домаћина: оне су груписане у зоне паралелне са ивицама контура кристалних пресека. Неке од њих имају правилне полигоналне форме. Супстанција им је загаситија од опште стакласте масе у стени.

Маса неких кристала аугита подељена је у правилне концентричне зоне, што показују да су се ти кристалу образовали лагано, постепеним наслагањем материје, поврх већ образованих зона. Аугит је у овој стени још са свим свеж и не показује знаке никаквог распадања.

За време друге периоде у консолидацији овога базалта кристалисали су магнетит, аугит и базалт, и то све у виду микролита а у знатној количини. Многобројни кристалићи ма-

гнетита и аугита имају врло често правилне форме ма да су врло ситни.

Фелдспат се налази овде у много већој количини него ли у првом варијетету; има га исто толико, ако не и више но других састојака; само, док су се магнетит и аугит налазили већ и у првом стадијуму стварања стене — фелдспат се сав створио у другоме стадиуму. Његови микроскопско-ситни кристалићи састоје се из више хемитронских индивидуа, које се међ укрштеним николима косо помрачују. Фела овога фелдспата јесте лабрадор.

Мали део магме није кристалисан већ је заостао у стакластом стању. У овој се местимице налазе трихитичне формације, али у много мањој мери но што их има у стакластој маси првог варијетета базалта. Ова општа аморфна маса знатно је бистрија од аморфних партијица, што се као умеци налазе у аугиту; томе ће бити поглавити узрок, што је се из ње издвојило све гвожђе у виду магнетита и тако се иста избистрила, а за време образовања оног аугита све је то гвожђе било још у магми и тако јој давало загаситу боју.

Примедба. При штампању ове расправе учињено је више погрешака, међ којима је највећа она на стр. 199, у реду 18 озго, где стоји „порфирите“ место: андезите.

I

БЕЛЕШКА
О НЕКИМ СТАКЛАСТИМ СТЕНАМА.

ОД

Ј. М. ЖУЈОВИЋА.

Под именом: природна стаклад, разуму се минерали и стене што су у науци познате под именима: опсидијан, перлит, смолац, пловућац и т. д. То су аморфни, стакласти силикати алуминије и алкалија. Они се рачунају у стене више нег у минерале за то што се не састоје, у целој маси, из истоветних молекила, већ су често врло сложеног састава.

Испитивање вулканских стаклади од велике је важности за минералогију и геологију, јер се у тим аморфним телима наоде неки предмети, који показују прелаз из аморфног стања у кристално и тиме расветљују питање о процесу кристализације. Таква тела, која имају полу-кристалисану структуру и рудиментарне правилне форме зову се кристалити. Они се деле на лонгулите, глобулите и трихите. Лонгулити или белонити јесу дугуљасти, прави кристалити, чији су крајеви оштри или затупљени, надувени или расцепљени; глобулити су кристалити, који имају форме кугласте, јајасте или мандоласте; а трихити су танки, власасти и више ил мање замршени кристалити.

Ови предмети представљају прве почетке девитрификације једне стакласте масе; па ма да су до сада ревносно проучавани, још је једнако вредно детаљно проматрити и описати сваки појединиi пример стакласте стене. У овој белешци

ја ћу описати неке стакласте масе из Србије упоредо са неким страним стакластим стенама, које још до сада нису биле проучене.

I.

У Минералогији и Геологији г. Dr. J. Панчића, страна 177, стоји означено, да се опсидијан налази у Србији, у клисури код Белог Потока, а у минералошко-геолошкој збирци Велике школе налази се један минерални примерак из Белог Потока који је заведен у каталог исте збирке (№ 1594) као „опсидијан", и који је послужио г. Панчићу за горње тврђење.

Проучавајући овај примерак „опсидијана" ја сам га упоређивао са неким америчким и другим опсидијанима. Ти опсидијани, које сам имао при руци да проучим јесу из ових места: Quiesca, Siccipamba, Los Ubalos и Pisoje. — Опсидијан из првог места јесте сасвим црн, сјајан; провидан, али слабије но други опсидијани; на њему се налазе шупљике, које су често испуњене неким белим или безбојним сјајним кристалима. Помоћу микроскопа види се, да је његова маса испуњена кристаластим формацијама. Белонити, микролити аугита и магнетита, трихити прости и трихити скупљени у кићанке са црним непровидним дугменцетом у средини — све се то нагомилало и испрепетало у овом опсидијану. Местимице белонити превлађују друге елементе, а по негде превлађују трихити, тако да је цела маса подељена као на неке зоне. По границима ових зона, а нарочито у близини сваке поворке аугитских кристалита и микролита налазе се нека зрнца, која су образована местимичном кондензацијом стакласте материје. Многа од њих имају у своме центруму по један микролит аугита или магнетита, а сва показују црни крст, када се посматрају на поларисаној светлости међ укрштеним призмама анализатора и поларизатора. Обично су ова зрна изолована, али по некад су два и више спојена међ собом у виду бу-

брежастих агрегата. У овом опсидијану наоде се велики кристали триклиничног фелдспата, по својој прилици лабрадора, чије су поједине индивидуе сложене по закону албита и периклина; осим тога, ту има амфибола, магнетита и мрких петросиликатних сферолита. Аугит, олигоклас и магнетит наоде се и у виду микролита; кристалићи првога издуљени су и често скупљени у виду звездица.

Сличних микроскопских формација има доста и у опсидијану из Los Ubalos. Ту су жути аугитски кристалити чији су крајеви шири но средина (белонити) и црни трихити на цик-цак са нискама глобулита, који су или мрки и провидни или црни и непровидни.

Аугитски кристали образују читаве поворке у правцу флујдалности и то често све по правим линијама. Од макроскопских кристала појављује се само санидин. Много неправилније појављују се овакви микролитични кристалити у разним примерцима опсидијана из Siccipamba. У неким има само кристалита, у другима само трихита, у трећима само микролита, а у неким варијететима има свију тих формација. Сви су ови опсидијани црни са неким црвеним партијама, где је обична маса опсидијана испуњена великим црвеним или жуто црвеним стакластим инклузијама.

Опсидијан из Pisoje најзнатнији је тиме што не садржи никаквих кристаластих, микроскопских формација. Ово одсуство сваких кристалита карактеристично је тим више, што је врло мало опсидиајна на којима је још примећено, и што се тим карактером овај опсидијан приближује другој минералној фели — молдавиту.

Ако сада сравнимо опсидијан из Бела Потока са овим опсидијанима, који се могу сматрати за типичне, онда ћемо видети, да се по неким карактерима идентификује са правим опсидијанима. Карактери, који се тако подударају, јесу: општи изглед, боја, сјајност, провидност, тврдоћа и хемиска реак-

ција. Општи је изглед нашем минералу стакласт. Боја му је црна; уситњени прашак је сиво-зелен. Сјајност је стакласта, по мало смоласта; степен је сјајности доста знатан. Провидност је прилична само по ивицама и у танким плочицама. Прелом је нераван и шкољкаст. Тврдоћа му је 6,5. У киселинама се не раствара.

Пред дуваљком загрејан топи се, врло споро у црно хомогено стакло. Тиме се разликује од опсидијана, који се пред дуваљком кока, побели, претвара у пловућац, а даљим загревањем тек у хомогено зелено стакло.

Молдавит (Псеудохризолит или Бутељенштајн) понаша се слично пред дуваљком, али само тада мења нешто и боју своју.

По појавима топљивости, дакле, опсидијан из Белог Потока личи на молдавит. Чешким је молдавитима белопоточки минерал сличан и по томе што у његовој црној и сјајној хомогеној, стакластој маси нема никаквих микроскопских кристалита. Знамо да таквих микроскопских инклузија нема ни у неким правим опсидијанима, као што су они са Крафле на Исланду, Тауранга у Њу-Селанду[1]) и у опсидијану из Рісоје, који сам мало час описао. С друге стране, минерал белопоточки није са свим лишен кристалита, јер се подебела тамна зелена кора, којом је његова црна и светла маса обувађена састоји једино из агрегата врло ситних кристалита.

И примерци молдавита обложени су неком зеленом кором, али нам аутори, који су овај минерал испитивали не казују из чега је састављена та кора. Маковски сматра ту кору за производ распадања масе стакласте[2]).

---

[1]) Zirkel: Die mikroskopische Beschaffenheiten der Mineralien und Gesteine. 1873 стр. 351.

[2]) Makowsky Ueber die Bouteillensteine von Mähren und Böhmen. — Tchermak's Mineralog. und petrograph. Mittheilungen 1881. 1. Heft. стр. 43.

Периферични део нашег минерала састои се из агрегата кристалита, који су по свој прилици примарног порекла. Ти су кристалити разноображно распоређени: неки сасвим неправилно, а већина је искупљена у сферолитичне гомиле, које се, кадшто, и голим оком распознају. Помоћу микроскопа виде се пераја из којих су сферолити сложени. Пераја се тако слажу да спољна ивица од пресека сферолита има звездасти изглед. У центру, камо конвергирају поједина пераја, наоди се обично по једно црно, непровидно зрно, (као да је од магнетита) или кристалит од неког фелдспатоликог минерала; који дејствује на поларисану светлост, али нема правилне спољне форме, јер је навалом околних кристалита спречен у развитку своме. Поједина пера састоје се из безбројно много правилно, али не увек једнолико, рапоређених кристалита, који се по положају и величини могу поделити на два-три реда. На некима има три реда кристалита: највећи иду радијално, дуж пера, по њима стоји друга серија косих жиока, а на ове се ослања трећа серија још ситнији жиочица, које се тек са јаким увеличавањем дају распознати; овакав агрегат кристалита личи доста на агрегат кристалића леда, што се у виду иња вата по прозорима. На другим перима нема уздужних иглица, већ се косе жиоке додирују крајевима по једној линији, која одговара бадрљици на птичијем перу.

Има сферолита што се састоје из пераја, која сасвим личе на птичија пера: сплетови жиока и жиочица — чије — насађене су на дугачке и повеће анизотропске притчице — бадрљице — које конвергирају ка центруму сферолита. Пресеци ових кристалита јесу дугуљасте четворостране притке, које су у толико краће и у толико се више приближују квадратима, што су ближе центру сферолита, јер су туна пресеци попречнији по овим приткама но даље од центра.

Сличне сферолитичне агрегате кристалита посматрао сам и у танкој плочици од једног обичног зеленог стаклета; само

су овде агрегати простији, сферолити мањи, без централног зрна и нису локализирани већ су неправилно растурени по целој маси, која је и прљавија и порознија него ли маса белопоточког минерала. Пераcте, повелике кристалите нашао је Фогелсан у стаклету из Штолберга, а звездасти и други агрегати кристалита нађени су у пехштајну из Арана на шкотским островима[1]).

Овакви агрегати кристалита наоде се дакле, и у природним и у вештачким стакладима, те се по њима, с тога, не може поуздано тврдити, које је стакло природно, а које вештачко.

Сем ових ситних кристалита у белопоточком „опсидијану“ има и повећих жутих белонита, али у малој количини. Ови белонити имају крајеве дебље но средину; контуре су им кадшто изрецкане, а површина је цртаста. Они су обично изоловани или неправилно нагомилани или образују звездасте агрегате. Материја је њиова полукристалисана, јер дејствују по мало на поларисану светлост; тако се исто полуанизотропски понаша и агрегат ситних кристалита у горе описаним сферолитима.

Главне сличности и разлике белопоточког камена са опсидијаном:

1) Боја, сјајност, прелом, провидност и тврдоћа подударају се код оба тела.

2) Микроскопски умеци, који се налазе у великој већини опсидијана по целој њиовој маси, фале у маси овога камена и локализирани су на периферију, гди чине као неку кору.

3) Топљењем се белопоточко тело претвара у једно стакло, а не у шупљикаву масу, као опсидијан.

4) На правим опсидијанима приметна је и микро-флујдалност, а на авалском само макро-флујдалност.

[1]) Zirkel. loc. cit. стр. 377.

Упоређење са молдавитом:

1) Сјајношћу, преломом, тврдоћом одсуством микролита у маси и присуством неке зелене коре — подударају се оба минерала.

2) Молдавити су зелени и врло шупљикави, а наш минерал је црн и није тако порозан.

3) Молдавит је Helmhacker нашао у серпентину, а и наш „опсидијан", по уверавању г. Панчића, нађен је у белопоточкој серпентинској клисури. Белопоточки минерал пре ће, дакле, бити молдавит него ли опсидијан.

Али се пораћа питање да ли је примерак, који смо испитивали одиста природни минерал, а не какав вештачки производ? Питање је ово доста тешко решити. Сами чешки молдавити тако личе на вештачку стаклад, да г. г. Маковски и Чермак почињу исповедати, да то нису природни, већ вештачки минерали, који су постали при топљењу масе за фабрикацију стаклета. Некако се десило, да су чешки и моравски молдавити нађени баш тамо где су некада биле фабрике стаклета[1]). Али у долини белопоточкој није никада било, како се зна, никакве фабрике стаклета. Најближа „срчана" налазила се некада у рипањској реци. Међутим, зна се, да су около Авале биле топионице руда, што сведоче многе шљаке. Па да није белопоточки опсидијан каква шљака, избачена при топљењу неке руде? То је мало вероватно, јер ова маса не личи на обичне шљаке, које се при топљењу метала добијају. Али ма каквог да је порекла, она је интересантна по сличности њене

---

[1]) Када је ова расправа дата у штампу добавих Sechstes Programm des K. K. Staats-Untergymnasium zu Trebisch veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1882–3. у коме је чланак: Die am Iglavaflusse abgesetzten Moldavit-Quartzgerölle. Von Dr. Fr. Dvorsky. Аутор је сам на више места наодио у Моравској комаде молдавита, у приликама које са свим сузбијају претпоставку Маковскога, да су то вештачки производи. Свакојако ово питање остаје још не решено.

масе са молдавитом и по особеним кристалитима што су у периферичним деловима те масе развијени.

II.

Примерци перлита, које сам проучавао, донесени су са Рудника. Њих сам упоређивао са перлитима из Quisca и Cueva de Quisca. На овима се већ и са голим оком види, да им је структура перлитична. Димензије куглица ових перлита доста су променљиве; неке се једва виде голим оком, а друге су у величини лешњика. Ситне куглице збивене су једна уз другу, а крупније су размакнуте и опкољене једном стакластом масом.

У танким плочицама куглице су представљене кружним линијама, које се не слажу и не затварају онако правилно, као што то бива код других перлита н. пр. код перлита из Мађарске.

У куглицама има врло много трихита, белонита и глобулита. Трихити су више или мање превцјени, прости или скупљени у кићанчице са непровидним зрнцем у средини. — Кристалити су му врло мали, прави и призматични, жути; њих има веома много. — Глобулити су такође жути; по кадшто су скупљени у велике гомиле и образују читаве поворке. Материја свију кристалита не разликује се од материје трихита; она је жута, бистра и аморфна. Сви су кристалити поређани поглавито у правцу флуидалности, која је врло лепо означена неким мрким стакластим кончићима и елипсоидним капљицама; ова иста аморфна материја узима често врло неодређене облике.

На неким деловима ових стена нема куглица нити перлитичне структуре, и ту се они јављају као прост опсидијан.

Макроскопски минерали што се у овим перлитима налазе јесу: мрки врло сјајни биотит (види се и голим оком) хорнблenда и фелдспат, од којега многи примерци припадају за цело

неком триклиничном фелдспату. — У стени има врло мало микролита олигокласа, а још мање аугитских микролита. —

Наш перлит из Красојевца на Руднику има тек први нацрт перлитичке структуре, јер су жилице и пукотињице што ову структуру означују у тако рудиментарном стању, да ова стена местимице прелази у опсидијан.

Основна је маса у овом камену, сива, светлуцава и стакласта. По њој су растурени црни светли кристалићи од биотита и жута зрна од фелдспата.

Под микроскопом се у стакластој магми виде небројени трихити; исти су од неке жуте супстанције, средње су величине и прости т. ј. нису у кићанке састављени нити су на њима опацити нанизани. Лонгулита има врло мало. Чешће се виђају глобулити, али су изванредно ситни.

У овој се опсидијанској маси налазе уметути неки минерали од којих се голим оком распознају биотит и фелдспат, а помоћу микроскопа открива се амфибол, магнетит и апатит. Количина овог последњег врло је мала. Магнетита има доста у крупним, лепо развијеним кристалима и у виду микролита. Кристали су амфибола доста ретки али увек близни. Супстанција је биотита доста нагрижена, јер индивидуе тога минерала не дејствују довољно на поларисану светлост. Живље но обично дејствују кристали фелдспата, који се на поларисаној светлости жутом бојом колоришу. Фелдспат је санидин и плагиоклас. У њему има минералних интерпозиција, а на неким индивидуама могу да се проматрају врло лепе зоне, по којима је кристал растао.

Узимајући у обзир неразвијеност перлитичке структуре ова би се стена могла рачунати пре у опсидијане но у перлите.

Свакојако, она је прва стакласта стена, за коју се до сада у Србији зна.

Београд. Јануара, 1882.

КОРСИТ СА РУДНИКА.

ОД

Ј. М. ЖУЈОВИЋА.

Бесон је први, још у години 1789-ој, описао једну диоритичну стену са Корсике, чија се маса местимице у кугле одлучила. Ту стену, корсит названу, проучавали су доцније Рено и Делес; Деклоазо и Фогелсанг. Она се састоји поглавито из плагиокласа и хорнбленде, а има у њој биотита, кварца и пирита[1]). По тврђењу Розенбуша у њој се мора налазити и један аугитични, јако полихроични минерал, о чијој се фели знаменити петрограф није јасно изразио[2]). За плагиоклас је Делес доказао хемиским путем, а Деклоазо оптичким, да припада анортиту, а не албиту, као што се раније држало. Исту је стену Циркел ставио међ ретке анортитске стене, поред сукрита, а Розенбуш је ставља међ обичне диорите. Корсит је врло ретка стена. Управо, њен потпуни тип познат је био до сада само на Корсици. У најновије доба пронађен је корсит у Калифорнији, као што о томе уверава Second Report of the State Mineralogist of California, за годину 1881 и 1882. У Оверну је Фон Лазол нашао један диорит, на коме се виде тек неки почеци одлучивања састојака у кугле.

Кугличаста стена коју је на Штурцу у Рудничкој, год. 1866 нашао проф. Панчић, може се сматрати да је најбољи

---

[1]) Vogelsang. Ueber die Kugelgesteine von Corsica. — Sitzungsberichte d. Niederrheinisch. Geselsch. f. Natur. -- und. Heilkunde zu Bonn. 6 Августа 1863 страна 18?—192.

[2]) Rosenbusch. Mikroscopische Physiographie der massigen Gesteine. 1877 страна 268.

представник корсита. Она је врло лепа, једра, зрнасте структуре са плавичастим и тамно-зеленим минералним састојцима, који су на много места сфероидалне конкреције образовали.

Количина кугластих конкреција варира по свој прилици у маси стене, јер се и на самом једном примерку види, да нису подједнако распоређене по маси. Местимице има их тако много да се готово додирују и врло мало опште масе међ собом остављају.

Форма ових конкреција није потпуна кугла, већ су више јајасте са депресијама. — Величина им варира од 3—4. см. — Свака се кугла састоји из два дела, језгре и периферије. Језгра је идентична са спољном масом ван кугле; величина јој је 1—2 см. Периферија се састоји из концентричних зона фелдспата и амфибола, у којима су поједини елементи радиално понамештани. Има куглица које се састоје из 10 наизменичних зона од фелдспата и амфибола.

Зоне фелдспата веће су од зона амфибола, оне су обично по 2—3 мм.

Зоне амфибола су од $1/2$ мм. дебљине.

У првима се радијалност много боље опажа но у другима.

Кугле су од масе одвојене доста оштром линијом. Крајна је зона од фелдспата; до ње су се искупили кристалићи амфибола из опште масе, који су иначе по њој хомогено растурени и измешани са кристалима фелдспата.

Фелдспат је плавичасто бео, а амфибол је затворено зелене, боје и сјајан.

Кугле. Зоне фелдспата састоје се обично од игличастих, радијално понамештаних индивидуа. Границе појединим индивидуама нису обично оштре, већ исте једна с другом срашћују вијугавим шповима, (какви се налазе међ костима лобање). — По неки се кристали састоје из неколико близних индивидуа и на таким се кристалима опажа лепо, да се међ

укрштеним николима помрачују врло косо спрам њиових главних пресека.

Зоне од фелдспата у куглама овог — диорита понашају се на поларисаној светлости као агрегат индивидуа, то јест, свака је индивидуа самостална и разликује се од суседних својом поларизационом бојом. Поларизационе су боје много живље но што су обично код фелдспата. Тај факт и косо помрачење упућује нас на анортит. Супстанција је овог фелдспата са свим чиста и не распаднута.

Зоне **амфибола** састоје се из врло ситних кристалних партијца са искрзаним ивицама. Делићи од тог минерала обувађени су масом сферолитичног фелдспата, који је по томе млађи од амфибола.

Друге особине су му истоветне као и на амфиболу ван фелдспата.

Магма.

У основној маси стене има готово исто толико амфибола колико и фелдспата. Само местимице, а поименце око сферолита, превлађује први минерал над другим.

Амфибол је зелен, а у врло танким плочицама плаветникаст. Полихроизам његов није тако јак као обично, али су му поларизационе боје доста живе. На супрот реду који се у куглама виђа, овде је амфибол млађи од фелдспата и других састојака стене; његова повелика зрна обухватају кристале фелдспата и подражавају (местимице) офитичку структуру.

Ретко се виђају кристални пресеци, који су још задржали своју кристалну форму; такви су обично попречни пресеци на којима се још могу посматрати две обичне амфиболске цепљивости. — Супстанција се у већине кристала овог минерала одржала још у свежем стању; али у по неким примерцима претворила се у агрегат листића од талка. Неке су индивидуе нагрижене тако да слабо дејствују на поларисану светлост и показују једва приметан полихроизам. Овај је ам-

фибол обична, хорибленда. Сем ње у истој стени има и актинота, који се познаје по својим дугуљастим, игличастим кристалима, што се, међ укрштеним николима, помрачују косије но остали кристали од амфибола.

Од минералних интерпозиција, амфибол садржава само микроскопске делиће од магнетита, који у неким случајевима могу бити и секундарног порекла.

Нека се зрнца од вог минерала претварају у хематит.

Фелдспат је трикличичан. Кристали су му лепо развијени и разговетно ограничени. Они се састоје из много близних индивидуа. Индивидуе се близне по примеру албита (раван близнења g') а врло се често наоде албитски близанци комбинисани са близанцима периклинске форме (раван близнења p). Поједине химитропске ламеле повелике су и међ укрштеним николима добијају живе боје, као што бива са кристалима анортита. Исто тако и угао помрачења близних кристала, са обе стране ивица што представљају равни близнења појединих индивидуа, одговора углу помрачења који је карактеристичан за анортит.

Фелдспат је дакле једне исте феле у сферолитима као и ван њих. Само су му кристали ван сферолита већи, правилнији и обуваћени су кристалисаном масом од амфибола, а у куглама је то на против.

Од минералних интерпозиција кристали плагиокласа садрже нешто талка и калцита, који су постали распадањем супстанције самога фелдспата.

На једноме комаду стене види се и један примерак неког жутог, пиритоидног минерала, који без сумње спада у са свим случајне и ретке састојке. — Сем пирита у ретке састојке спада и биотит.

Нека кристална зрнца личе доста на кварц, али се за таква не могу поуздано узети, јер имају особине, које се и на зрнима присутнога фелдспата наоде.

Узимајући у обзир минералошки састав и зрнасту, гранитоидну структуру корсит се мора ставити у фамилију диорита. То је анортитски диорит, који са андезитским и лабрадорским попуњује серију диорита. Таквих анортитских диорита, али без кугличасте текстуре, има још само на пет-шест места, на Уралу, у Ческој, на Азорима и т. д. Обичних диорита нема много у Србији. Ја поуздано познајем само диорите са балкана Св. Николе и из Јошаничке бање. Геолози страни помињу још неколико, али су му ти или непознати или сумњиви.

Које је старости корсит то се за сада још незна. За онај са Корсике мисли се, да спада у серију старих ерупција.

Наш руднички корсит чини ми се да је млађи. Али се од дефинитивног тврђења, још морамо уздржити, докле се односи разних формација на Руднику боље не испитају.

Београд. Јануара 1882.

МАТЕРИЈАЛИ ЗА ИСТОРИЈУ
ЦРНЕ ГОРЕ.

I.

(ИЗ ВРЕМЕНА ВЛАДАЊА ВЛАДИКЕ ПЕТРА I.)

Из многобројнијех материјала за историју Црне Горе, који се налазе на моме расположењу, а које ја или преписах у Московскоме Архиву министарства иностраних дјела, или у Петроградскоме Државноме Архиву, или опет које нађох, послије мога доласка на Цетиње, у цетињској манастирској ризници, ја ћу неке саопштавати, но кад кад, да се штампају у Гласнику српског ученог друштва.

Свакако не могу пропуштити да овђе не речем неколике ријечи о великом богаству материјала за нашу историју, које нађох у манастирској ризници.

По свој прилици некада, када се реставрирао или стари кнежев дворац, Биљарда, или садашњи кнежев дворац, ова су писма пренесена у манастир, и бачена у једну велику кашету у манастирској ризници. Будући да манастир није био срећан имати у својијем стијенама таквога калуђера, који би знао цијену томе неоцјенивоме богаству за нашу историју, то на та писма није нико обраћао пажње, но су била бачена у неко ћоше, ђе су јако пострадала од миша и влаге. Многа су писма са свијем изједена од миша, а многа су тако оштећена, да им

се једва из заосталога може изнаћи смисао. Многа су пак писма изагњила од влаге са свијем, а многа су тако оштећена, и мастило им се изгубило, да се са тешком муком могу прочитати. Ну опет много их се у цјелини спасло. Има свега око двије хиљаде писама, и то све бјеше згрушано у грдну мјешавину. Нити се знаваше ђе су писма из доба којега владике. Много ме је труда стало док сам све то разабрао, и раздијелио по времену у којему је што писано.

Има ту писама почињући од 1705 године, па до кнеза Данила. Писма су писана на разнијем језицима: српском, латинском, италијанском, француском, руском, турском и грчком.

I.

Суд Црногораца над католичкијем абатом Франциском Долци Вицковићем, који је био секретар владике црногорскога Петра I.

„1804 године новембра 27 днева, Стањевиће. Предложеније, које нам би од високопреосвештенога господина митрополита нашега на Цетиње прислано, и које ми прочитасмо и разумјесмо како ниже изговара бисмо сагласни послушати. — Его високоблагородије господин надворни савјетник и от Арбаније консул Алексије Јосиповић Мазуревски будући доша на Стањевиће, по звању господина митрополита и кавалера нашега, такође по вољи и настојатељству его високопреосвештенства сва писма Долцина разгледао је ђе он Долцинађе се обличен, пред господином митрополитом, не само у препису с первим консулом францушкијем Бонапартом, него и с многијем државам, а без знања и договора митрополита и кавалера нашега; како је он господин митрополит, у тому дјелу реченога Долци пред господином консулом у његове лажи обличио, тако да он издајник није знао ништа одговорит, него остао мучећи; а како је ови злочинац сакрио, или некому предао виши дио најпотребитијех орићиналнијех пи-

сама у којијема највише потајност од његовијех злочина стоји, и не хотио ништа казати не само од добре воље, него и под шибикама нећће ни једно објавити. А када би по рукама и ногама закован у вериге, таде се нађе у његове доње хаљине фалси пашапорат од имена његова високопреосвештенства написани и печатом његовијем утврђени, будући речени издајник у митрополицки дом живио и могао по своему лукавому лицемјерију и пронирству водити различите зловредне преписке с нашијема злотворима, како се то на сверху објавило. И таквијем потајнијем начином сакривајући од нас своје злонамјерениије донио нам и нашему отечеству прежестоки ударац и безславије пред великим протектором нашијем его императорским величеством Александром первим самодержцем всеросиским. Тога ради за љепше и чистије све по реду разбирати ест веома потребито да господин росиски консул по сваки начин у томе дјелу толико буде присуствовати, али како се он находи слабога здравља, и не може на Цетиње поћи, за то потребно је да он дође ради вишеречeнога дјела на Стањевиће, и по тому би предложено високопочтенога правитељства членам, господину губернатору с дружином, да би такође дошли на Стањевиће узети с реченога Долци показаније, и принудит истога што би он предао сва писма од којијех се јавни биљези находе, и да би ово важно дјело пред лицем господина консула свершили, како се већ открило, и поступили с њим издајником Долци по сили и јасности нашијех црногорскијех закона, с утврђењем сентенце и међу тијем докле се сваколика дјела сврше биће он злочинац уздержат овде на Стањевиће под крјепком стражом.

„Тога ради 24-га числа сви ми ниже подписати дошли смо на Стањевиће ђе примисмо перво објавленије от росискога императорскога господина консула Мазуревскога, а друго предложеније от его високопреосвештенства господина митрополита нашего како овде по једно изговара.

„1. Преданост црногорскога народа, единоверије и единојазичије и јединоплеменије обраћајући у деведесет и четири годишта мисли росискијех цара на добро корист и славу храброга овога остатка србскога царства додавале су њему, колико је било могуће, све начине и помоћи које су могле сахранити црногорску државу и слободу, и повратити Црногорцима у своје вријеме ту свјетлост и славу, које су биле у перва времена свијема народима украбљене, који исповиједамо православну греко-восточну саде торжествујућу вјеру. Честита доба благосивљајући побједоносне војске безсмртне Екатерине узвисили су руско-православну вјеру у кратко вријеме на највиши степен. Ово је породило у вашијем душама вишу и вишу узданицу, надати се и гледати за ваше труде и трпјење од њенога величества виших милости и благодјејанија. Оно што је ова велика императрица започела, то сада њезин унук, високи покровитељ ваш, Александар Први Самодржац всеросиски јавно пред лицем цијелога свијета производи, утврђавајући вашу срећу, и чувајући вас од душманах вјере и слободе ваше, јавни биљези и свједочанство милосрдњејшега покровитеља вашега који се брине и мисли за честитост и срећу вашу започели су се на ови начин: будући је он разумио да вјероломни и пријеварни народи простиру своје мисли преко лукавога и злоковарнога Долци лишити вас истините слободе ваше, а може бити и православија, одправио је он велики господар својега ђенерала леитенанта и кавалера графа Ивелића да би он такому злу, не само сваку преграду и сметњу поставио, но и прогонит свакога који би посегнуо закључати слободу вашу под тешке окове робства и неволље; сврх тога угодно је било његовому величеству ради користи и одбране ваше у цесарскому граду Котору поставити консулат како сами очито видите и ово је нови биљег високомонарших к вама милости и благоволенија, у чем он господин консул увјерава вас што би не имали сумње јербо

прва његова дужност по вољи милосрдњејшега господара императора содержаће се у том што би не само бранио, сахрањивао и у напријед авизавао нас од свакога зла, но и сувише да ће са свом снагом о користи и срећи радити. Оставало је у савршеној тишини и доброј уредби церногорској што би пријеварни и зломишлени Долци био познат од високославнога архипастира вашега, од вас и од свега народа такви какав се он сада објавио, или да би из Црне Горе био прогнат ђе је његово стојање потресало благополучије, слободу и православије церногорско; и то је био узрок по којему и простирало се искање господина ђенерала леитенанта графа Ивелића. Знаде он господин консул што добродјетелни ови архипастир правитељство и вас церногорски народ, судећи по својијема срцима, платили су добро за добро (sic) неблагодарному издајнику Долци и што се више и силније упирали за не изагнати га по настојатељством господина ђенерала и господина консула, то вишепоменутога издајника чини веће крива пред лицем цијелога свијета. У садањему његовоме бићу он је учинио свој Црној Гори услугу и црногорски народ био би неблагодарен кад му не би дали прибјежишта, но јесте ли ви икада помислили и је ли ваш архипастир помислио што изгнани и у свијема краљевинама на кастиг осуђени смутливац Долци учинио је вама ту службу с лукавијем и преварнијем мислима за уклонити вас лакше од истинитога добра, и за посегнут јаче на поштење, на слободу и управ на вјеру вашу? Истинито нијесте се ви таквому лукавству надали; ви сте преварени, али је вас преварио такви пријеварник који је више мудријех и разумнијех људи у свијету преварио. Самогући Бог уздржавајући јавно слободу, правицу, чистосрдачије и православну вјеру вашу нејизреченијема судбама сачувао је вас од злоумишљенога и хиљавога предатеља вашега Долци; и у то само вријеме када ови злочинац мишљаше да се хоће уздигнути и веселити верху добра

које сте му учинили совршавајући његово весеље сверху посљеднега злополучија и несреће ваше; он господин консул обвезан и дужан по чистој совјести открити пред Црногорцима и пред лицем цијелога свијета сву истину како је ово слиједило: 13-га числа овога мјесеца будући овђен на Стањевиће, од господина митрополита и кавалијера призван разговарати се о њекијем послима, који се тичу до обћенароднога добра дође ријеч у разговору и до преступника Долци, и у тому разговору би предложено од господина консула нашему господину митрополиту што би он за познати љепше какав је Долци разгледао сва његова писмена дјела. Тада је господин митрополит сверрдно молио што би господин консул то на себе узео, и све по реду чисто разабрао, на што он и не хоћаше приступити, но видећи да његово високопреосвештенство остаће веома огорчен и по тому приступи, а када издајнику Долци би заповијђено митрополитом и кавалером до његовијех писама, тад је само он господин митрополит могао имати јавно доказатељство верху Долцине невјерности, јербо Долци њему у више пута изговорио што он пријед и драговољније себе убијет, него ли консула до својијех писама допуштио; ови дрски и сумнителни одговор даде правични разлог арестовати сва његова писма и изагнати га из ћелије, и допуштити господина консула да од мала до велика све хартије његове и пред његовијема очима пребере. Високоблагородноје правитељство, дом архипастира вашега, чест, слава и храброст и само православије осрамлени овијем издајником који није достојан ни именом човјеческим назвати се, али се не плашите, всесилни и свемогући цар небесних сил ослијепио је, унизио и поразио не вас, но предатеља вашега који је вама копао јаму па сам себе ринуо у њу; преписка с француским правитељством, коју је ови издајник водио, нашла се у њега, он је призивао Французе за погубити вас, слободу и православије ваше, и он је њих увјеравао о вашој к њима

преданости, и да ви срдачно желите слободу колико да Црна Гора слободна није; нашло се и јошт много другијех писама која истинито откривају издају и зле његове мисли противу слободе славе и части ваше. Али што господин консул за различите узроке овдена спомињати не хоће, него само увјерава да нема кастига којега речени злочинац својим посегатељством пред лицем цијелога свијета заслужио није. Находећи се господин консул у посланства, а Црногорци у покровитељство всемилостивјејшега монарха који је смертну кастигу у својему царству всемилостивјејше забранити изволео, то он, по дужности од своје службе, овому правитељству предложио, осуждавајући по законима црногорскијема предатеља, уставити и не извршити смертни кастиг, него име предатељево како на Цетиње и на Стањевиће, такођер и на све црногорске пазаре објесити, а самога предатеља у веригама уковат, и на вјечно вријеме под крјепком стражом у тамницу затворити, или тако учинит како буде у своје вријеме наређено од его императорскога величества височајшаго церногорскога покровитеља императора и самодержца всеросискога; а што се тиче до књига и писама овога издајника, то он господин консул моли ово правитељство да би умах под подписаније сентенце за његовом рицевудом њему, консулу, у руке предано било на сахранење у консулат до повељенија и заповиједи од его императорскога величества. При толиком ризичном ради Црне Горе происхожденију не може он, говори господин консул, не жуђети его високопреосвештенству правитељству и свему народу црногорскоме и брдскоме што би ови садашњи изглед послужио свијем у напријед за сахранење од лажљивијех и пријеварнијех људи који јесу највиши злотвори и непријатељи части, слободе и благочестија церногорскога, и што би све више и више утврђавало се усердије и преданост свега овога народа к ономе силноме царству које по јединојезичију и јединокровију истинито ради о до-

бру и благополучију христијанскому, а особито цeрногорскому и бердском у. —

2. По крепости нашијех црногорскијех закона издајник Долци, будући се одкрио јавни и зловредни предатељ у његовим препискама с душманима нашијема за издати отечество наше имао би осуђен бити на сиртни кастиг да би сила и свјетлост нашијех закона у цијелости сахрањена била; но будући архипастирски чин, у којему се он господин митрополит находи, веже истога са свијем што је најжесточије начином увријеђен био и обезслављен пред високославним протектором Церногорским по закону божију и по изгледу Исус Христову познаје се у дужности не посегнути на освету противу вишеименованога издајника, него истога на правосудије Божије оставити и више пазити да буде милосрд и готов простити све што би њему самоме учињено било; а сврх тога гледајући писмо од господина консула Мазуревскога получено у којему он господин консул, међу осталијем објављује да корист његовога великога монарха и церногорскога покровитеља требујет да би сентенција на сирт предатеља Долци не извршена била до наредбе и заповиједи милосрднејшега господара високославнога императора Александра; и по томе хоће што би у овому важному дјелу учињено било како је жеља господина консула и како је угодно его величеству всеросиском у самодержцу, будући је то здружено с интересом црногорскога правитељства, а при том да се неби душманин црногорски пријеком сирћу реченога злочинца окористили и сувише да неби могли сакрити лукаве и пакостне интриге које се противу црногорскога народа, правице и поштења простиру. По овому приступисмо судити вјероломнога Долци, и наредисмо секретару нашему узети од њега скаску све чисто по реду, и пред нама приказати како и јест приказао.

По заповиједи високопочтенога правитељства би испитан Долци како ниже слиједи:

Питање (к Долци) како ти је име и презиме, и одакле си, ђе си се родио и крстио; од које си вјере и закона; и колико годишта имаш?

Одговор. Име ми је Франо Долци. Старином Ерцеговац, а родио сам се у Дубровник и крстио; имам године 62 и од римскога сам закона.

П. За који си посао и са каквом мишљу доша на Стањевиће у Црну Гору?

Од. Поради здравља и ништа више.

П. Стојећи на Стањевиће јеси ли имао с ким каква потајнога договора, али писања поради чесове издаје господина владике, али народне?

Од. Ни с ким нако са Стефаном Вучетићем који ме молио да ми да 500 цекинах а да ми понесе робу и да ће ме чекати у Јакин, али на Ливорно, јер се мисли ту стабилити у име трговца говорећи да му се досадило стајат на Стањевиће, а ја нијесам хтио то учинити.

П. Је ли те ко молио, или си од своје воље писао ђенералу Бонапарти Французу.

Од. Ја како од моје стране, тако ни од чије друге нијесам писао ништа више нако пјесму; а молио ме Стеван Вучетић да пишемо Бонапарти да нам што буде боље, кажујући ми да је био у Русију и да је видио тамо све да већ немамо ничесове узданице ни владика, ни народ; а да би пошао ђе му драго а у Русију никада јер је видио да лажу?

П. Има ли када какав одговор од Бонапарте?

Од. Не никада кунем ви се Богом.

П. А одкуда ти мохури францески?

Од. Писао сам консулу францескоме у Дубровник поради моје правде..... и ђенералу Мурату поради да ми пошље пашапорат као што ми га је и послао.

П. Ђе су ти књиге које ти је писа консул и ђенерал Мурат?

Од. Никада незнам ће су, на како су биле од мало импортанце, тако су и разбучене.

П. Зашто си се метнуо, и ко те је молио поради писама грбаљскијех?

Од. Говорим истину молио ме је Вучетић који ми није давао мира ни у дан, ни у ноћ, и обећавао ми је и асприх, али ја нијесам хтио узети.

П. Моли ли те кад високопреосвештени владика за који посао од Грбља.

Од. Молио ме и кумио ме господин владика да се прођем и оставим од посала Грбаљскијех, јер заповједници од Боке мисле и говоре да ја то чиним, а не ти и Вучетић.

П. Какве си имао кореспонденце с принципом Барлом, и које си одговоре примио како се види по твојијема писмима?

Од. Писао сам му један пут и послао му попијевке, а има нијесам одговора тако ми Бога никада.

П. Какав си имао тајни допис са губернатором од Котора?

Од. Писао сам му један пут поради да ми скупа аспре од Фрушке које ја имам имати; а други пут да га преварим да ми да с миром поћ јер сам видио што около мене раде.

П. Зашто си му писао да ти пошље али игумна Бућина, али Бубића?

Од. Да истоме губернатору на уста поручим што мислим. —

У законима нашијема у првој стати казано је тако; свакога вјероломника и издајника нашега отачаства који би се међу нама нашао домаћи, или иностранн да почне противу слободе и поштења нашега радити, таквога уфатит без свакога поштеђења осудити и каштигати га срамотном смрћу т. ј. објесити на позорно мјесто. Тога ради ми сви јединодушно и јединогласно приговорисмо и осудисмо вишереченога издајника Долци у митрополији нашој на Цетиње пред лицем опће народнога збора објесити га. Но размишљавајући на оне узроке

које господин консул у својему објављенију пише; такође и на молбе милосрднога нашега архипастира уклонисмо се само на ови један пут од закона којега смо ми и сав Црногорски и Брцки народ торжественом клетвом утврдили: сахрањиват, почитоват и покоравати се, и да не буде то нигда и ни у једно вријеме примјером или изгледом ниједноме злочинцу који би се наша приличан Долцу, смртну кастигу овоме издајнику обратисмо на вјечно његово у тамницу затворење, ђе имаде стојати окован по ногама и рукама, или докле примимо одговор од високославнога протектора господара императора всеросиского. А да би уништено било и прекраћено за вазда свако посегатељство које би нас од покровитељства јединовјерне и јединоплемене државе одвоити хћело и нашијем душманима подложити мислило; и што би на њеки начин испунит светост и силу закона нашијех закључисмо и договорно рекосмо да име издајника Долци, како на Цетиње тако равно и на Стањевиће, и по свијема нахијама објешено буде присуством нашијем чрез секретара нашега прочитат и у све нахије содержаније ове сентенце објавити, нека сваки чује и разумије, а књиге и писма његова господину консулу предати и од њега примити рецевуду(1)".

Сада слиједе потписи губернатора Вука Радоњића и с њим јошт четрдесет и седам главара од разнијех племена црногорскијех. При свршетку је потврђено државнијем печатом и потписано народнијем секретарем Јаковом Стефановићем.

Коментирати овај документ ја сада нећу. Читатељ виђеће што ће у њему наћи новога о Долци што му до сада није било познато. Предање народно говори нам да је ова пресуда била извршена овако: Била је ископана код манастира Стањевића једна јама од неколика аршина простора па

(1) Ови сам акт саобћио онијем језиком, којијем је и писан.

М. Д.

је у њу био метнут Долци. За тијем је та јама била зазидана и остављена на зиду једна шупљина колико би могла проћи рука човјечија кроз коју би се могло дати по мало воде и леба. У томе мрачноме затвору, вели народно причање, проживио је Долци близу мјесец дана и ту се скончао.

Сад јошт неколике ријечи о Долци.

Кад сам ја био, 1880 године, у Москви и у Московскоме Архиву министарства иностраних дјела изучавао акта односећа се к историји сношаја Русије са Црном Гором, ја сам нашао и дјело о абату Долци. Вићели смо више да су писма Долцина била предата рускоме консулу Мазуревскоме, а овај пак послао их је министарству инострапијех дјела у Петроград, откуда су и предана у Архив. Ја нијесам имао времена да прочитам сву његову преписку, али из онога што сам прегледао дознао сам ово.

Франциско Долци де Вицковић служио је као свештеник у Перасту одакле му је и дата свједоџба о усрдној служби и добром владању. За тијем био је премјештен за главнога свештеника у Дубровник. Из Дубровника отишао је у Беч. У једноме документу назива се викаријем цркве св. Стефана у Бечу. У једноме пак документу он се назива генералним викаријем цркве у Петропољу (мора бити католичке цркве у Петрограду). Из овога се види да је Долци заузимао врло добар положај ([1]).

Што се тиче његове преписке он се дописивао с Кобенцељем, ђенералом Рукавином, графом Ђиком у Дубровнику; ђенералом Бради у Котору и јошт с многијем високопостављенијем лицима у Аустрији, Русији, Францеској. Кад се сва та његова преписка прочита онда ће се знати у чему се она састојала, и је ли била издајничка према Црној Гори. Може

([1]) Има јошт диплома у којој се свједочи да је свршио богословске науке на свеучилишту и да је удостојен степена бакалавра (магистра) богословије. М. Д.

се поуздано рећи да је Долци имао некијех тајнијех сношаја са Французима. Па и пошто је он дошао у Црну Гору он је ходио и на личне договоре с Французима. О томе свједочи једно писмо које је писа граф Антон Ђика из Дубровника владици Петру I, 23 фебруара 1800. Ево што се каже у томе писму. „Полагаюсь на ваши рачительнія попеченія касательно до новопришедшаго гостя Абата Долцы, Которой два года остался въ Анконѣ съ Французами, а послѣ взятія оной не могши тамъ остатся, предпріялъ путь. Зачемъ и гдѣ? Въ Черную Гору“. (Надам се на ваша добра старања за новодошавшега Абата Долци, који је двије године био с Французима у Анкони, а пошто је ова узета, не могући тамо остати кренуо се на пут. Зашто и куда? У Црну Гору).

У многијем писмима из преписке како црногорскога владике Петра I, тако и многијех високопостављенијех лица Француза, Руса, Аустријанаца и др. често се пута помиње име Долци што нам даје право мислити да је Долци играо видну улогу у политици његова времена. Кад све то разаберем онда ће се моћи казати рјешителни суд о раду абата Долци у Црној Гори. За сад нека је ово доста.

II.

Одговор Црногораца француској влади кад је ова тражила да постави свога консула у Црној Гори.

„1. Ми нијесмо нигда имали ни од једне државе консула ни другога под никаквијем именом иностранога човјека стабиљена на промјену, оли без промјене његовим стањем у наша мјеста.

„2. Ми немамо градовах ни вароших, такође ни домова за консулско пребивалиште, нако села по горама разбачана и у њих наше мале и не богате, но слободне кућице напуњене наше ђечице.

.3. Ми не можемо велике трговине и трговце, нарочито [illegible] краљевине [illegible] Италије, [illegible] у [illegible]. [illegible] у турску државу. [illegible] [illegible] у [illegible] краљевине Италијанске и у турску државу. А [illegible] [illegible]. А највише преко [illegible]. И међу нама и [illegible] трговина не [illegible] и [illegible] на другу [illegible] [illegible].

.4. Међу нама [illegible] [illegible].

.5. Ми [illegible] [illegible] Марко [illegible] [illegible] Турских и Француских [illegible].

.6. Ми [illegible] [illegible].

нашега покровитеља у коју нас јединовјерије и јединоплеменост позива.

„7. Ми желимо сусједски мир и тишину на обје стране, а особито с краљевином од Италије чистосрдачно сахрањивати, но по више писанијем разлозима сви вашему преосвештенству из договора и јединокупнога гласа свега данашњега нашега сабрања и цијелога црногорскога и Брдскога народа темељито одговорити можемо да предате одговор господину Зановићу да ми ни под који начин ни реченога Томића ни другога консула примити не можемо, него остајемо с непоколебимим од прародитељах и родитељах насљедованим усрдијем и вјерношћу к високославному покровитељу нашему.

„Ми се не чудимо реченоме Томићу који иште да добије своју срећу сврху наше несреће, као што је о томе радио заједно с графом Вујићем при турскоме двору 1799 године, и који уноси међу нама новце и меће буну међу нама, но се чудимо другијема који мисле да ми не знамо куда се клоне дјела и намјеренија консулска; но ми отворено можемо познати куда се дјела и најмеренија консулска простиру[1]".

Од како су Французи освојили провинцију Боку Которску од тада су почели врло озбиљно да пазе на Црну Гору; они су жељели ако и не покорити је оно бар утврдити у њој свој уплив, и изагнати између њих уплив руски који се био, као што видимо, у Црној Гори јако утврдио. За то је францеска влада водила многе преговоре са Црном Гором; заповједници војске францеске у Боци водили су живу преписку с владиком Петром; за то су хћели установити у Црној Гори и консулство. Но кад је влада францеска виђела да ти писмени преговори немају ништа, или врло мало успјеха, онда је почела радити да како гођ лично придобије за себе владику Петра I. За то га је маршал Мармонт често пута

---

[1] Ови је акт саобћен језиком којијем је писан. М. Д.

позивао на личне разговоре, но владика није хтио отићи. На послетку он се riјеши отићи на виђење с Мармонтом. О томе виђењу оставио је владика сопственоручну записку, коју ћу овђе привести. Чини ми се да иста записка није цијела сачувана. У записци се говори да је било уговорено да се владика и Мармонт састану код фортице Тројице 10 августа 1807 године. Но будући је Мармонт први доша и уљега у Фортицу, коју је околио војском, па је захтијевао да и владика с главарима иду к њему у Фортицу то је владика, с главарима, одговорио да у Фортицу неће ходити на станак, и тада су се вратили натраг. Видећи Мармонт да владика не долази, обрати се тадашњему рускоме опуномоћенику у Котору Санковскоме да овај уговори владику да дође на договор. Санковски изновице позове владику да дође у Котор. Послије тога позива владика са губернатором и неколико главара сађе пред Котор. Но овђе је било опет ново затрудњење. Црногорци нијесу хћели улазити у град без својега оружја бојећи се, као што се вели у записци, пријеваре „јер су Французи свуда јавно говорили да се Црна Гора неће унапријед звати Црна него Црвена те крвава Гора. Црногорци нијесу о животу своме, ни о смрти мислили, но су мислили да срамотно и без замјене не погину“. На пошљетку пошто им је допуштено било да уљегу с малијем пушкама и ножевима они су уљегли у залу и стали сви по једној страни, а по другој стојали су француски офицери. Генерал Мармонт, говори се у записци, стојећи у своју камару, наслонивши се плећима и лактовима на један стол, стојећи међу два прозора, прими митрополита и губернатора „весма гордим и срдитим начином“. За тијем се започе овакав разговор.

Мармонт. Зашто нијесте преко јуче дошли у Фортицу од Тројице да се видимо?

Митрополит. Прво зато што није уговор био да се састанемо у Фортицу, него код Фортице, а друго зато што ми нијесу дали Црногорци.

Мармонт. Што вам је Франција учинила?

Митрополит. Ни зла, ни добра никаква.

Мармонт. Како сте ви будући једна мала шака народа одважили се дигнут оружје противу силне државе Француске?

Митрополит. Ми нијесмо друго што учинили, нако оно што сљедује вјерноме и поштеноме народу да учини. Ми смо под руским покровитељством од 1711 године и дужни смо за својега покровитеља војевати.

Мармонт. Ваља да вам нијесу познате силе француске империје?

Митрополит. Ми знамо да је Франција свагда била силна, али то нам не чини да заборавимо наше дужности. Иза овога митрополит обрати се к прозору према којему стајаше, извади табакерку и узе табака; а генерал се разговараше с Лористоном, и стајаше на исто мјесто. Кад се поврати митрополит рече му Мармонт: бисте ли сјели?

Митрополит. Мислио сам да ћете то и досле рећи. (Тада сједоше Мармонт с десне, а митрополит с лијеве стране на канапе).

Мармонт. Како су вас Црногорци послушали да се бију с нама, а нијесу ве хћели послушати да к мене у Фортицу дођете, али вам Црногорци заповиједају?

Митрополит. Негда слушају а негда заповиједају као народ слободни; ово се и у краљевине догодити може, а камо ли у Црну Гору.

Мармонт. Дакле би они и опет вас послушали на бој?

Митрополит. Ја сам имао част вашему в. пр. јавити да да ми нијесмо учинили ништа нако испунили нашу дужност. Данас благодарећи Бога видимо да је међу нашијем високославнијем покровитељем и вашијем императором мир учињен, дај Боже да буде дуговјечно за благополучије цијелога свијета; но ако се опет војна објави ја вас увјерити могу да

ћемо ми на исти начин по свој возможности чинити као што смо прошле војне чинили. Да смо ми под француским покровитељством, тако како смо под руским и кад не би за Франџију војевали какво би мненије о нама имали. Не бисте ли нас држали за издајнике?

Мармонт. То имате разлог.

Лористон (к владици) ви нијесте били под руским покровитељством до садашњега мира у Тилзиту учињенога.

Митрополит. Ми смо тако себе почитовали и ако није Русија нас покровитељствовала по узроку далекога разстојања од нас, и по узроку политичких околности; али смо ми жељели и старали се да будемо тога удостојени чувајући клетву коју су предци наши дали на вјерност росијскому престолу.

Мармонт. Опомените се да сад граничите с државом великога Наполеона, који је без мало сву Јевропу освојио; и помислите како су велике потенце које су његовом силом остале побјеђене.

Митрополит. Истина је да је он велик по својијем великијем дјелима, и да је Франција свагда била силна а особито сад. Али су исти непријатељи француски дали више славе Франџији неголи је она својијем оружјем задобила.

Мармонт. Како, како?

Митропол. Допуштите ми изговорит па ћете вићети како.

Мармонт. Говорите.

Митрополит. Ја мислим да свако владајуће лице имаде пазити своје подане као отац своју ђецу, и да сваки носи на себе отеческу дужност а подани к својијема владаоцима као дјеца к својијема родитељима у дужности остају".

На ово се прекида записка о разговору митрополита Петра с маршалом Мармонтом.

III.

Одговор митрополита црногорскога на инструкцију дану господину пуковнику Данезу од велико-британскога контра-адмирала и кавалера, и морскијех сила сицилијанскијех и јадранскијех команданта.

Кад је већ била Наполеонова војска уљегла у Русију и тамо чинила успјехе, био је послат на Цетиње к митрополиту Петру пуковник Данез да га посавјетује да уђе с црногорцима у Боку и да је отме од Француза. Под каквима је условима примао владика Петар овај предлог енглеске владе виђећемо из овога одговора владичина Данезу.

„1. Народ црногорски нема рата с Французима, будући они сада о томе не раде него о миру.

„2. Народ црногорски не имајући регуларне војске и артилерије, и не будући ни од кога подкрпјепљен не може ратовати с Французима ни узимати фортеце ни градове без помоћи од флоте и војске инглешке, и без војене амуниције.

„3. За садружити се са војском инглешкомречени народ жели знат коју корист из тога може добити, и колико далеко требује двор инглешки да црногорска војска иде, јербо се она на дуго вријеме и на веома далека мјеста не може од својијех границах одлучити, ни оставити своје домове и чељад. А што се тиче до бокешкијех комунитадих, које би биле у договор и у друштво са Црном Гором, ни једна не љуби Французе изван једнога малога броја који су ради својега интереса привезани к Французима; но кад би Црногорци ступили у провинцију Бокешку да се саставе и удруже с Инглезима тада би оне приступиле, а иначе неби могле јербо су уплашене и приведене у слабост да се не могу без такве згоде подигнут противу садашњег њихова краља.

„4. Главар од Црне Горе не може становито обзнанит колико његове војске може бити, јербо на ближња мјеста ова

војска не стоји на један број, него временом придоходи, а неки се повраћа за пригледати своје домаће после.

„5. Непријатељска снага од војске у Боку није свагда једнака ни од једне нације састављена, него некад бива више а некад мање војске мијешане Французах, Хрвата, Италијанаца. А како сада нема више од 4000 раздијељене у Котор, Кастел-Нови, Будву, и у Рисан.

„6. Народ црногорски чувајући своју вјерност к високоме рускоме двору не може поступит ни у чем што би могло бит противно нашему покровитељу; тога ради најпрво жели од високога великобританског двора увјерен бити о дружби и пријатељству његову с руском империјом, јербо ми с руске стране немамо о војенијема дјелима против Франције никаквога извјешћа, и не можемо без увјерења подвргнут себе високомонаршему гњеву нашега покровитеља.

„7. Народ црногорски не би жалио своју крв проливат кад би истинито увјерен био даће бокеска провинција и конавли Дубровачки, који су и пријед били црногорски, бит с Црном Гором сједињени, и да ће ови мали два народа бит познати од великобританскога двора за једну малу республику под његовијем и росискием покровитељством.

„8. Народ црногорски такође жели знат и увјерен бит да великобритански двор ни у ратно вријеме, ни при свршетку истога неће како нас, тако и бокеску провинцију нигда оставит што ће сваку помоћ нама давати, и у мирне трактате нас закључити.

„9. Народ црногорски јоште моли да му се даде увјерење имати узданицу ако би, боже тога заступи, непријатељ у ове стране осилио и објача да се ми ни по који начин не би могли одржати, да би и тада великобритански двор нас пазио да нас не остави непријатељу на жертву, него да би на своје бродове народ примио да се пресели у његову државу, или у Русију ђе би који пожелио. Ако би у великобритан-

скога двора владавине преселили се, били они источнога били римскога исповједања, да им буде слобода оградити цркве колико би којијем потребно било; и држати своје свештенике и закон слободно, и слободно исповједати вјеру биз икаквога прићешњења; и да има сваки народ својега архијереја по уставу источне или римске цркве.

„Ако великобритански двор благоизволи увјерити писмено поменути црногорски народ о томе што се садржи у ове три последње точке т. ј. у 7, 8, 9, и ако војену амуницију и друго што је потребно саизволи дати тада ће народ црногорски бити готов уљести у све комунитади бокеске и здруживши се с војском инглешком војеват свијема силама колико више и боље буде могуће, и тада ће остат фортеце бокешке облокате и затворене“.

Што је енглески опуномоћеник пуковник Данез одговорио владици Петру на ове предлоге, ја јошт нијесам о томе магао наћи ништа; но из тога што је владика, са Црногорцима, сишао у Боку 1813 године, и заједно са Енглезима тукао се противу Француза, види се да је било међу Црном Гором и Енглеском постигнуто споразумљење.

27. Августа 1813 године, владика Петар издао је народу црногорском и бокешком овај проглас.

„Петар божијом милошћу православни митрополит црногорски, скендерије и приморја и руского царскога ордена светога Александра Невскога кавалер.

„Благороднијема и поштенијема сердарима, војводама, барјактарима, и другијема главарима и старешинама и свему храброме народу црногорскоме и брдскоме у господа здравствовати и радовати се.

„Познато је вашијем благородствима, и тебе љубезни народе, како је већ наступила седма година од када су Французи покрили Бокезку провинцију и како су они с почетка нами страшно пријетили да се отечество наше унапријед неће

називати Црна него Црвена то ће рећи крвљу нашом обливена Гора.

„Они би то и учинили по својству њихове злоће, будући су најпријед своје окајане руке у крви законитога краља и краљевске фамилије омочили и на темељ безбожија своје јакобино фармазонско правитељство основали, али благодарећи Бога нијесу могли учинит.

„Перво по томе што нијесу међу нама нашли издајниках јакобинскога духа, који би им путове отварали и челове били као што су наодили на много мјеста за несрећу свијех народах међу којијема су они издајници били.

„Друго што смо ми становити договор учинили на Мирац у цркву храма светога великомученика Георгија, кад смо генералу Мармонту на састанак били, да умремо при нашој вјери и слободи с оружјем у рукама славно и да се никад под њихову власт живи не предамо.

„Треће што су они вићели пребивалишта наша утврђена каменитијем горама, и не само једну Црну Гору него многе горе које се не боје бомбе ни лубарде, и што су наше крајичнике при свакоме движењу њихове војске находили справне и готове к боју на својијема границама, а навлаштито кад су њихова три генерала су три тисуће и више војске ударили на комун Брајиће, тада су они познали колико би им скупо коштали докле би Црну Гору освојили. А

„Четврто што славни народ од Шпање Божим промислом и благоволењем, побуђен љубављу к отачаству и к својему законитоме краљу, одведеноме вјероломним Наполеоном у Францију, свргнувши јарам француски подиже неустрашимим духом мужества своје оружје против онога всеобћега роду човјечанскоме непријатеља и возмутитеља Јевропе.

„По овијем дакле узроцима не могући они нечестивци успјети у својијема предузећима, нијесу се постићели представљати нама толике милости и награде од њиховога цара ако

ми његово покровитељство заиштемо, и ако његова консула међу нама прихватимо, мислећи да ми као горски народ нећемо разумјети; јер то оће рећи да сами себе својијема рукама сенџир на грло ставимо, и да змију у наша њедра пуштимо. Но будући су и на ова представљења добили како устмено, тако и писмено противни одговор, није им оставало друго него чрез посредство мира прекратити смутњу која се бјеше међу наше крајичнике и њихове солдате около Котора започела бојећи се да не бисмо и бокешки народ противу њих узбунили. И тако смо с генералом Бертрандом на кондиције мир учинили, и с генералом Готијером потврдили до заповиједи коју бисмо имали од нашега цара. Но што искаше генерал Бертранд да му предајемо њихове људе који би у наша мјеста добјежали, то нијесмо примили; и зато је њихов цар толико расрђен да је говорио не само да ће нас огњу и мачу предати, него да ће и горе или ти планине наше сажећи. Али се није надо да ће из Русије главом без обзира бјежати оставивши пространа московска, смоленска и литовска поља посијана костима својијех војника, и своје високоумијем надмено намјерење о освојењу Русије и цијелога свијета закопано под пепелом московским.

„Из овога свега, љубезна браћо, јасно виђети можете што су они тирани мислили од нас̓ учинити и што би учинили да су силе имали, а сваки дан гледате што чине од браће наше приморацах, и по томе разсудит можете колико би вас народ у свијет несрећан био да није свеблаги Бог благословио оружје великога Александра милостивога покровитеља нашега.

„Тога ради принесимо сви и приносит не престанимо свеблагоме Богу благодарење и славу који је даровао својему помазанику Александру крепост и силу на истребљење тмочислене војске крволочнога Наполеона љутога и непримиримога непријатеља човјечанства.

„А при том споменимо и друге дужности наше које нас позивају у садашње од самога Бога послано вријеме на витешка војничка дјела да и ми при помоћи господа сила не останемо између осталијех народа најзадњи, него да ћерамо обћене непријатеље из нашега краја када их и по мору и по суху ћера и бије сила руска, инглешка, ћесарова и шпањолска.

„Приготовите се дакле јунаци с природним духом храбрости на витешки ови подвиг да призвавши Бога на помоћ што скорије ступимо у бокешку провинцију под славодобитним барјаком великога Александра милостивога покровитеља нашега.

Дано у резиденцији нашој на Цетиње Августа 27. 1813 године. Петар Петровић“.

IV.

Проглас Бокијељима у којему се опомињу да се не даду преварити од варварске нације т. е. од Црногораца, него да остану вјерни Французима.

„Бокијељи! Једна варварска нација оће да вас поруга и потлачи, и да вас баци у море од несреће. За то отворите очи и не дајте се преварити. Та нација вас нагони да будете извршитељи најсрамотнијега дјела и да проливате крв за оно што је за вас погибално, а за њих пак корисно.

„Бокијељи! Родољубље је француско велико. Знадите задобити њихову љубав признањем њихове власти и то што приједа, јербо свако одоцнење било би за вас од велике несреће. Познајте вашу кривицу и постарајте се исправити исту; старајте се да се учините достојни опроштења императора францускога, који га никад није узкратио онијема који су га умјели молити.

„Исти император московски предао је вас за вазда Французима. Санковски имао је већ наредбу од двора руског да

крене између вас; Сењавин мора од вас одступити; Милетић, Воиновић и сва војска руска вас мора оставити. Једна велика сила дан на дан очекива се да уљезе у вашу околину; ваше владање осудиће вашу срећу, но ви сте јошт на вријеме исправити ваше кривице; можете јошт учинити да будете дио драгоцјени и вазљубљени онога царства од којега сав свијет трепеће, удивљава се и почитује.

„Несрећа ће бити за вас ако ово не учините. Ако вама ваши самосилници говоре да неће бити поштован ваш закон, ваше поштење и ваше имање, то ви томе не вјерујте, то је пријевара, ослободите се од ње. Нема ниједнога народа на свијету који почитује и брани слободу као французи. Далмација, Дубровник, Италија, Швајцарска и Оландија чисти су свједоци тога колико су Французи почитовали имућа и поштење од фамилијах.

„Отресите се савеза са људима од којијех ви не можете имати ништа друго до штете. Упознајте ђе је ваша корист, а особито што се тиче ваше трговине морске, да у најзадњи час не буде одлучено за вас то што је одлучено свуда против онијех народах који су били дрзки противити се“.

У септембру и октобру 1813 г. Црногорци, заједно са Енглезима, заузму сву Боку осим Котора у којему су јошт били Французи. По што је заузета Бока уређено је било и неко привремено правитељство састављено из одабранијех Бокијеља и Црногораца. У децембру исте године Црногорци су заузели и Котор. Овдје ћу саопћити акт сајединења Боке Которске са Црном Гором.

„У ИМЕ БОЖИЈЕ, АМИН!

„Двије сусједне области, Црна Гора и Бока Которска, задахнути родољубљем, вјерозаконскијем осјећајима, и осјећајем части, с помоћу Божијом спасоше се и ослободише се збацивши јарам француски својом крвљу и жртвама. Па се за

то куну Богом Господом на узајамну вјерност, и у свакоме случају и догађају вјечно јединство.

„Будући су се ове двије области у данашње вријеме подвргле високој и могућој заштити трију великијех здруженијех држава Русије, Велике Британије и Аустрије, то ми главари поменутијех области изјављујемо да ако би икада политичне комбинације нагнале једну или другу од ове двије области да потпане под владање једне од горе поменутијех влада, то да ће се истој влади подврћи и друга под истијем условима, и са онијем повластицама које су уживале до сада.

„Ако би држава која би над њима владала принуђена била удаљити се због ратнијех околности, то главари ове двије области изјављују да у таквоме случају они желе да њихове земље остану слободне и независне покрајине, као што су се слободно и по својој вољи сјединиле потврдивши клетвом јединство и независност, које ће, ако буде потребно, и у будуће својом крвљу бранити. Морамо напоменути да је увијек искључена влада француска из могућности овладати над нама; јер задовољнији ћемо бити умријети заједно у којој му драго несрећи, него ли наново потпасти под тиранију Гала“ ([1]).

На овај акт потписани су: митрополит Петар I., губернатор Вуко Радонић, у име све Црне Горе и Брда; Алвиз граф Вицковић капетан; Тодор граф Ивелић капетан; Андрија Трипковић капетан; Јосиф Луковић капетан; Васиљ Ђурашевић капетан; Тодор граф Ивелић за комунитад од Паштровића; поп Ђорђе Лазаревић за комунитад од Жупе, и три комуне Маина, Брајића и Побора; Андрија Трипковић за комунитад Столиво; Мирислав граф Зановић за комунитад од Будве; Марко Антонио граф Греговина пуковник за комунитад од Контаде; Петар Лазари судија; поп Јован Радовић за комунитад Луштицу; поп Филип Костић за комунитад од

([1]) Ово је писмо преведено с италијанског. М. Д.

Кртола; поп Ђорђе Лазаревић за комунитад од Шкаљара; поп Стефан Лазаревић за Муљане.

За тијем православни житељи Боке Которске провинције управили су митрополиту Петру I. писмо у којему изјављују своју радост и благодарност што су ослобођени од Француза и присаједињени Црној Гори, и моле владику да и за њих изради код рускога двора ону исту протекцију, којом се користе Црногорци.

Ево овдје ћу саопћити и тај документ.

„Из округа которскога 17 Новембра 1813 године. Његовоме светјејшеству господину Петру Петровићу митрополиту Црне Горе, Скендерије, Брда и Боке Которске милостивоме господару нашему у Резиденцији у Доброту.

„Промисао преблагога творца нама бједнијема даровао је вашу премилостиву персону и благодјетеља. Ви сте они који сте дошли у овој провинцији за нас ослободити од варварства, у коме смо пребивали шест љета и два мјесеца под игом тиранства за дати дрзновеније и слободу србској музи.

„За та узрок ми нижеподписати грађани на име свијех християна источнога исповједања од града Котора, који смо избјегнули из рука злочестивих и находимо се под вашом заштитом у овој провинцији умиљено просимо да сљедователне умилности, које предлажемо пред нашим славним меценом, и ово наше прошеније да буде представљено пред самим лицем великога и славодобитнога монарха императора Александра све Русије, а нашега истинога оца и бранитеља и све Јевропе покровитеља, као што је то очито и јавно свој васељеној.

„Ми како нације славено-србске, који смо уживали сва преимућества, права и слободу за које се уздамо и у напријед да ће бити равнијем начином; и стојимо с великом надеждом да нећемо бити лишени великодушија и неизречене милости монархије и ње покровитељства за избавити нас од ове тамности.

„Ми стојимо горећом жељом и воздиханијем гледајући плачевнијем очима к сјеверној страни што би оно славодобитно оружје његова величеста под кровом крила примило и срећи безсмртној нас и наше потомке оставило како смо и пријед уживали у оно кратко вријеме од мјесеца седамнаест.

„За потврдити нашу истину преданост с најнижајшим преклоњенијем просимо и молимо великога монарха императора Александра од све Русије да се смилује примити нас под своје покровитељство да будемо уживати сва она преимућества и права како и Црногорци с којијема смо се саједињили".

На овај акт потписани су ови депутати: Николај Огњеновић, Ђорђије Шутовић, Николај Липовац, Јован Шортан и Никола Радоњић. —

Ну жеље и наде, које полагаху Црногорци и Бокијељи на велику и братску Русију, остадоше узалудне. Бока Которска предаје се Аустрији и по заповиједи „покровитеља црногорскога и бокешкога" владика Петар и Црногорци остављају својом крвљу обливену Боку Аустрији. Владика је Петар с великијем плачем и бијући се у прси, како прича народ, оставио Боку. Да! и невоља му је била. Од несрећне пропасти наше славне државе, од како оно остаде Црна Гора „Сирак тужни без нигђе никога", Црна је Гора претрпјела много мука и невоља љутијех, много тешкијех несрећа. Несрећа која се догоди Црној Гори 1715 године кад силни Ћуприлић спали већи дио Црне Горе, спали и разруши до основа Цетињски манастир; несрећа која се догоди Црној Гори 1785 године кад бијесни Махмут паша спали већи дио Црне Горе и Цетињски манастир — то су биле велике несреће — али су опет мале и ништаве према овој несрећи која се догоди Црној Гори кад јој одузеше Боку Которску.

Бешчовјечнијега дјела не може човјек ни замислити од овога што учини Русија велика и силна, и савезне с њом

државе Аустрија и Велика Британија, од мале Црне Горе. Докле им је било потреба шиљаше јој десетке грамата и стотине писама, са највећим објећањима, и позиваше је да ратује против „нарушитеља јевропског мира“. Црна Гора се покораваше тијем позивима и чињаше све што могаше, и пролијеваше ријеком своју јуначку крв, и побјеђиваше свуда. Па када „Alte potenze Alleate“ достигоше својих цијели онда заборавише Црну Гору и преварише је у свему. За овај нечовјечни догађај није се чудити ни Аустрији, ни Великој Британији, ма се је чудити „милостивоме покровитељу и благодјетељу“ Александру „Благословеноме“. Да! Александар „благословени“ добро се је огријешио о Црну Гору, и није заслужио „благослова“ од Црногораца. „Са тугом и жалошћу излазим из ове братске земље, коју крвљом нашом одузесмо од непријатеља, рече владика Петар I. излазећи из Боке Которске; но што ћу? Мали смо и нејаки и не можемо противостојат овој сили која нас одавле ћера. Да! не можемо им ништа, али их ја остављам суду божијему“. А ја ћу јошт придати, нека кривац ове неправде буде по достојанству осуђен судом историје.

Године 1814 ђенерал Милутиновић добио је наредбу да заузме Боку, што је овај и учинио.

V.

Проглас ђенерала Милутиновића Бокијељима, у којему јавља да иде да заузме Боку.

„Ми, Тодор Милутиновић од Миловски, витез војничког реда Марије Терезе, генерал-мајор, заповједник аустријске војске која је послана у Боку Которску, у име високијех савезнијех велесила.

„Бокијељи! У овоме часу када сва Јевропа почива и наслађује се миром, ви једини остали сте да стењете под при-

тиском тешке анархије. Ви се налазите у неком страху и под оружјем не знајући за што и не имајући непријатеља. Ви се налазите у таквоме стању и опасности да вам предстоји бити опљачканијема.

„Узвишени савезници говорили су вам отворено шта треба да радите, али ви остадосте глухи к вашој сопственој срећи. Ви сте тако далеко залутали да се не хоћете покоравати вољи великијех монарха руског и аустријског, него хоћете да будете некакви пресудиоци њихове воље. Разаберите да су се ти узвишени владаоци тијесно сјединили, и да су један другом такијех жртава учинили да се свијет томе чуди. Ваш се садашњи положај никако не може слагати са тијем чега желе високи савезници.

„У име великијех држава савезница ја улазим у Боку да је заузмем, да поставим ред и мир у њихово име док високи владаоци одлуче о вашој судби.

„Бокијељи! Ја сада ступам међу вас као пријатељ; ја свакоме од вас јемчим за личну сигурност и за сигурност имовине. Нико неће бити узнемирен, нити прогнан, па ни од онијех који су се можда заблудили у њиховијем политичкијем мишљењима. Једном ријечју никакве пљачке и никаквога насиља неће бити никоме учињено.

„Бокијељи! сједините се око мене и надајте се на најбољу помоћ од моје стране, то је једино средство да се најбрже и најповољније окончају ваше тешкоће.

„Објећавајући вам сваку протекцију, у исто вријеме одлучно вам говорим, да онај који се нађе с оружјем у руци против мене, биће сматран за непријатеља јавнога мира и великијех сједињенијех држава и поступаће се с таквијем по закону. Ако ово не послушасте, нека гријех буде на вас саме. Дано у нашему војничкоме квартијеру у Круди 4 јунија 1814". (С италијанског).

VI.

Два писма Саве Пламенца који је послат био к цару Александру као посланик владике Петра I.

„ПРЕМИЛОСТИВИ ГОСПОДАРЕ!

„У оно најблагословеније и најсрећније вријеме, када је промисао Божји изабрао анђелом хранитељем све васељене ваше императорско величанство; када је сва Јевропа стењавши под игом варваризма ослобођена тобом господаре и усхићена и оживотворена слободом својом прославља име великога Александра, љуби десницу његову и куне се у нерушивој признатељности и најпотоњега потомства к вашему царскоме величанству. Митрополит и народ црногорски, који су свагда уживали покровитељство вашега величанства, поздравља јунака свијех времена, добротвора човјечанства, највишега међ монарсима, и најпокорније представљају му ову прозбу.

„Митрополит и народ црногорски изагнавши из Боке Которске опћега нарушитеља мира, по дружељубноме и узајамноме сношају са обитатељима Боке Которске ријешише и заклеше се да ће бити свагда у ненарушивој заједници, и ову клетву утврдише савакупно пред олтаром Бога великога; а у грађанскијем обредима потребнијема актима. За утврђење таквога дружељубнога сагласја и сједињења потребно је још било саизвољење вашега царскога величанства као јединога нашега покровитеља. Сада се усуђује он митрополит молити ваше величанство за ово са још овим најнижим доношењем да ће њему, заједно са Бокељима, пријатно бити именовати се вјерноподаницима вашега величанства. Он би био срећан кад би у данашње вријеме, кад се утврђује опћи мир, провиђење повјерило судбу његову и његова народа добротворноме скиптру вашега величанства. У таквоме случају он би држао себе на врху блаженства. Ну ако ово не буде угодно вашему величанству, то благоволите смиловати се узети нас под ваше ми-

лостиво покровитељство, и утврдити наше сајединење са Боко-Которском провинцијом; и сувише присајединити к нашој држави, од бивше дубровачке републике, од старине припадајуће Црној Гори земље које се зову Конавли, тако да буду наше границе на стари Дубровник; и уредити међу нама неко правитељство.

„Таквијем начином црногорски народ, који је притјешњаван од сусједнијех држава за њихово усрђе к руској држави, биће сачуван од притјешњења штитом твојим благочастиви господаре; да се никаква злоћа и завист не дотакне до ње када помазаник сјевера, ослободитељ васељене од ропства, благотворнијема лучама благости своје осјени њу. Париз 26 априла 1814 године“. —

„ПРЕМИЛОСТИВИ ГОСПОДАРЕ!

„. . . Као што су свагда црногорски митрополити једномишљено с црногорским народом старали се да докажу усрђе и преданост к рускијем царевима, тако се исто стара и садашњи сваке части и милости достојни митрополит. Да докаже да је он, заједно с Црногорцима, готов послужит вашему царскоме величанству старао се с неуморнијем трудом, што га је коштало и великијех трошкова, да привуче на своју страну, а у корист вашега величанства, бокешки народ у чему је много успио. 1813 године 9 сентембра уљегао је он са Црногорцима у бокешку провинцију ратовати против онћега нарушитеља мира. Именом и барјаком вашега царскога величанства изагнавши непријатеља, ослободивши народ и сву провинцију, увјенчао је градове и тврђаве барјаком високославне руске царевине и обнадио народ моћном заштитом руске царевине. С таквијем доношењем мога господина митрополита и црногорскога народа, а у исто вријеме и бокељскога, имао сам срећу доћи у главну вашега царскога величанства квартиру јануара 31 у граду Труа и предати иста доношења правоме статскоме са-

вјетнику Бумакову; ну до овога часа ја нијесам имао среће добити каква гођ одговора; осим што ми рече г. Бумаков, 24 маја, да послови моји нијесу riјешени, него да идем из Париза у Беч да тамо чекам ваш срећни долазак из Енглеске. По што дођох у Беч сазнадох да је аустријски двор наредио ђенералу Милутиновићу да заузме Боку Которску. Ну мој господин митрополит неколико је пута враћао поменутога ђенерала говорећи му да је он послао својега депутата к рускоме цару, и док се не поврати исти депутат да он не може пуштити ничију војску у Боку. Ну не гледајући на то поменути Милутиновић уљегао је у Боку насилно, употријебивши најпријед својствено Аустријанцима лукавство те заметнувши интриге и неслогу међу народом. Митрополит после тога није могао ништа учинити но је оставио исту провинцију на капитулацију на име свијех савезнијех држава. А сада се усуђујем најпокорније поднијети к стопама вашега величанства моју прозбу, и молити заштиту и покровитељство народу усрдноме и предaноме пријестолу вашему, не оставите, премилостиви господаре, народ тако усрдни и предани, који је готов жртвовати имањем и животом за славу, част и интерес пријестола вашега; који је притијешњен, гоњен и презрен за усрђе и преданост к рускоме пријестолу.

„Аустријски двор нема никаквога права на бокешку провинцију, која је ослобођена од непријатеља крвљу и трудом нашим и сопственијем нашим трошковима без ичије помоћи. Аустријски двор није изгубио ни једнога чојека, није испалио ни једне пушке, није потрошио ни једнога новчића за ослобођење Боке од непријатеља. Аустријски двор 1805 године уступио је бокешку провинцију Французима. Руско оружје с црногорском војском није пуштило Французе у Боку, што је много труда и трошкова коштало Русију.

„Ако Аустријски двор претполаже да заузме све бивше владавине дубровачке републике, то за што не одузме од Ен-

глеза Корчулу и Вис, које су у средини Далмације. Чудесна је ствар како се усуђује аустријски двор ићи противу барјака рускога насилничкијем начином без никаквога права на то. Бокешка провинција пак не припада Далмацији, него Арбанији. Народ црногорски не би био у стању одузимати градове и фортице од такве велике и силне државе као што је Француска да то није чинио у име Русије и под њенијем барјаком, за то и очекујемо милостиве резолуције. Народ толико усрдни и предани к пријестолу вашему има потпуну наду, да не ће бити остављен без покровитељства вашега величаства.... У Бечу 19 јунија 1814 године".

Ну и ове сузе не нађоше родитеља. Сава Пламенац морао се вратити без икаквијех успјеха.

Да примјетим. Како је сличан ови догађај у Боци Которској са најновијим догађајем у Босни и Херцеговини. Народ наш пролијева потоком крв своју; народ наш истроши сву имовину своју — ријечју, народ наш жртвова свијем да добије слободу; па и браћа Руси у овоме дјелу примаше неко учешће, и они пролише доста крви, и потрошише доста новаца, па се опет Босна и Херцеговина дадоше Аустрији, која не бјеше изгубила ни једнога човјека, ни потрошила ни једнога новчића, а при том немаше баш ни најмањега права на њих.

VII.

Три писма владике Петра I.

А). Писмо цару Александру I.

„Народ црногорски чувши из највишега ријешења вашега царског величанства да је сусједна нама Бока-Которска Аустрији уступљена, изгубио је сваку наду коју је он од старина имао према Русији. У исто вријеме народ мeће на мене кривицу своје несреће за то што још од 1711 године моји претходници из моје фамилије Петровића, митрополити Да-

нило, Сава и Василије, овако исто као и ја били су предани к Русији, за што је црногорски народ често пута бивао разорен, а сада опет до највеће несреће доведен.

„Премилостиви Господаре! Ја сам на себе и свој народ гњев и мржњу сусједнијех држава, а особито Аустрије, навео једино за усрђе и вјерност моју и мога народа к Русији, од чега ни сјајно злато ни сробро, ни страшни преврати јевропскијех догађаја нијесу ме могли одвратити. Ја сам проливао сузе када је непријатељ човјечанства уљегао у ваше земље; ну пламен свете Москве обрадовао ме је у тадашњим жалоснијем околностима предвидећи из овога падење охолога узмутитеља Јевропе. Ја сам уљегао у бокешку провинцију под барјаком вашим не очекујући на то нове заповијести, јер сам је већ имао у највишему рескрипту вашему; ми смо се борили свјема силама, по претписаној наредби, да докажемо усрђе наше царевини вашој. Ја сам држао себе и народ мој синовима рускијема и у броју рускијех војника, како по једној вјери и једном племену, тако и по документима од којих неке копије овдје прилажем (¹).

„А сада најусрдније и са сузама молим ваше величанство да благоволите примити нас у број својих поданика, јер ми у овоме стању ни под каквијем начином живјети не можемо, о чем ће вашему величанству најтачније извијешће дати гвардије вашега царског величанства капетан и каваљер Никић... Надамо се да ћемо већ један пут добити најмилостивије и коначно ријешење судбе наше... Цетиње 26 септембра 1814 године“.

В). Писмо к. пр. г. Вумакову.

„Благодарим за то што сте добро примили мога посланика Пламенца. Он је дошао овамо 10 септембра у добром

(¹) Мора да су то биле које из грамата, које даваше руски господари Црногорцима. М. Д.

здрављу, ну са врло несрећним за нас извијешћем да је цар Александар уступио бокешку провинцију аустријској држави, и по томе да су велики трудови наши пропали.

„Ово жалосно и никада неочекивано извијешће одузело је у свијех хришћана нашега исповједања, који насељавају овај крај, и пошљедњу искру наде, коју су они имали на Русију. Многи Бокијељи, који су се одликовали усрђем к Русији, подвргли су се гоњењу од аустријскога правитељства. Непријатељи наши, који су свагда нас гонили, још се више осилише.

„Народ је наш, који је одвећ био привржен Русији, имао велику наду да ће га Русија усрећити, али сада види да се преварио, и кривицу за своје несреће баца на мене; а тако исто и бокешки народ, који је два пута из усрђа к Русији, а по моме настојању, сједињавао се с нама против општега нашега непријатеља.

„Ја се не чудим што је бокељска провинција Аустрији уступљена, и што смо ми остављени на произвол судбе, јер је наша срећа свагда таква била; ну не могу уобразити за што је депутат наш тако дуго био задржан, за што нама није одмах речено да Аустријанце у Боку пустимо, и по каквоме је узроку поменути депутат у Бечу задржан мјесец, и по, када је познато да је ријешење односно Боке учињено било у Паризу још 20 маја. . . . . Цетиње 26 септембра 1814 г. Несрећни митрополит црногорски Петровић — Његош“.

В). Писмо послано преко Никића кнезу Александру Борисовићу Куракину.

„По привржености мојој к рускоме пријестолу, и по јединовјерству и једноплеменству с рускијем народом, ја сам уљегао прошле године, заједно са Црногорцима у бокеску провинцију против Француза и очистивши исту, с помоћу Енглеза, поди-

гао сам на све тврђаве побједоносни барјак руски. Тада сам послао депутата к самоме господару императору са молбом од стране оба народа да их прими његово величанство под своје самодржавље. Ну против свакога нашег очекивања ово је обраћено у највећу несрећу нашу, због тога што је наша истина оцрњена од стране Аустријанаца, и није нам било допуштено да исту искажемо пред добротвором Александром.

„Ја нећу више узнемиривати особу вашу жалоснијем доношењима о нашој несрећи, знајући да би то, по доброти и човјечности вашој тронуло ваше врлине пуно срце. Предавач овога писма капетан и кавањер Никић све ће вам тачно испричати. Овај исти Никић био је послан к нама адмиралом Чичаговим и пазио је добро на све ствари, по томе ће моћи бити вјерни свједок свега што се овамо догађало.... Цетиње 26 септембра 1814 год. Несрећни митрополит црногорски Петровић — Његош“(1).

VIII.

План владике Петра I. како се може најбоље освојити Бока Которска.

„Будући провинција Бока Которска од сјеверне стране граничи турском Херцеговином, а особено комунитад Кастел Нови; а такође раздвојена је Конавлом до самога Котора, то црногорска војска не може ни преко турске земље, ни преко реченога Конавла имати слободнога пута на кастел-новску страну, јер оставља за собом Котор, Будву и сву осталу провинцију.

„По овоме овђе реченоме цијеним да би најљепше било да се инглешка војска са црногорском здружи на будванско поље и да се остави толико бродова и војске колико се види

(1) Писма Саве Пламенца и ова три владике Петра превео сам с руског. М. Д.

да ће бити потребно за освојење Будве; а остала ескадра да иде спремно под Кастел Нови, а сухопутна војска преко Грбља да освоји фортицу „Санта-Тринита“ (света тројица). У толико да приступе двије фрегате и која барка канонијерка на ближе пут Котора да учини блокаду морем и сухијем да у Котор никакве провизије не улази.

„Освојивши Будву освојиће се Паштровска комунитад, и три комуне Грбаљ, Кртоле и Луштица и све до Котора, и тада ће бити отворен пут преко конавла на кастел-новску страну. Ако ли буде регуларне војске довољно, могла би се једнијем махом оставит блокада Котора и проћи на даље за пресјећи на дебели бријег, међу Суторину и Конавле, сваку комуникацију непријатељску, али би се за то хћело најмање 10 до 12 хиљада регуларне војске. А веома би добро било, ако је икако могуће, да толико или више буде: једно за то да би скорије могли све тврђаве у блокаду ставити, а друго за то да се даде непријатељу више страха, и треће за обадрити не само народ бокешки, него и далматински и дубровачки који желе тако исто као и бокељци да се ослободе од тираније француске.

„Потребно је приготовити унапријед фишеке за црногорску војску и за осталу која буде к нама придружена, да вријеме не би губили слијевајући олово и савијајући фишеке.

„Да буду балоте не више него ли ова у овоме фишеку који шаљем, и праха толико колико у истоме, јербо наше пушке нијесу једнога калибра него нека шира, а нека ужа, за то балоте не велике требају да би и у саме уске пушке могле улазити. Потребно ће бити неколико хиљада кремења турскијех различне врсте приготовити, јербо кремење од мушкетах за ове пушке не служе.

„Могло би се догодити да из турске земље, оли из Далмације придође к нама људих без оружја, тога ради добро

би било да се на ескадру находи неколико хиљада мушкета и ћесах јегерскијех ради свакога потребнога случаја.

„Сувише од тога оће се хљеб што требује за војску, и новаца за остало: јело, пиће и за плату“.

IX.

Изјашњење црногорскога правитељства и народнијех поглавара у име своје и народа, како ће се владати прама поданицима аустријске државе.

1. „Ми главари народни обвезујемо се с нашијем подписом, за нас и у име свега народа, да ми с цијелом бокезком провинцијом и с милицијом његовога величества ћесара аустријскога, као и са свијем што владавини његовога величества припада држаћемо најтврђи мир и сусједску слогу; и нико ни у личност ни у имање увријеђен бити неће. У исто вријеме примјећујемо да ће се ово испуњавати у колико се буде од њихове стране прама нами испуњавало.

„2. Ако би један или други Црногорац сврх реченога погријешио, то се ми поглавари обвезујемо таквога ћерати и свака средства употребљавати да се ухвати и казни. Будући у Црној Гори нема никаква закона од правде, то се и казне нијесу могле одредити за сваки преступ унапријед. Зато сада урећујемо и потврђујемо ове казне. Ако ко кога навлаштито убије, било из кога узрока, такав ће бити сирћу кажњен. Ако ко кога не навлаштито, но случајно убије, то се казан за такво злодјело оставља на разсуђење паметнијех људи судаца, а тако исто и друга мања повређења. И тако казна према преступа осуђена и испуњена бити мора. Крађа, или друга учињена штета мора се у натури или по оцјени обадвијех страна наплатити. Ако би се који Бокез спрама нас у преступу нашао, такав се мора судити по законима који су у обичају међу њима и собственијем судом. А што се тиче учињене штете то се мора на горенаведени начин поступати.

„3. За да се испуни осуђена казна морају ћесаро-аустријском гуверну сва обстојателна свједочанства бити преставлена.

„4. Ако би се каква злочинства, или убиства учинила мора се одмах ћесаро-аустијском гуверну јавити за да се предузму мјере да се зликовац ухвати.

„5. Ако 10 дана посље учињеног зла дјела не би се дала задовољштина, то тада морају бити затворени пазари и прекинути се обичне скупштине. А такође и марва не смије се за то вријеме пуштати у Боку на пасишта, ако је од тога вријеме, докле се подпуно задовољштина не учини.

„6. Ако се од стране којега Бокијеља нама што гођ учини, то се такав мора одмах осудити.

„7. Ако би који Црногорац спрама Боке, милитара, или владања ћесара аустријског какав преступ учинио, па се такав у њихову земљу ухвати, мора се тамо по обичнијема законима и правима казнити.

„8. Ако би се у прилици насилнога нападаја, или крађе одмах задовољштина узела, — то се има такав поступак сматрати за свршен и примљен као добро учињено дјело.

„9. Ако би се догодило да у оно вријеме кад наша марва у Бокама на паши стоји Црногорци какво зло дјело учине, може се тамо у залогу држати док се штета не намири“.

На овоме акту нема датума кад је написан, али се може претполагати да је писан у брзо послије тога кад су Црногорци уступили Боку Аустрији.

Примједба. Много је материјала за нашу, у опште српску историју наштампано по разнијем журналима, то српскијем, то рускијем, па и инностранијем, те кад би се који од нашијех историонисаца хтио користити тијем материјалима било би му врло тешко, јер није могуће тако лако имати све журнале, а и по томе, што је баш тешко знати све, гдје је

штампан један или други документ. А при том зна се да се често пута рјешава једно или друго исторично питање врло неправилно, не имајући под рукама акта који то питање објашњава. За то је моје мишљење, да сваки онај који је штампавао какав рад за нашу историју, по журналима, саопшти у нашем књижевном органу „Гласнику српског ученог друштва“ гдје је он што штампао и о чем. Таквијем начином имаћемо у једноме журналу списак свега онога што је штампано по разнијем журналима, и тада ћемо лако моћи знати шта је већ штампано, лако га моћи наћи и њиме се користити. Држећи се тога и ја ћу овдје саопћити, какви су материјали наштампани за нашу историју црногорску из рада којега смо радили ја и мој брат у рускијема архивима, кад смо били студенти петроградске Д. Академије.

1. Живко Драговић, садашњи професор цетињске гимназије, штампао је:

а.) „Черногорія и ея отношенія къ Россіи въ царствованіе императора Павла“ наштампано у журналу „Руска Старина“ за мјесец фебруар 1882 год.

б.) „Черногорія и ея отношенія къ Россіи въ царствованіе императора Павла (од 1797—1800), штампано у журналу „Руска Старина“ за август 1882.

в.) „Графъ Вуичъ въ Черногоріи“ штампано у „журналу мин. народне просвјете“ књига за мај 1882.

г.) „Очерки изъ церковной жизни въ Черногоріи“ штампано у журналу „Страник“ у књигама за новембар и децембар 1881 године.

2. Ја сам наштампао:

а.) „Митрополитъ черногорскій Василіи Петровичъ и его сношенія съ Россіей“ наштампано у журналу „Христијанско чтеније“ што излази при петроградској Д. Академији у првијема трима књигама за 1882 годину.

б.) Наштампао сам у газети „Ново Вријеме“ за мјесец август 1882 године три чланка под насловом „Россія и Черногорія“, „Россія, Черногорія и Австрія“, „Россія и Герцеговина“.

Ове пак (1883) године послао сам за „Гласник“:

а.) Три писма владике Данила Петровића Његоша.

б.) Материјали за историју Црне Горе за вријеме владе владике Петра I(¹).

Цетиње 10 јунија
1883 год.

Марко Драговић
секретар министарства просвјете
и црквенијех послова.

(¹) Ово двоје пошљедње из материјала које нађох у Црној Гори.

СЕРДАР НИКОЛА — МАНДРДА

ПОБЕДИЛАЦ ТУРАКА КОД ДЕБЕЛОГ ДРВЕТА 1815 ГОДИНЕ.

ПРИЛОГ ЗА НОВИЈУ СРПСКУ ИСТОРИЈУ([1]).

I.

Хајдук Никола — Мандрда.

Никола је родом из врањске нахије. Турски зулум нагна га у хајдуке. Са својом четом као добровољац суделовао је у првом српском устанку противу Турака. За време првога устанка, често је са својом храбром четом прелазио у врањску нахију и таманио Турке. Највише се бавио у планинама и брдима лесковачке нахије, живећи по шумама као горски вук, и ма колико и како да су желели Турци да га ухвате, то им никад није испало за руком.

([1]) У књ. „Кнежевина Србија“ г. Милићевића, на стр. 191 вели се, да је „знатан онај сукоб на Мајурском пољу, и на самом Јухору, где је Никола Мандрда из села Пајковца, Турке ојадио“. На стр. 199 вели се: „Нека је слава Николи Мандрди, из села Пајковца, који је онако славно надбио Турке на Јухору 1815“! На стр. 201 вели се: „Србе је предводио (?) Милета Радојковић, него је осоколио на Јухору Никола Мандрда“. Вид. Милутиновића стр. 307 308. И код Милутиновића нити су изнесене све појединости тога славног боја, нити се знаде одаклен је био Никола Мандрда, нити се знаде како је окончао свој живот.

Осим „приповедања Анђелковог“ т. ј. Анђелка Петровића ја сам слушао најтачније приповедање о Мандрди г. Стевче Михаиловића, а слушао сам и од многих других људи од којих навешћу име г. Аксентија Марковића председника у пензији, па сам се решио да опишем живот Мандрдин, — тога човека од речи и поштења, тим пре, што је наша историја у опште оскудна у опису појединости историјских догађаја.

За време првога устанка, он се са својом породицом, са оцем Стојаном и братом Здравком стално настани у Пајковцу, јагодинске нахије.

По бегству старешина 1813 год. Никола оде у хајдуке и као таквог затече га устанак 1815(¹) године. Он се одмах удружи са онима, који су као старешине, дизали народ на оружје и нападали на Турке.

Никола је био нешто више од средњег људског пораста, дебелих ногу и руку; имао велике густе бркове, и сав је био космат и страшан. Обично је ћутао и био вазда озбиљан. Нигда није своју реч порекао, нити веру прекршио.

Никола је живео у Пајковцу у кућици покривеној кровином. Ко га је и за што прозвао Мандрдом, не зна се; али је то име било страшно Турцима, а и Срби су га се бојали.

Кад је покренут таковски устанак, нашло се на све стране људи, који су дизали народ на Турке. И по јагодинској нахији читана су писма, како вели Анђелко, овакога садржаја:

„Браћо! Устаните сви противу турскога зулума. Ко не би устао, удрите га, пребијте га, убијте га и кућу му запалите. Боље нам је изгинути, него ли овај зулум турски до века трпети“.

— Оваквог садржаја писмо донела су два човека у гуњевима, који су казивали, да је писмо од војводе рудничког Милоша, а било је управљено народу. Њега је први пут прочитао на орању у њиви поп Огњан(²), а за тим је другога дана прочитано искупљеним одабраним људима код орашке цркве.

(¹) О њему се прича, да је са четом опколио неке Турке на Липару, па међ њих бацио неколико трмака, те их почеле уједати пчеле, а он с дружином јурне међ њих и све их побије.

(²) Кад су катане прешле у Шапцу 1844 г. поп је Огњан убијен између Параћина и Ћуприје.

На глас овога позива, свет почне своје породице склањати у збегове у планинама, а из планине са својом четом појави се Мандрда да бој бије с Турцима. По налогу кнеза Милоша и појави се у јагодинској нахији као старешина Вукомановић из Сабанте. Он нигде не начини логор, већ пролазећи преко села, погуби два човека: неког Јована Зеременовића из Коњуха и Голуба из Мајура, а испребија Ђорђа Калуџића Тољевца за то, што је он заједно с Павлом из Избенице и Чепурцем(¹) из Обрежи, ишао у Палеж за барут — како је говорио Ђорђе, — а како је знао Вукомановић за то, да разберу „који од краљева помаже Србији“. Због овога, као и због немања логора, народ се побуни и навали на Вукомановића, да се улогори, што овај и учини у Мајуру.

Вукомановић је био сувише строг, са чега му се деси ова неприлика:

За време Хаџи-Проданове буне 1814 године, Стеван Поповић и Ђорђе Икић из Кукљина, и Миленко из Срња са Симом Паштрмцем надбију Турке на Почековини. Кад Хаџи-Проданова буна пропадне, именовани људи осим Паштрмца, оду своме субаши, који им, истина одузме оружје, али их узме у своје закриље, где они као његове слуге остану код њега, док се није разнео глас о таковском устанку. Тада они замоле субашу да их пусти кућама. Субаша не само да их пусти кућама, него им и оружје поврати. При растанку они се договоре: ако би они у боју запали у шаке Турцима, он ће гледати да их спасе; западне ли он у шаке Србима, они опет њега да спасу и очувају. Ови људи дошавши у логор Вукомановићу испричају му све шта је с њима било и шта су са субашом уговорили. Вукомановићу се учини, да су они рђави људи и да стоје у свези с Турцима, па заповеди те

(¹) Кад би у доцније време Милета ишао са својом тевабијом и почео би грдити људе, па би што рекао и Чепурцу, овај би метнуо руку на пиштоље с речма: „Не даље, Милета“! И Милета није смео даље.

им одузму оружје, и повеже их. На то остали људи, који су познавали њих и који им се обрадовали, што су се вратили својим кућама и својој браћи, замоле Вукомановића, да их не веже и да им врати оружје. Кад Вукомановић остане при своме, људи их ноћу одреше и они загребу Милошу у Пожаревац, где је овај био с војском. Ту они изађу пред Милоша и све му испри̂поведају. Милош их дуго и пажљиво слушао, па на место одговора, рекне им да „чекају“. Док су чекали, добили су хлеба и ракије. Кад су се под Милошевим шатором искупили све војне старешине, он дозове и ову тројицу, који повторе оно исто, што су и њему на само казивали, па како старешине признаду исте људе за добре и поштене, Милош им рекне: „Ето, браћо, ја бих желео наградити од једнога десеторицу, а гле шта се на Мајуру ради?! Људи нашли заштите и склоништа код Турчина, па им још и оружје дао и својима кућама отпустио, а Вукомановић им одузео оружје и повезао их. Е сада, може ли се овакав старешина трпети? Ја га заиста нећу трпети, а ви ако мисляте да се и оваки може трпети: онда ћу га и ја трпети“.

— „Не, не, ни ми не трпимо таквога“ одговоре остали.

Мало после Милош им даде писмо, говорећи: „Ово писмо предајте Вукомановићу“, што они и учине. Вукомановић им поврати оружје, али им заповеди, да под његовом командом не могу остати. У исто доба, постане над том војском ка' главни заповедник неки Вилип (¹) распоп из Драгачева. Овај нови старешина премести логор Дебелом Дрвету на кланац, близу баре Сињег Вира и Мораве. Требало је сада бранити, да се Турци из Јагодине и Ћуприје не састану“ и не заузму Гиље. Дакле требало је прекинути свезу Турску из-

(¹) У „Кнеж. Срб“. стр. 189 г. Милићевић вели: „кад је букнуо устанак у Такову. На Цвети 1815 г. пошље књаз Милош попа Филипа .... те он дигне и Левач и Темнић“ и т. д. Ово казивање мора бити исправљено у овоме смислу, како смо ми овде пропричали.

међу Јагодине и Ћуприје и не дати им да владају друмом. За то је требало посести Гиље, а то је била тачка колико важна, толико и опасна. Распоп као јабанац обрати се како старешинама, тако и војсци и запита: ко би био најбољи за тако важан посао? На такво питање сви у глас једнодушно одговоре: „Мандрда“.

Мандрда није ни речи рекао, него је са својом јуначком четом и дружином посео Гиље и делима потврдио опште о њему мишљење.

У том, Марашли-Али-паша разапне шатор на Везировом брду, више Ћуприје; турска војска прекрили сав простор на десној обали Мораве, а народ од моравске обале умакне у брда и планине.

Мандрда је са својом јуначком дружином сваки дан зачикавао Турке, из њиних заседа измамљивао, и није се нигда у шанац повратио а да није једну или две турске главе одсекао.

Турци су морали обезбедити свезу између Јагодине и Ћуприје, па за то и навале са огромном силом на Мандрду, који је показао чудеса јунаштва, али га огромна турска сила потисне са Чукаре забранима, на три пушкомета. Ту он ископа шанац, и одржи се у новој позицији све до битке на Дебелом Дрвету.

Пред битком на Дебелом Дрвету неки кнез Миша, параћинске нахије, из села Шавца, сиђе на Мораву, код места Данка, према шумадинској страни, попне се на тополу и викне: „Ej Левчани! сиђите доле под обалу моравску, да вам нешто кажем“. На овај позив, оданде са стране сиђу доле под обалу: Петар Шиљиговац из села Обреже, Василије Пауновић и Јанко Миленковић из с. Избенице, а Миша опет с Тополе на спруд, па им каже ово:

— „Турска је војска велика и има је много. Већ има три дана како се спрема да на вас удари; но гледајте ако

Бога знате, да је дочекате и разбијете. Може бити, да ће неко одељење од ове војске кренути на Ресаву, а може бити, да ће на обе стране кренути, на чисто не знам. Ако која пође на Левач, ја ћу је водити Јухору. Тако је наређено. Ви кажите тамо коме знате, како ћете је спремни дочекати".

Стражари у први сутон похитају у логор и јаве својим коцобашама, (јер је распоп био јабанац): Стевану Чепурцу из Обрежи, Вукићу из Карановчића, Браљинцу и Милети из Катуна. Тада коцобаше и јаве Филипу распопу. Кад Милета разбере, да ће Турци на логор напасти, узме Илију писара(¹), па оде збеговима да их крене дубље у планину, по својој властитој вољи. Ово је било у вече.

Сутра у јутру зором опале Турци три топа у Ћуприји, што је значило да се војска креће. Једно одељење оде Ресави а сва остала војска прегази Мораву на два места т. ј. ниже и више Сињега Вира и удари на српски логор код Дебелог Дрвета. Турске је војске било око 8000. Буљук турских атлија удари уз Мораву, заузме Темнићко поље, па се, ту сукоби са српским стражама, које су чувале бродове, и стане пуцањ пушака на све стране.... Мандрда остави своју позицију, упути се логору, али како није смео ићи друмом, ухвати вис планине идући у напред. У том су Турци напали на логор српски, разбили га и обратили Србе у бегство, па се упутили уз планину. Мандрда сусреташе бежећу српску војску код Трешњевице изнад Дебелог Дрвета и почне заустављати војнике, храбрити их и заповедати, да хватају бусије.... Међу тим се разлегала планина од турских таламбаса вике и рзања атова. У том Мандрда распореди војнике, ухвате бусије, а Мандрда заповеди, да се нико не усуди избацити пушку, док његова пушка не пукне, но нека сваки своју пушку добро потпраши, како се после не би тужио да му није упа-

(¹) Илија је син кнеза Јевте, који је погинуо 1814 г.

лила, јер је пушци бог онај, који је има у својим рукама... Магла је била ухватила планину као тесто, па несу знали Турци колика је српска војска, нити су опет знали Срби, колика је турска војска. У таквој магли наиђу Турци на српске бусије. Мандрда опали пушку а повиче колико га глас доносио: „ударите бре, браћо, не бојте се! Ово је планина!" Ретко ког Србина пушка да није оборила Турчина. Мандрда обори турског барјактара и дохвати његов барјак. Отвори се крвава сеча и права касапница. Мандрда је као тигар обарао Турке и колико је могао викао: „удрете, удрете бре, браћо, удрете"! Турци се у магли и пуцњави помету, а Срби опет, који с дрвета, који иза кладе, где се били посакривали, отворе ватру. Ту им притрчи у помоћ са Сувара чета Симе Вукићевића, али она затече већ разбијену турску војску и распрштану по планини, јер је сваки Турчин само себе спасавао и бегао куд га ноге носе не знајући куда треба бегати. Туна, по густим луговима и шипразима Срби су их тукли тољагама, јер се несу могли бранити оружјем. Многи турски коњи лутали су по шуми без јахача. Ту Мандрди падне у очи један прави мисирски ат, вас у срми и у злату. Мандрда га ухвати и први пут у веку узјахне коња, па није умео уздом да влада коњем, него га коњ занесе у бегајуће Турке, те га некако Турчин из пиштоља рани у ногу испод подвезице. Тада он задржи ата, Срби га рањеног прихвате. Турци су онако разбијени једни бегали уз планину а други на Мораву.

Овда се тек Милета Радојковић из збегова са Илијом био повратио и ту се придружи онима Србима, који су гонили тај остатак турске војске до на Сињу-Вирску бару, која је била обрасла травом, па се у њој више од стотине Турака подавило.

Том приликом десио се овакав случај: за време прве Мандрдине сече, неки Турчин падне и умртви се. Срби су га свукли и нагиголог оставили. Читава два дана лежао је

он у гомили мртвих Турака, па тек трећи дан се полако извуче између мртваца, нагне на Мораву, преплива је и дође у турски шатор. Кад за то чује Марашли-Али-паша, заповеди те га доведу пред њега онаквог какав је добегао. Овај голић и проприча Марашлији потанко о Мандрдиној победи и како су Турци пострадали. — Ово су видели Срби кулучари у ордији турској, па су после као очевидци приповедали.

Она турка чета атлија, која је била притисла темнићско поље, допре до села Својинова, па наиђе у сокаку на старца Пејку, који је имао са собом три друга. Не знајући колико има Турака, њих четворица заметну с њима чарку, у којој убију Турчина и коња му. Кад пак угледају Турке са свију страна, Пејко повиче својим друговима: „Бежите, децо, ја ћу остати, па како ми Бог да"! Она тројица побегну а Пејко стане пунити пушку, али му се заглави тане у пушци и ту га опколе Турци и на парчета исеку. Кад пак чују како је прошла њина војска код Дебелог Дрвета, даду плећа и умакну у логор Марашлије.

Рањеног Мандрду хајдука однесу у његову кровињару и одведу му мисирског ата у сламну кошару. Мандрда отпочне сам да вида своје ране.

II.

Сердар Никола — Мандрда.

Кад је Милош дознао за славну Мандрдину победу код Дебелог Дрвета, пошље му на видање 20 дуката по Петру Туцаковићу, Сими Паштрмцу и Благоју из Кнића. По њима пошље Мандрди и једно писамце, у коме му изјави своје благовољење на показаној храбрости, желећи му да се што пре извида па му обећава, да ће га, кад Бог да те оздрави, поставити сердаром јагодинске нахије, што је заиста и учинио кад је Мандрда оздравио.

Паштрмац, Туцаковић и Благоје оду у Пајковце, и ево како је о томе казивао Петар Туцаковић Анђелку, кад су заједно тамновали у гургусовачкој кули:

„Кад смо стигли у Пајковце, распитамо за кућу Мандрдину и тамо се упутимо. Тада је свет био страшно сиромашан. На место авлије била нека врзина, а кућа покривена кровином. Како отворимо вратницу, уђемо у авлију. Његов ат кад је осетио коње нададе такву лупу и рзање, да човека страва ухвати, због чега нити смо у тој кошарици могли наћи место за наше коње, нити смо смели, него их попривезујемо за коље у врзини. Нигде никога не видесмо. Тада се кренемо у кровињару, гурнемо врата, уђемо унутра и затечемо Мандрду, где своју рану пере. Ми застанемо и гледамо како из једнога црепа, по свој прилици, мокраћом пере рану пером.

Ми му гласно рекосмо: Помаже Бог и јеси ли здраво?

Мандрда нити се исправи, нити у нас погледа, него само прихвати Бога, а што се тиче здравља, рече: „Ето псетија ме ујела, па се сада лечим“! На нас није гледао, него је рану пером трљао. Ми стајасмо више њега око ¼ часа. Он нас не погледа, нити рече да седнемо, нити запита који смо, ни шта смо, ни за што смо дошли. Кад рану испра, дође му жена и поможе привити траву. Кад то све сврши, он нас погледа па запита: „Који сте ви, браћо?

— Ми му се казасмо, па му дадосмо господарево писамце и оних 20 дуката.

— „Фала му — рече Мандрда: да га Бог поживи. Да су му живи синови. Где његова длака, ту моја глава“. За овим заповеди жени да донесе на што ћемо сести. Она донесе трупчиће и столице, те поседасмо. Тада се тек за здравље упитасмо. На његову заповест жена донесе ручак, те ручасмо. По ручку опростисмо се и одосмо.

У путу, Паштрмац се чудио Мандрди говорећи: „Јао, браћо, опора човека! Обесио брчине па у нас ни да погледа

ни да запита ко смо ни да понуди да седнемо". Кад после пружи ону космату ручину са неодапетим прстима, чисто се човек страши да се дотакне оне ручетине! Да чудна Србина, браћо, ако Бога знате!

Мандрда је био Сердар нахије јагодинске, а копобаше су друге послове вршиле.

III.

После кратког времена Милета Радојковић постане кнезом среза темнићског. Сада Милета завидећи Мандрди за победу код Дебелог Дрвета, јер је како кнез Милош, тако и сав народ ту победу приписивао Мандрди; завидећи му, даље што је над целом нахијом Сердар, гледао је свакојако да га доведе у немилост код кнеза Милоша. У то се још уплете ова неприлика: Милета се био свезао са женом Јанковом а снахом Трифуна Љољића. Она се тиме понесе, па држећи да јој нико ништа не сме рећи, преносила је хаброве од куће Мандрдине, кући Милетиној. Због овога се већ кухала међу њима мржња. Момак опет Мандрдин, Јован Саплак, једном случајно прође покрај баште Јанкове, где је Јанкова жена нешто радила у башти и рекне јој неучтиву реч. На то га она речма нагрди и натовари. Овај у љутини прескочи плот, докопа повију, па је истом тако изудара, да је сва била модра, и оде. Она одмах полети на тужбу Милети, а Милета то једва дочека, па јој напише тужбу и упути је кнезу Милошу. У тужби она није толико ударала на Саплака, колико на Мандрду, коју кад саслуша кнез Милош, наљути се, па ће рећи около стојећима: „Да зовем Николу Мандрду, — он није крив; да му зовнем момка, — он ће га по арнаутском адету бранити и неће га дати". За овим се реши, да ту ствар баталн: „жена псовала Мандрдина момка, а он њу избио, па нека се на томе и прође".

На ово ће рећи Петар Ракичин отац, који се ту десио:

— „Вала, Господару, пошљи ме, па ако ти не доведем Мандрдина момка Саплака у литару, да нисам човек но жена“!

На то пристане и други момак кнеза Милоша, Матијаш, да иде с Петром, да доведу Мандрдина момка. Слушајући та њина обећавања и уверавања, Паштрмац, скине чалму и почне овако молити кнеза Милоша:

— „Господару, молим те и имена ти божјега, пошљи их нека само виде Мандрду“. Ово исто новтори још двапут додавши; „имена ти божјег, господару, пошљи Петра нека види Мандрду“!

— „Море, оканите се, људи, може свашта бити. Видиш ти, Петре, шта овај шкрба (Паштрмац) говори“ — рече кнез Милош.

— „Вала, Господару, немој ме жалити“! одговори Петар.

— „Е, онда идите, али се добро пазите, Мандрда може свашта учинити“ — на послетку рекне кнез Милош.

Петар и Матијаш оду да дотерају Саплака. Како несу знали пута, дођу у Бачину, па упитају где је Мандрдино село, и затраже да их когод одведе. Баш тада је у Бачини било дете Мандрдино дошло да купи ракије. Бачињани кажу детету, да им покаже пут и одведе у село. Дете и пође пред њима, па кад су били у некој чести, оно удари преким путем, а ови, да би мало страха задали, повичу на дете: „Стани, бре“! па избаце преко њега пиштољ. Дете умакне, дотрчи кући, каже оцу, како неки наоружани људи иду у њино село и питају за Мандрду и како су пуцали за њиме. Мандрда се сети и ко су и за што иду, окрене се момку своме Саплаку и рекне: „Побратиме, то су твоји сватови, но уклони се мало“.

Саплак дохвати по среди пушку и склони се више села у забран.

Петар и Матијаш пред вече стигну у Пајковац и одседну у кући селског кмета Павла Златића. По што се

рахатлишу, пошљу за Мандрду, да им дође на разговор, што овај и учини.

После поздрава, Петар и Матијаш запитају га: „где су му Саплаци“?

— „Један је ту, а други је некуд отишао“, одговори Мандрда.

— „Па ако је ту, рече Петар, а ти му кажи нека дође“.

— „Ја га звати нећу, одговори Мандрда, а ви га зовите, ако вам треба“!

— „Зови ти“, рекне Петар.

— „Зовите га ви“, одговори Мандрда.

— „Али ако није код куће, знаш где је, рече Петар, па и зовни га“.

— „Та он није дете, да га у недра држим, одговори Мандрда: он је муж“!

— „Зови га нека дође“, изнова ототањи Петар.

— „Ако ви треба, љутито одговори Мандрда, зовете га, вежете га, убијте га“! и ућута.

У том је кмет Павле заклао јагње, спремио вечеру на зауставе и сердара Мандрду да вечера.

Петар и опет навали на Мандру да му каже, где је његов момак Јован Саплак, јер је Јован имао брата Стевана, па су обојица били код Мандрде момци.

Преко воље сердар одговори, да за данас не зна где су; онај један био код куће па отишао, а други није ни био код куће.

У том седну за спремљену вечеру. Тада Петар седајући за вечеру рекне изнова Мандрди: „Побратиме! ти знаш где је Јован Саплак, зовни га, побратиме“!

— „Ако хоћеш да знаш где је, одговори Мандрда, ено га више куће у забрану, па ако ти је воља зови га, вржи га и шта хоћеш ради с њим“.

Они га зовну, а он се одзове.

— „Ходи овамо“ рекну му Петар и Матијаш.

— „Не смем — одзове се Јован: ви сте по мене дошли! Ако ме побратим сердар Мандрда зовне, ја ћу доћи“.

— „Па зовни га“ рекоше обојица Мандрди.

— „А ја га нећу да зовем. Ако га зовнем, хоћу да га браним. Он је мој солохлебник, и друг и момак, па ако му шта хтеднете учинити, мораћу да га браним“ — одговори Мандрда.

Тада навале на Мандрду и Петар и Матијаш да га зовне говорећи: „нећемо му ништа“!

— „Добро, одговори Мандрда: хоћу, али дајете ли ми тврду реч и веру да му нећете ништа“.

— „Дајемо“ одговоре они.

Мандрда пружи руку Петру с речма: „Побратиме! тако ти српске вере нећеш му ништа чинити“?

— „Тако ми српске вере, нећу“ одговоре Петар и Матијаш.

— „Тако ти српске вере нећеш“?

— „Тако ми српске вере, нећу“.

— „Тако ти српске вере, нећеш“.

— „Тако ми српске вере нећу“.

— „Тако ти српске вере и свете Тројице, нећеш“?

— „Тако ми српске вере и свете Тројице, нећу“.

Тада се Мандрда у знак тврде вере с њима обојицом пољуби трипут, па изађе пред врата и викне: „Еј побратиме, ела овамо“! Јован Саплак одмах дође, па се пољуби с Петром и Матијашем у знак тврде вере, и тек онда отпочну вечерати, па су јели, пили, до преко полак ноћи. Невера Петар навали на Мандрду пићем да га опије, но се планина не да опити. Тада Петар смисли, да преваром изврши свој план: као ради себе изађе на поље, распаше се, па се поврати у кућу, носећи појас преко рамена, заиђе Саплаку за леђа, па кад је украо поглед Мандрдин и осталих, груне

коленима у леђа Саплака а на Матијаша махне главом те му овај прискоћи у помоћ. Мандрда је равнодушно гледао што они раде, само им рекне: „Не везујте га бре, браћо“.

Они га вежу. Тада рекне Саплак:

„А Побратиме! Зар си ме на таку веру довео“ ?

Мандрда скочи као лав, па окренув се Петру, који се исправио после везивања, рекне:

„Зар је таква твоја вера, побратиме“ ?

— „Таква је моја вера“ ! одговори Петар.

— „Кад је твоја вера таква, а моја је ево оваква“. одговори Мандрда, опали пиштољ Петру у груди, и он се мртав стровали под наћве. Онда опали други пиштољ на Матијаша, који кад му не састави, он га баци, па извади јатаган те њиме Матијаша у трбух; нож пројури кроз појас али не рани, а Матијаш падне и умртви се. Тада Мандрда истим јатаганом пресече везу Саплакову. Кмет Павле опет истрчи пред кућу и повиче: „Ај овамоте, изгибоше господареви момци“! Мандрда опет изиђе на поље и викне свога брата Здравка: „Овамо, Здравко“! Здравко потрчи брату у помоћ, долети до плота, па се ухвати рукама за плот да га прескочи, а кмет Павле опали на њега пиштољ, но му ватра не састави — „Ај брате, погибох“ викне Здравко. И Мандрда притрчи брату па Павла јатаганом искасапи, за тим се поврати Павловој кући и викне: „Палете кућу“! И кућа плане. Пламен посукће као море и осветли место крваве сече.

Матијаш устане, помрчином се провуче да га нико не спази, па низ реку, где водом, где шипрагом и стигне пред зору у Бачину, сав мокар, изгребен и крвав и почне лупати у врата на кући Ћата-Радована, ондашњег емина кнеза-Милошевог.

— „Ја сам тада, приповеда Анђелко, као дете учио књигу код неког „швабе“ (учитеља из прека — Србина) у кући Радовановој. На ту лупњаву, Радован ми рече: Ан-

ђелко, отвори врата. Ја вели Анђелко притарнем ватру, те плане, отворим врата, и кад Матијаш уђе, ја од страха врисnем, јер угледах човека: коса му разбарушена, а он сав изгребен, крвав". Радован га запита, од куда иде и шта му се то догодило? Кад ти он завапи: „Ако за бога знате, дајте ми ракије да повратим душу".

— „Алба, жена Радованова, донесе ракије, и по што је две три чаше попио и душу повратио, он је попричао све онако, како је већ казато.

IV.

По што је Мандрда осветио погажену веру и свету Тројицу, оде кући, опреми свога мисирскога ата, узјаше га, па са своја два момка и побратима Саплака крене се правце Крушевцу. У путу сретне момче — Мишу Чолића из Коњуха и запита га за брод на Морави. Кад му момче покаже брод, Мандрда му заповеди, да пред њима преброди Мораву. Саплаци пешке с Мишом прегазе Мораву. Мандрдином ату није брод ни требао. Момчету Мандрда даде за то цванцик и заповеди, да оде у Пајковац и да каже, да је Мандрда отишао у Крушевац, за то нека не ломе и не муче народ, да га траже по планинама. „Мени нема друго, после овакве неверe, него ово", рече Мандрда момчету. Мандрду као чувеног јунака, у Крушевцу, Турци дочекају са раширеним рукама.

Фамилија пак његова са његовим братом Здравком остане у Пајковцу. Кнез Милош заповеди, те позову Мандрду да се врати, што кад он не учини, нареди, да му се фамилија протера у Крушевац. Кад је фамилија била приспела у Јасику, дође нов налог да се поврати у Јагодину. Ту фамилију голу-нагу дотерају у Јагодину и сместе у Старој Мезулани. Више од три месеца та је фамилија провела на патњи у мезулани, па кад се Мандрда не врати, њу протерају у Крушевац. Доцније кнез Милош је слао Митрића, као трговца у

Крушевац, те позивао Мандрду да се врати. На Митрићев позив Мандрда одговори: „За Милоша бих главу дао, али се бојим од његових муртата као што су Милета, Шокорац и други. Кад би хтели да ме нападну отворено, ја их се не бих бојао, него ће ме мучки изести, па нећу. Кад би кнез Милош дошао ту негде око Осаонице или близу Крушевца, ја бих му се предао, па нека ради са мном шта хоће: ако ме поједе, нека ме поједе лав, а не псетија"!

У том се побуне неки Турци (т. ј. Арнауташи)(1) у нахијама Лесковачкој и Врањској и буде заповеђено Мандрди сердару, (јер му Турци ту титулу потврдили и дали му чету) да се крене са својом четом противу побуњених арнауташа. Мандрда заповеди, да му ата поткују, па како га је необично волео, оде и сам да гледа, док му се мисирац поткује. Мисирац се дрне и не да ноге, да га поткују. Да га не би петљали, обарали и везивали. Сердар Мандрда ухвати га за ногу, да држи он ногу, а они нека поткују. Коњ се наљути и тако удари ногом свога господара, да Мандрда остане(2) на месту мртав.

1 јуна 1883. год.
Београд.

П. Срећковић.

(1) Ово је буна „цара-Дервиша". —

(2) Кад је доцније Ракица стао начелник крушевачки, он је кињио Мандрдине потомке.

ОДГОВОР

НА ИЗЈАВУ Г. Ј. ЖИВАНОВИЋА О РАСПРАВИ:

„СУДБИНЕ КИРИЛСКИ ПИСМЕНА У АУСТРІЙСКОЙ ДЕРЖАВИ“,

ОД

Д-РА ЂОРЂА МУШИЦКОГ.

~~~~~

У Летопису Матице српске књига 114 од г. 1872 отпечатана је изјава г. Ј. Живановића, у којој он тврди, „да се она расправа“, коју сам ја у I-вој књизи Гласника друштва српске словесности од год. 1847 са потписом мога имена на свет издао, „налази у митрополитско-патријаршијској архиви од г. 1794 бр. 533, и којој је наслов оваки: „Brevis Narratio de fatis litterarum cyrillicarum sub finem Regiminis Mariae Theresiae et initium Josephi II^{di} Imperatorum, apud Illiros seu Rascianos orientalis non unitae Ecclesiae in Caesareo Regiis haereditariis Provinciis“. Та је расправа као што се види из наслова написана на латинском језику, и потпуно одговара оној што је у првој свесци Гласника српским језиком написана, само што је она латинским, а ова у Гласнику српским језиком написана“, па износећи у целости писмо директора народних школа Стевана Вујановског од године 1794 митрополиту Стратимировићу писано, вели: „да то писмо
~~~~~

јасно сведочи да је сачинитељ „Судбине кирилски писмена у аустрійской державі“ митрополит Стратимировић“, — а да сам ја само „просто ту расправу превео“. —

На ову изјаву Ј. Живановића имам истине ради одговорити, да сам горе споменуту на латинском језику сачињену расправу после смрти мога стрица Лукијана међу његовим другим хартијама нашао, — да се на челу овог рукописа осим горе наведеног наслова само латинска реч „Copia“ и бројеви 1794 и 553 налазе, а да на њему никаквог потписа нити обележја нема, из кога би се увидети могло, где и од кога је сачињен, и по томе да је мени не само до г. 1847 већ ево и до данас сачинитељ тог старинског рукописа са свим непознат био, и остао.

Увидевши из садржаја овог рукописа превелику важност његову за повесницу народа и књижевности српске, те да би тога ради грехота била само за то што је његов сачинитељ непознат важну ову историчку расправу заборавности предати, то сам ја, не имајући никакве обвезе и дужности спрам безименог писца, за умесно и нужно пронашао почетак латинског рукописа са свим изоставити, а на место овога мој сопствени састав састојећи се из више од два печатана листа ставити, а тако исто и свршетак латинске расправе са свим друкчије довршити, — на дотичном месту заслуге Стевана Вујановског, тадашњег директора народних школа, г. 1781 са ретким пожртвовањем за обрану ћирилице стечене, а до г. 1847 са свим непознате, похвално споменути (¹) — даље два цитата: Лукијана Мушицког и славног Шафарика, а осим

(¹) У збирци важних рукописа, које сам под насловом: „Грађа за повесницу цркве, народа, школе и књижевности српске“, српском ученом друштву уступио, налази се и писмо Стевана Вујановског године 1810 митр. Стратимировићу писано, у ком овај и своје заслуге за обрану ћирилице спомиње. Ово до сад непознато писмо изићи ће скоро у Гласнику на јавност.

тога још две примедбе придодати, а већу чест садржаја строго придржавајући се историчких података слободно, дакле површно, са латинског језика превести, и тако расправу ову знатно прерађену и попуњену под насловом: „Судбине кириллски писмена у аустрійской државиˮ у првој књизи Гласника друштва српске словесности г. 1847 са потписом мога имена на свет издати, и то највише за то што ми је писац латинског рукописа са свим непознат био, те с тога њега као изворног сачинитеља нисам ни означити могао.

Из овог може сваки увидети, да горе наведене тврдње J. Живановића нису на истини основане, на име није истина, да она на латинском језику сачињена расправа потпуно одговара оној, коју сам ја у Гласнику на свет издао, — даље није истина да се обе расправе само у том разликују, што је једна на латинском, а друга на српском језику написана; — на послетку није истина да је митр. Стратимировић сачинитељ расправе: „Судбине кирилски писменаˮ, а да сам ја ову само „просто превеоˮ. Стратимировић је могао бити сачинитељ оне на латинском језику написане расправе, али никојим начином оне у Гласнику отпечатане, по чем би он још г. 1794 све оно у латинскоме рукопису морао написати, што сам ја тек г. 1847 у српској расправи сачинио и додао, о ком свему у латинском рукопису ни најмањег спомена, ни трага нема.

О истинитости свега овде наведеног може се сваки потпуно уверити, који тај старински рукопис, од кога се један примерак у митрополитско-патријаршијској архиви у Карловцима, а други истоветни код српског ученог друштва у Београду налази, са расправом оном у Гласнику сравни. Та разлика између једног и другог списа, јест тако велика, да ова посматрачу и при самом површном прегледању у очи упасти мора, јер много што се у латинској расправи налази, нема у српској, а много што се у овој налази нема у првој.

Да митрополит Стратимировић није ни сачинитељ оне често споменуте латинске расправе, то и само писмо Вујановског посведочава, и за то имам тврде разлоге изрећи, да Стратимировић није Вујановском на латинском, већ са свим другу на словенском језику написану и са својим потписом утврђену расправу под насловом: „Мое Мнѣніе“ на углед послао, а овај своје мишљење о овој у писму изрекао([1]). У овој до сад непознатој расправи Стратимировић излажући особите врлине славенске азбуке и језика опширно доказује, да нужда и потреба од нас силно изискује, да не само у школама, већ и у књижевности старославенску азбуку, правопис, и језик усвојимо, завршујући своје мњење овим значајним речима, да народни српски језик: „кꙋлтꙋроватися неможетъ“. — Ја питам, да ли би Вујановски о латинској расправи могао рећи, да је она: „Бесѣда о бꙋквахъ славенска азыка“ и да је тако важна „ако превеликою отъ рода въ родъ ползꙋ повлещи иматъ“, на последку зар би своје писмо овим речима довршио: „Еще приношꙋ и усерднѣйшее прошеніе мое, да бы дѣла сегѡ продолженіе единственнѡ клонилося въ незыблемое славенскагѡ нерастлѣннагѡ азыка постоянство: сіе же обаче не можетъ ѿтнꙋдъ имѣтися, аще высокаа, главнаа и малаа народнаа училища подъ правителствомъ народа, славенскіа рѣчи чистотꙋ соблюдающагѡ, сꙋществовати имꙋщаа, глꙋбокомысленнѡ не введꙋтся, и всенароднымъ царства закономъ не соꙋтвердится“. — Из садржаја ових редака јасно се види, да је Вујановски расправу: „Мое Мнѣніе“, а не ону латинску пред

(1) Ову до сад непознату Стратимировићеву расправу, коју је овај под његовим председништвом ради саветовања скупљеним директорима и другим ученим мужевима г. 1796 поднео, са свима другим на овај скуп односећим се описима, послао сам српском ученом друштву у Београду под насловом: „Званична расправа о писменима, правопису и језику у школским књигама под председништвом митрополита Стратимировића г. 1796 држана“. Све ово биће скоро у Гласнику српског ученог друштва напечатано.

собом имао, по чем он ни једном речју нападај на опстанак ћирилице и обрану ове не спомиње. Даље, Стратимировићу морале су познате бити заслуге Вујановског у борби за опстанак ћирилице стечене, па за то не би пропустио у овој историчкој расправи такове и споменути, те не би без спомена ових, оном на углед ни послао, тим мање, што су Вујановском, као главном борцу за спас ћирилице, ондашњи догађаји боље него Стратимировићу познати били. Овде додати морам, да би овај последњи као сачинитељ споменуте расправе, као што је то свагда код својих списа чинио, ову на словенском а не на латинском језику написао, — даље, да у овој не би Србе „Illiros seu Rascianos“ назвао, — на послетку, да би своје име, као што је у горе споменутој: „Мое Мнѣніе“, потписао, и то тим пре, што ову није за јавност, већ за архиву определио, где би и ова, као и многе друге, пропале, да ове мој стриц Лукијан из митрополитске архиве није преписао, а ја на јавност изнео.

Завршујући ову своју обрану, тврдо сам уверен, да ће читалац увидети, како се г. Ј. Живановић љуто преварио, кад је оно о мом саставу написао.

У Броду 27 декембра 1883.

ИЗВОДИ ИЗ ЗАПИСНИКА
СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА

ОДБОРИ.

I° За науке математичке и јестаственичке.

III састанак, 3 декембра 1883.

Били су: г. г. Алковић, Лозанић, Клерић, Пецић, Мишковић, д-р Л. Стевановић, Ивачковић и Ј. Жујовић.

Председника овога одбора заступао је г. К. Алковић.

Бр. 1.

Заступник председника подноси одбору чланак г. Л. Павловића „Одредба коефицијената јачине и њихова примена у грађевинској струци“, који је био упућен петоме одбору, па се сада враћа природно-математичком одбору за то, што пети одбор не ради. Одбор, по оцени г. Клерића, решава: да се поменути чланак не може примити за овај одбор, јер у чланку нема ничега новог или оригиналног.

Бр. 2.

За чланак г. Марка Николића „О житном метиљу“ (Anisoplia Austriaca) одбор решава: да се да на оцену г. д-ру Л. Докићу и д-ру Стевановићу.

Бр. 3.

Г. Љ. Клерић у име своје и у име г. Д. Стојановића јавља, да су прегледали расправу г. А. Кнежевића: „Система паралелних сила другога реда, које у једној ра-

вни дејствују", и нашли, да иста потпуно заслужује да се штампа у Гласнику српскога ученог друштва.

IV састанак, 4 јануара 1884.

Председник: Ст. Здравковић, чланови: д-р Докић, К. Алковић, С. Лозанић, П. Живковић, Љ. Клерић, Св. Ивачковић, М. Андоновић.

Бр. 1.

Д-р Докић реферише о чланку г. Марка Николића, економа, „Житни Метиљ" („Anisoplia Austriaca").

Реферет је мишљења да се овај чланак не може примити за Гласник ученог друштва с тога, што у њему нема ништа новог за науку, већ се описује оно, што су страни радили против овог инсекта. Чланак би могао од користи бити да се штампа у „Тежаку".

С овим се мишљењем слаже и други референат г. д-р Лаза Стефановић.

Решено: одбор једногласно решава, да се усвоји мишљење г. г. референата, а писцу да се врати чланак са напоменом, да је чланак подеснији за „Тежака".

Бр. 2.

Г. П. Живковић читао је свој „Други Прилог алгебарским влацима вишег степена", који се прима.

Бр. 3.

Г. Љ. Клерић читао је саопштење о једначини хронографа код опште променљивог кретања, који се прима.

Бр. 4.

По што је дојакошњем председнику математичког одсека већ истекло време од две године, то се по предлогу г. Алковића за председника тога одсека изабра г. Љ. Клерић.

V састанак, 20 јануара 1884.

Председник: г. Љ. Клерић, чланови: Ст. Здравковић, J. Пецић, д-р Лаза Стефановић, С. Лозанић, Хофман, J. Бошковић, М. Андоновић.

Бр. 1.

По што је на дневном реду предлагање нових чланова, г. Сима Лозанић предлаже за новог члана г. Марка Лека, професора гимназије београдске, због његових синтетичких радова. Овај предлог потпомажу и г. г. Клерић, Андоновић и Здравковић.

Одбор усваја овај предлог.

Бр. 2.

Г. Клерић предлаже да се г. Хофман, који је због одсуства из Београда био увршћен у почасне чланове, опет поврати у ред редовних чланова.

Одбор усваја овај предлог.

II° За науке философске и филолошке.

I састанак, 13 октобра 1883.

Управом одређени заменик председнику: Јован Бошковић. чланови: А. Васиљевић, С. Сретеновић, Ђ. Малетић, Ј. Ђорђевић, Панта Срећковић, протосинђел Никанор, д-р Ј. Туроман, М. Кујунџић, Ј. Авакумовић, д-р Лаза Костић, д-р М. Вујић.

Бр. 1.

Према члану 30 уређења, под бројем 5. управа је власна и дужна: сазивати одборе на састанке преко њихових председника. Али по што је председник овог одбора, г. Св. Николајевић, 16 септ. писмено изјавио, да не може сазивати одбора; то је управа ученог друштва, на састанку 24 септембра бр. 2, с погледом на члан 39 уређења, за заменика председнику одредила г. Јована Бошковића, и ставила му у дужност да сазове одбор.

Узима се на знање.

Бр. 2.

Усваја се у начелу предлог јужно-словенске академије о повременим књижевничким конгресима, а о програму ће одбор изјавити своје мишљење, кад му се поднесе на преглед.

Бр. 3.

Оглед из Речника турских речи, од г. Ђ. Поповића, предаје се на оцену Ј. Бошковићу и Св. Вуловићу.

Бр. 4.

На некадашњи позив српскога ученог друштва, 20 је чланова послало грађу за свој животопис, на име: Алекса Симић, Никола Боројевић, Ј. Гавриловић, Јевр. Ј. Ненадовић, Павле Бибић, Јосиф Веселић, А. Вукомановић, Јанићије Нешковић, Фран Курелац, Рајко Лешјанин, Јован Павловић прота шабачки, Петар Матић, митрополит Петар, Божидар Петрановић, Петар Ј. Протић, Павле Станишић, А. Чварковић, Коста Бранковић, владика Гаврило, А. Драгосављевић.

Грађа та беше предана на преглед члановима Ст. Новаковићу и Ј. Бошковићу.

За првих 19 биографијица написао је г. Новаковић своје примедбе на заједничким корицама њиховим, а последња, најопширнија, још је код њега на оцени.

Члан Ј. Бошковић извештава: да све те податке за животописе, мање више, треба допунити и дотерати да буду као некролози; све их ваља штампати новим правописом; ред штампања могао би бити азбучни или по годинама смрти. Живот А. Драгосављевића ваљало би прерадити, а Ј. Гавриловића израдити као праву биографију. Подаци о животу д-ра Божидара Петрановића не могу се никако штампати без попуњавања, после Сундечићеве биографије у Slovincu и Рачкога у Radu.

Усваја се мишљење г. г. референата с тим, да се замоле живи чланови друштва, који што знају о поменутим покојницима, да изволе притећи у помоћ, ради потребног попуњавања, па онда нека се приступи штампању.

Уједно се умољавају сви чланови поново, да изволе послати друштву податке о своме животу, за доцнију употребу.

Бр. 5.

Редовни члан М. Милојевић послао је одавно друштву свој препис читаве једне књиге (у рукопису) из пећске патријаршије. Како је он преписивао за време нашега другог рата за ослобођење и независност, то, не имајући при руци ника-

квих помоћних средстава, као истраживач не могаше чинити никаквих критичких поређења.

Члан Јован Бошковић, код кога је ова ствар била на прегледу, извештава сада: да је оригинални рукопис на хартији, из друге половине прошлога века (1757—1760), писан руско-словенским дијалектом старога језика, али по своj прилици препис и „превод“ са каквог старијег српско-словенског оригинала. Ново је у њему: насловни лист и приступ; а важан је у њему и: именик архиепископа и патријараха српских, повест о господах српских земаља и грб српски. Верковићев летопис у „Starinama“, који је г. Љ. Стојановић ове године употребио, у своjем Зборнику „Српски родослови и летописи“ (Гласник 53), види се да је одавде потекао. Живот Немањин и животи архиепископа српских штампани су иначе, али ће свакако бити местимичне разлике између текстова, које би ваљало пронаћи, прибрати и обзнанити; ну то је нарочити труд и посао, који не иде у дужност референту. За српску црквену књижевност има неке вредности још и „Образник св. Саве“ и „Проповед“ на дан Рођења Богородичина.

Одлучено би, по предлогу референтову, да се штампа оно што је ново, а уз то да дођу још и варијанти од познатога. Госп. Милојевић да се понуди, да он покупи те варијанте. Ако ли он не би хтео или могао то учинити (што ни Лесковац није згодно место за такве радове); онда се моли да допусти, да то учини г. Љ. Стојановић.

Бр. 6.

Рукопис „Слога између Срба и Хрвата“, од А. Тапавице, предаје се на преглед и оцену господину Јовану Ђорђевићу и Ђорђу Малетићу.

II састанак, 24 јануара 1884.

Били су: председник Св. Николајевић, чланови: А. Васиљевић, J. Авакумовић, П. Срећковић, М. Ђ. Милићевић, М. Бан, д-р J. Туроман, Ст. Д. Поповић, д-р В. Бакић, Ђ. Малетић, протосинђел Никанор, Милорад П. Шапчанин, J. Бошковић, С. Сретеновић, J. Ђорђевић, Љ. Ковачевић, М. Ракић, Св. Вуловић.

Бр. 1.

По што г. Св. Николајевић подноси оставку на председништво у овоме одбору, то на место његово за председника одбору би изабран г. Јов. Ђорђевић.

Бр. 2.

За перовођу овог одбора би изабран д-р В. Бакић.

Бр. 3.

Ђ. Поповића „Оглед из речника турских речи", који би био чланак за Гласник; оба су референта за то, да се употреби драгоцено знање Пачићево турскога језика и труд члана Ђ. Поповића. И ако ствар није обрађена по строгим захтевима систематске лексикографије, ипак као грађа за њу, имаће своју вредност.

Усваја се.

Бр. 4.

Одговор на изјаву г. J. Живановића о расправи „Судбине кирилских писмена у аустријској држави", од д-ра Ђ. Мушићског, — по што је прочитан, прима се за Гласник с тим, да се завршетак и још два места ублаже.

Бр. 5.

За рукописе В. Врчевића и Народне песме од Б. Петрановића одгађа се већање за други пут, док се спреми и изнађе што треба.

Бр. 6.

Гаврило Витковић изјављује, да жели бити члан и овог одбора. Узима се на знање.

Бр. 7.

Избор нових чланова. По што су испуњени закони прописи, одлучено би једногласно да се предложи скупу на избор:

За почасног члана: Маркиз Бат (Bath), познати писац енглески и пријатељ српски, члан горњег дома.

А за дописне: г. Едвард Фриман (Freeman), енглески историк; — Лука Зима, професор у Вараждину; —

М. Ваљавац, академик у Загребу; — А. Лескин, професор у Липисци; — Лука Зоре пак, који је пре неколико година изабран за дописног члана, да се уврсти у списак чланова и да му се накнадно изда диплома.

III[e] За науке историјске и државне.

VIII састанак, 7 октобра 1883.

Били су: Ј. Ристић, М. Милићевић, Витковић, Ракић, Дучић, Васиљевић, Гершић, Стојан Бошковић, Срећковић.

Бр. 1.

На предлог председника одбор је мњења, да г. Јован Ристић прочита свој чланак „Србија и српски покрет у Угарској 1848—1849". Одбор је једногласно усвојио да се наштампа у „Гласнику". Писац не тражи награде.

Бр. 2.

Чланак г. Витковића: „Србија пре 150 година", дат је на преглед Дучићу и Милићевићу.

Бр. 3.

Спис Милије И. Бугарина: „Додатак к историји Србије и Русије", предат на оцену Срећковићу и Милићевићу.

Бр. 4.

Поведе се реч о штампању Баталакина рукописа. Секретар изјави, да је тај рукопис требао да уђе у 56 књигу „Гласника", али да је добио овога часа писмо од извршиоца последње воље покојникове, д-ра Н. Крстића, да се за сада штампање не може почети. Како је рукопис у г. Крстића, а њему је и остављено, да понуди најпре ово друштво да му буде издавач; то, да се не би ни помислило, да друштво оклева са извршењем своје раније одлуке о томе, одлучено би: да поменуто писмо г. Крстића уђе у овај записник. Оно гласи:

Господине,

Имам важна узрока, да се за сад не отпочиње рад око печатања Баталакиних рукописа, који, као што вам рекох, и

без тога треба да пређу ревизију неку пре но што дођу у печатњу.

„Жао ми је што сам спречен, да дођем данас у седницу, можда би усмено објашњење учинило сувишним даљи разговор о томе.

7 октобра 1883 год.
у Београду.

С поштовањем
Д-р Н. Крстић с. р.

Ово да се саопшти и управи.

IX састанак, 18 октобра 1883.

Били су: председник П. Срећковић, чланови: Јован Ристић, Јеврем Грујић, Вл. Јовановић, Стојан Бошковић, Гав. Витковић, Милош Зечевић, Љ. Ковачевић, д-р Н. Крстић, А. Васиљевић, Јов. Бошковић, Милован Спасић, Гл. Гершић.

Бр. 1.

Прочита се одговор г. Јов. Авакумовића на оцену г. Н. Петровића о рукопису „Један или два дома“.

По што је ствар једном свршена, одлучено да се и ова оцена, са осталима, остави у архиву, а г. писцу да се спис изда по његову захтеву.

Бр. 2.

П. Срећковић чита свој чланак „О Мандрди“.

Одлучено, да се прими за Гласник.

Бр. 3.

А. Борисављевић, државни питомац, подноси друштву на откуп за штампане свој превод „Цел у праву“ од Р. Јеринга.

Одлучено, да друштво овако, како сад постоји, не може штампати и овака дела с тога, што пети одбор, за популарисање науке, нема још средстава. Увића важност дела и, ако је превод добар, друштво би вољно било штампати га.

Бр. 4.

Одлучено јавити управи, да рукописи госп. Мушићскога. (обе групе) вреде 200 фор.

X састанак, 31 октобра 1883.

Били су: председник П. Срећковић, чланови: Јов. Ристић, д-р Н. Крстић, Вл. Јовановић, архимандрит Дучић, М. Ђ. Милићевић, М. Зечевић, Н. Петровић, Гаврило Витковић, Љ. Ковачевић, секретар Јов. Бошковић.

Бр. 1.

Арх. Дучић предаје за архиву друштвену Шематизам православне митрополије и архидијецезе дабро-босанске за 1883 годину, послан од г. архим. Николајевића. — Прима се са захвалношћу.

Бр. 2.

Дучић и Ковачевић реферују о Грађи за црногорску историју од 1804—1815, коју је преписао и друштву послао г. Марко Драговић. — Да се штампа у Гласнику.

Бр. 3.

Милићевић и Дучић прочиташе своје реферате о извештају Максима Ратковића, ексарха митрополита београдског од г. Витковића.

Препис да се штампа према рефератима.

Бр. 4.

Милићевић прочита свој реферат, на који пристаде и Срећковић, о рукопису „Прилог Историји Србије“ од Милије Бугарина, пенс. начелника. Да се остави у архиву.

Бр. 5.

Арх. Дучић чита свој чланак „Старине хиландарске“.

Прима се за Гласник.

XI састанак, 21 јануара 1884.

Председник: П. Срећковић, чланови: Јов. Ристић, Ст. Бошковић, Г. Витковић, М. Ђ. Милићевић, д-р Н. Крстић, А. Васиљевић, Вл. Јовановић, арх. Н. Дучић, Љ. Ковачевић, Јов. Бошковић, М. Зечевић, Н. Петровић, М. Ракић.

Бр. 1.

Председник подноси: други чланак „Материјали за историју Црне Горе“ од М. Драговића.

Предаје се на оцену архим. Дучићу и П. Срећковићу.

Бр. 2.

Исти подноси: „Српски историјски споменици из архиве српске коморанске општине“, исписао Г. Витковић.

Предаје се на оцену д-ру Н. Крстићу и Јов. Бошковићу.

Бр. 3.

За почасног члана предлажу г. Саву Косановића, преосвећенога митрополита босанског, чланови Дучић, Ковачевић, Срећковић и Јов. Бошковић, наведавши разлоге.

За дописнога члана предлажу г. Јакова Ћудину витеза, краљевскога биљежника у Спљету, исти чланови уз разлоге.

Примају се једногласно оба предлога.

Бр. 4.

Прочита се записник пређашње седнице и по малим исправкама усваја се.

Бр. 5.

За дописнога члана предлажу г. Артура Џ. Еванса, енглеског научника, чланови Н. Дучић, Љ. Ковачевић, Вл. Јовановић и Јов. Бошковић, са побудама.

Усваја се једногласно.

IV° Одбора за уметност.

III састанак, 19 јануара 1884.

Били су: господа А. Андрејевић, Драг. Милутиновић, М. Миловановић, Н. Марковић, Св. Ивачковић, Стев. Тодоровић, М. Валтровић председник.

Бр. 1.

По што је досадањи председник одбора изјавио, да му је рок председништву истекао, позива г. г. чланове, да изберу новог председника одборског.

Једногласно буде изабран за председника г. Стева Тодоровић.

Бр. 2.

Такође буду г. г. позвата да изберу и перовођу одборског, на које једногласно буде изабран г. Светозар Ивачковић.

Бр. 3.

На предлог г. Стевана Тодоровића буде изабран једногласно за редовног члана г. Јосиф Маринковић, музичар и композиста, овде.

Бр. 4.

На предлог г. Ђорђа Миловаоновића буде једногласно изабран за редовног члана г. Ђорђе Крстић, сликар.

Бр. 5.

На предлог г. Николе Марковића буду једногласно изабрани за дописне чланове г. г. Урош Предић, сликар и асистенат у бечкој академији за живопис, и Павле Јовановић, сликар у Бечу.

Бр. 6.

На предлог г. Ђорђа Миловановића буде једногласно изабран за дописног члана г. Сава Димитријевић, архитекта у Софији.

Бр. 7.

На предлог г. Стевана Тодоровића буде изабран за дописног члана г. Влахо Буковац, сликар у Паризу.

Бр. 8.

На предлог Ђорђа Миловановића једногласно буду изабрани за дописне чланове г. г. Никола Машић, сликар из Славоније, и Рендић, вајар у Трсту.

V° Одбора за ширење науке и књижевности у народ.

IV састанак, 26 јануара 1884.

Председник А. Васиљевић, чланови: Д. Ђурић, протосинђел Никанор, Д. Стојановић, Ђ. Малетић, Ј. Ђорђевић, Ј.

Туроман, Ст. Здравковић, Ј. Бошковић, М. Андоновић, С. Лозанић, д-р В. Бакић, Вл. Јовановић, П. Срећковић. М. Зечевић, Јос. Пецић, Ј. Авакумовић.

Бр. 1.

По дужем већању одлучено би предложити скупу, да изволи одлучити: да друштво, преко г. министра, потражи од законодавне власти још 3000 динара годишње помоћи, свега дакле 18,283·80, по што је прошле године, према статуту, установљен још један одбор у друштву, за ширење науке и књижевности у народ о чијем добротворном задатку по народну просвету, и о потреби такога одбора, не може бити сумње.

УПРАВА.

XIII састанак, 24 септембра 1883.

Председник: Владимир Јовановић, чланови: П. Срећковић, М. Валтровић, А. Васиљевић и Јован Бошковић секретар.

Бр. 1.

Прочитани више и потписани записници XI и XII састанка.

Бр. 2.

Председник извештава, да се хтео да сазове одбор за науке филолошке и философске, према одлуци управе од 30 јуна број 4, и што се накупило више предмета за решавање, али да је председник тога одбора на позиву написао: да не може сазивати одбор дотле, докле размирица, која постоји међу министарством и управом ученог друштва, не буде расправљена.

Одлучено: по што наведеном разлогу нема места, да се сазове тај одбор по потреби и према члану 30 уређења број 5, а председнику се одређује заменик у лицу Јована Бошковића, члана тога одбора, према 39 члану уређења.

Бр. 3.

Госп. Стево В. Врчевић, општински тајник у Котору, жели да изда сва дела свога оца Вука, у рукопису. Тим жели двоје

да постигне: да дела што пре угледају света и да дохотком од њих покојнику подигне споменик на гробу, у Дубровнику. Нуди их на откуп ученоме друштву, коме писац беше члан и сарадник.

Одлучено писати г. Врчевићу да пошље рукописе, да би се најпре могли предати на преглед и оцену.

Бр. 4.

Рукопис „Слога Срба и Хрвата" од А. Тапавице шаље се одбору за науке философске и филолошке на оцену.

Бр. 5.

Госп. Јанко Иблер, журналиста из Загреба, моли да му се бесплатно издаду сва издања друштвена.

Одговорити, да ће му се дати, ако покаже, да је до сад примљено употребио на упознавање хрватских читалаца са производима српских писаца.

Бр. 6.

Проглас збора за подизање споменика Бранку Радичевићу на карловачком тргу, — узима се на знање.

Бр. 7.

Секретар јавља, да су готове књиге Гласника 53 и 54, и да су спремљене за штампу књиге 55 и 56. То би биле седма и осма под садашњом управом.

Узима се на повољно знање.

Бр. 8.

Државна помоћ ученом друштву износи годишње 15.283 дин. и 80 пара. Друштво је извадило до сад, у току године из касе министарства финанције 12.000 динара. Има још да прими 3283 дин. и 80 пара.

Одлучено замолити садашњега министра просвете, да изволи наредити, да се и тих 3283 дин. и 80 пара, по закону о буџету, издаду српском ученом друштву.

Бр. 9.

Председник одбора уметничког предлаже, да се г. Јенку одреди хонорар за његово уметничко дело „Српска краљевска имна“.

Одређује се у име хонорара 360 динара. Уједно одлучено би, да Гласник у напредак, од времена на време, доноси и музикалије, и да, кад изађе прва књига нота, секретар напише за њих предговор.

Бр. 10.

На предлог Академије југословенске, да се поједина научна и књижевна друштва и научници на словенском југу повремено састају у књижевне конгресе, на различним местима наизменце, друштво је ово, преко својих одбора (разреда), прихватило у начелу радо и са хвалом; јер увиђа, да таки састанци могу бити веома корисни, ако се њима буде управљало као што треба. А што се тиче програма о питањима, која би на првом састанку ваљало расправљати, о њему ће се друштво изразити, кад му, по обећању, нацрт тога буде поднесен на мишљење.

Одлучено одговорити Академији у томе смислу.

Бр. 11.

По што је историјски одбор прегледао и примио Балалакин рукопис, одлучено — изискати га од г. Н. Крстића, па га предати у штампу. Што буде нарочитих трошкова око припреме, штампања и набављања лика пишчевог, признаће се. Секретар ће водити бригу, да се рукопис верно штампа, а под надзором г. Крстића, као извршиоца завештања.

XIV састанак, 31 октобра 1883.

Председник: Владимир Јовановић, чланови: А. Васиљевић, П. Срећковић, Јован Бошковић секретар.

Бр. 1.

Професор Ристо Ковачић, дописни члан друштва, тражи помоћ за изучавање насеобина нашега народа у Напуљској.

Одговорити, да ће му се дати, кад друштво стане опет примати државну помоћ.

Бр. 2.

Богољуб Петрановић моли поново, да му се одреди хонорар на рачун његова Зборника народних песама, који је код друштва.

Одлучено, да се поменути Зборник пошље на преглед и оцену одбору за науке философске и филолошке, а г. Петрановићу одговорити, да ће му се хонорар издати према оцени одбора, чим друштво буде у стању да може плаћати.

Бр. 3.

Лука Јоцић, књижар новосадски, тражи књиге друштвене у комисију, са уобичајеним рабатом.

Одлучено, да му се пошљу.

Бр. 4.

Одређују се хонорари и то: г. Драгољубу К. Јовановићу за чланак Црна Река — 240 дин.; д-ру Ђ. Мушићскоме за два свежња старих књижевно-историјских рукописа 200 фор. а вр.; Ивану Павловићу за три чланка 450 дин. (250 + 120 + 80).

Бр. 5.

Претплата за „Nadu“, књижевни часопис који излази у Сплету, у 4 ф. а. вр. — да се исплати.

Бр. 6.

По што је г. Љ. Стојановић, дојакошњи писар друштвени, отишао у Ужице за наставника у тамошњој вишој реалци, то је на његово место примљен за писара г. Михаило Шљивић, под истим условима, од 26 октобра.

XV састанак, 29 новембра 1883.

Председник: Владимир Јовановић, чланови: П. Срећковић, М. Валтровић, Јован Бошковић секретар.

Бр. 1.

Прочитани бише и потписани записници XIII и XIV састанка.

Бр. 2.

По што на писмо управино (од 24 септембра бр. 8), г. министру, нема никаква одговора, по подужем претресу, одлучено би — обратити се г. министру поново и то представком, која гласи:

Господине министре,

Из седнице од 24 септембра ове године, број 8, управа српског ученог друштва молила вас је да изволите наредити, да се ученоме друштву изда и остатак државне помоћи од прошле ($188^2/_3$) рачунске године, у 3283 дин. и 80 пара, који му по закону о буџету још припада.

Кад је 1 новембра настала нова рачунска година ($188^3/_4$), управа је наредила да се запита у министарству финанције, хоће ли моћи друштво тај остатак и накнадно извадити? Одговор је гласио, да се поједине партије могу и накнадно изузимати, све до закључења рачуна, а то је до 1 фебруара 1884.

С тога је управи ученога друштва част поново вас, господине министре, замолити: да изволите што скорије наредити, да се ученоме друштву по закону о буџету субвенција издаје.

Од 1847 године па до данас, то јест од како је друштво почело издавати свој орган „Гласник", највише је књига изашло 1873, свега 5, (3 првог и 2 другог одељка) у 108 табака; а под садашњом управом излази ове године, поред свих сметња на које је друштво у својој радњи наилазило, 7 књига (51-ва до 55-те првог, а 14-та и 15-та другог одељка) у 124 табака. Према овако унапређеној радњи, друштво у овај мах има да изда 5000 динара на саме хонораре различним писцима (д-ру Ј. Панчићу, М. Кујунџићу, И. Павловићу, Јелинеку у Прагу, д-ру Мушицком у Броду славонском, Јенку, Гершићу, Петру Живковићу, Ј. Жујовићу, Драгољубу Јовановићу, Витковићу, Срећковићу, Дучићу, М. Живковићу); оно има, даље, да исплати канцеларијских трошкова на 800 динара (за пергамен и писаћи прибор, дрва, књиговесцу, столару, осветљење, сандуке за отправљање књига од више година и т. д.). Уз ово треба му да измирује канцеларијске трошкове, плаћа послужитељима и чиновницима, и одређује хонораре за нове књижевне радове.

Све ово може од нас да се наплати и судским путем, али нека и не дође до тога. Позним и неуредним исплаћивањем хонорара одбијали би се књижевници од рада, а овим би се грешило и противу науке и противу народне будућности.

Грци имају своју научну академију и два университета (Атина, Крф), Румуни академију и два университета (Букреш, Јаш), Мађари академију, два университета, 5 правних академија и више књижевних друштава, Хрвати академију, университет и више књижевних друштава, Срби у Угарској своју Матицу, Бугари своје књижевно друштво. И васална кнежевина Србија имађаше своје учено друштво и своју велику школу, па зар потоња независна и на ступањ краљевине подигнута Србија да обуставља помоћ ученоме друштву, и то у часу кад 10 катедара у великој школи остају празних.

Ми смо тврдо уверени, господине министре, да се такав атентат на науку и правду не ће и не сме догодити под управом министра правника.

Наше учено друштво броји стотину само редовних чланова својих, осим почасних и дописних. Оно је удружба представника науке и знања у нашем народу. Закидати им хонораре, значило би не ценити умни рад, не хтети науку. Рад нашега ученог друштва познат је свему ученоме свету, у Европи и Америци. Не бисмо ради били, да се међу научницима светским распростре рђав глас о стању науке и просвете у Србији, кад се зна, како у нас и код владе и у народној скупштини влада свест, да младим и малим државама треба науке и просвете као и старијим и већим.

Ми се тврдо надамо, да ћете ви, господине министре, изволети наредити, да се српском ученом друштву редовно издаје помоћ, која му по закону припада.

Бр. 3.

Госп. Ст. Врчевић шаље рукописе свога оца.

Упућује се одбору филолошком и философском на преглед и оцену.

·Бр. 4.

Госп. М. Драговић шаље нову грађу за историју Црне Горе, тражећи овога пута и пристојну награду.

Упућује се одбору историјском и државном, а реч о награди повешће се после оцене.

Бр. 5.

На позив секретаров и благајников, према одлуци управе, да књижари комисионари поднесу друштву рачуне, поједине књижарнице одговарају овако: браћа Поповићи у Новом Саду и браћа Јовановићи у Панчеву, да ће то учинити с почетком јануара, као обично; М. Каракашевић у Сомбору, да од пређашњега секретара није примио никаквих књига, и ако их је тражио, а и сад моли, да му се пошљу; В. Валожићу није још време полагању рачуна; А. Пурић шаље 120 динара а и П. Ћурчић је изјавио да ће платити своје. На против, Ћира Трифуновић, који има друштву да даје 228 дин. и 90 пара, пао је под стечај, али је друштвено потраживање пријављено код трговачког суда.

Узима се на знање и одобрава се.

Бр. 6.

Секретар јавља: да, од четири године амо, нису издаване дипломе на чланство, ни редовним ни почасним ни дописним члановима српскога ученог друштва. На тај начин стекло се ове године за издавање на 37 диплома, које су све штампане, попуњене и већином отправљене, а и остатак ће се отправити ових дана.

Узима се на знање.

Бр. 7.

Тако исто не беху отправљане ни књиге научним друштвима, с којима смо у свези, а ми смо од њих редовно добивали. С тога се ове године стекло за отправљање више стотина књига: различним академијама, књижевним друштвима, университетима, библиотекама и другим просветним заводима. До сад је већина отправљена, а и остатак ће отправљен бити до нове године. Овако задоцњавање, осим што нас доводи у рђав кредит код осталих учених друштава, задаје много посла при пакетовању и окивању у повеће трговачке сандуке, отежава

преглед послатака, и сваљује много отправних трошкова на једну годину.

Узима се на знање.

Бр. 8.

Новоизбрани чланови: д-р Ст. Павловић, П. Убавкић, Јов. Живановић, Мита Петровић, Ђ. Пилар, одзивају се писмом на послане им дипломе. А српска велика гимназија у Карловцима захваљује на посланим јој књигама.

Узима се на знање.

Бр. 9.

Одлучено ступити у праву књижевну свезу: а) са бугарским **Књижевним друштвом** у Софији; б) **Матицом словенском** у Љубљани; в) **Јелинском академијом** у Атини.

Бр. 10.

Председништво јавља, да је 8 новембра поздравило Миклошићеву светковину у Бечу нарочитим телеграмом.

Одобрава се потпуно.

Бр. 11.

Одређују се хонорари: а.) г. Панти Срећковићу за његове четири расправе (Јелена прва српска царица; „Царица“ Марија Оливерићка; „Царица“ Јевдокија и деспот Дејан; Мандрда) одсеком 300 динара; б.) г. Г. Витковићу за „Извештај ексарха Максима“ по 40 динара од штампана табака.

Бр. 12.

Друштво је с хвалом примило на дар ове нове књиге: (Гледај годишњи списак).

XVI састанак, 17 декембра 1883.

Председник: Владимир Јовановић, чланови: А. Васиљевић, П. Срећковић, М. Валтровић, Св. Николајевић, Јован Бошковић секретар.

Бр. 1.

Прочита се и потписа записник прећашње седнице.

Бр. 2.

Председник саопштава, да је послао пуномоћство г. Николи Закићу, официјалу у Столном Београду (у Угарској), да на расправи оставине покојне Катарине Ивановићеве даде изјаву, да српско учено друштво прима легат од 1000 фор. а. вр., који му је покојница оставила, као члан овога друштва, и да легат, до даљег тражења, остане обезбеђен код г. Јована Турјака, адвоката тамошњег. (Гледај записник о састанку управе од 10 новембра 1882, Гласник 52 стр. 294 и 295). Том приликом учињен је издатак на оверење и отправљање пуномоћства 5 и по динара.

Одобрава се поступак и издатак, а легат да се изнесе пред годишњи скуп, нека он коначно реши: на што да се намени тај фонд.

Бр. 3.

Председник саопштава, да се у Паризу установио „Одбор за народни споменик Жану Жаку Русову“, од 157 чланова, и изабрао извршне поверенике. У том одбору су 3 почасна и 1 прави председник (Х. Мартен), државни саветници и чланови научне академије; 2 потпредседника, 1 тајник и 1 благајник; 36 државних саветника; 39 народних посланика; 39 окружних и општинских већника; 4 виша државна чиновника и 4 општинска; 1 генерал и 26 публициста, књижевника и уметника. Писмо, којим се тај одбор обратио српском ученом друштву, гласи овако:

У Паризу 6 декембра 1883.

Господине председниче,

„У Паризу се установио одбор да подигне споменик Жану Жаку Русову, као што је одлучила народна скупштина од 1789, за спомен томе великом човеку.

„Одбор сматрајући да Ж. Ж. Русо не припада само Француској, него свима народима, веома би желео да види и Србију где учествује у прослави и општој захвалности. С тога се обратио пуномоћноме министру тога народа, који је с Француском у свези по узајамној симпатији, да га упита, који би био најбољи пут да се у Србији покрене отворање уписивања

на то. Ево каквим је изврсним речима г. Мариновић изволео одговорити г. сенатору Х. Мартену, председнику Русовљевог одбора:

„„У Паризу 1 декембра 1883.

Господине председниче,

„„Симпатишући са племенитим трудом, којим идете да остварите одлуку народне скупштине од 1789, што се тиче споменика Ж. Ж. Русову, мислим да ћу најбоље учинити, одговарајући на ваше писмо од 30 октобра ов. год., кад вам предложим да се обратите српском ученом друштву у Београду ради купљења писаније, у Србији, на тај споменик.

„„Имам разлога да мислим, да ће се то друштво одазвати што више може вашему позиву.

Мариновић““

„С тога, господине председниче, париски одбор и његов председник г. сенатор Х. Мартен моле вас, да изволите учествовати у делу правде и опште захвалности, које су они предузели, надајући се да ће ваше друштво вољно бити да отвори и заштићује јавну писанију, која би српском народу дала прилику, да се придружи народу француском, да прославе као што се пристоји велики спомен Ж. Ж. Русова.

„Молимо вас, господине председниче, а тако исто и ваше другове, да нам допустите да изразимо своја пуна поштовања и братска осећања.

(М. П.) **Ав. Кастелан** с. р.““.

Одлучено: управа се прима, да у име друштва покрене и по могућству изврши тај позив, изабравши за пов照енике господу А. Васиљевића, Св. Николајевића и Ј. Бошковића, који ће промислити о начину, на који да се то учини.

Бр. 4.

Сакретар јавља како је дознао, да г. Сима Соколов, адвокат у Софији, не може послати познатих историјских докумената у оригиналу, него ако хоћемо у овереним преписима.

Одлучено: писати му, да их да преписати, а у исто време да се замоли и српско посланство у Бугарској, да их оно овери. Госп. Соколов треба још да каже, где ће се чувати оригинали, као и услове, под којима преписе уступа.

Бр. 5.

Госп. Јован Жујовић јавља се, да жели бити члан и одбора философског и филолошког.

Узима се на знање.

Бр. 6.

Друштво „Зора“ у Бечу моли за књиге.

Одлучено: да му се шаљу они егземплари, што су до сад слати „Словенској беседи“.

Бр. 7.

Архимандрит Никодим Милаш у Задру изјављује захвалност што је изабран за дописнога члана, и моли за књиге.

Да му се пошљу.

Бр. 8.

Одређује се хонорар за чланак „Опис Хиландара“ од архимандрита Н. Дучића, и то 100 динара од штампана табака расправе, а 50 динара од штампана табака грађе (преписа).

Бр. 9.

С хвалом бише примљене нове књиге на дар: (Гледај годишњи списак).

Бр. 10.

Господа редовни чланови друштва, који за годину дана нису ни један пут били у седници, нити иначе раде на задатку друштвеном, подсећају се овим јавно на наредбу чл. 8 друштвеног уређења. А осим тога, да се и лично позову да даду изјаву о томе.

XVII састанак, 30 декембра 1883.

Председник: Владимир Јовановић, чланови: Ст. Здравковић, А. Васиљевић, М. Валтровић, Јован Бошковић секретар.

Бр. 1.

Прочита се и потписа записник пређашњега састанка.

Бр. 2.

Прочиташе се записници главних скупова од 30 јануара и 27 фебруара 1883, и по малим исправкама упућени бише изабраним потписницима на прочитање и оверење.

Бр. 3.

Надзорништво Текелијиног завода у Будим-Пешти захваљује на посланим књигама.

Узима се на знање.

Бр. 4.

Главни скуп да буде 30 јануара 1884. Долазак у 9 и по, а почетак тачно у 10 часова.

Бр. 5.

С хвалом би примљена на дар нова књига: (Гледај годишњи списак).

XVIII састанак, 16 јануара 1884.

Председник: Владимир Јовановић, чланови: А. Васиљевић, П. Срећковић, М. Валтровић, Љ. Клерић, Јован Бошковић, секретар.

Бр. 1.

Прочита се и потписа записник пређашњега састанка.

Бр. 2.

Председник саопштава, како су он и секретар били код г. министра просвете, на позив његов, на разговор о субвенцији, и говорили о скидању забране са државне помоћи. Министар је изволео обећати, да ће скинути забрану са државне помоћи, под условом да се иста троши само на прва четири одбора; пети пак одбор ваља да тражи себи нова средства и изворе, које може чинити и обративши се, преко министра, народној скупштини с молбом за нарочиту помоћ одбору за ширење наука и књижевности у народ.

Узима се на повољно знање.

Бр. 3.

За годишњи скуп, који ће бити 30 јануара ове године, одређује се овај дневни ред: 1° Поздрав председников. 2° Обзнањују се промене председника у појединим одборима. 3° Извештај о годишњем раду друштва. 4° Извештај о рачунима за прошлу годину. Избор тројице чланова за прегледање потоњих рачуна. 5° Писмо господина министра просвете о државној помоћи. 6° О изворима и средствима за пети одбор. 7° О легату Катарине Ивановићеве. 8° О ступању у свезу са научним академијама и књижевним друштвима. 9° Избор чланова који ће потписати записник скупа, како овогодишњега тако и онога од 27 фебруара прошле године, — из свакога одбора по један. 10° Бирање нових чланова. 11° Избор председника. 12° Нови предлози у самоме скупу учињени, ако их буде. (§ 40 пословника, правило 2).

Бр. 4.

Отац Доминик Гојсиловић, управитељ католичког манастира Фојнице у Босни, моли да друштво пошље библиотеци тога манастира сва своја дела, осим прве три свеске Гласника. Многобројни, вели, походиоци тога стародревног фрањевачког самостана, који је уједно и најбогатији у старинама и књигама, принудише их да удесније сместе књижницу и да је уреде према захтеву данашње библиологије. Преуређујући то и друго, исцрпоше своја скромна средства, те не могу да набаве свих издања српскога ученог друштва, које је у дугом низу година осветлило готово сваку тачку нашега народног бића.

Одлучено, да им се учини по молби.

Бр. 5.

Ђ. Ђурић, антиквар, признаје дуг по једном реверсу и платиће га, а за старији (од 1876) вели, да није ни примио тамо поменутих књига, а реверс му случајно није враћен. Моли да управа нареди, да се тај реверс уништи.

По што се то потврђује и с друге стране, одлучено: да му се изда тражени реверс на уништење.

Бр. 6.

Јован Пециковић, јувелир у Земуну, нуди друштву на откуп сва дела Јоксима Новића Оточанина за 1000 фор. а. вр.

Одговорити му: да друштво не располаже тако великим средствима, нити би хтело да откупи сва дела Јоксимова; али би вољно било да учини избор у две књиге, и да за то плати, колико оно обично даје за умне производе те врсте.

Бр. 7.

С хвалом бише примљене на дар нове књиге: (Гледај годишњи списак).

XIX састанак, 23 јануара 1884.

Председник Вл. Јовановић, чланови: А. Васиљевић, П. Срећковић, Ст. Тодоровић, Јов. Бошковић секретар.

Бр. 1.

Прочита се и потписа записник пређашњег састанка.

Бр. 2.

Управа са највећом захвалношћу, у име друштва, прима понуду г. Ђ. Аћимовића, овдашњег трговца, да он о свом трошку подигне пристојан споменик на гробу Доситијевом, само га моли да се притрпи са извршењем, док друштво само не буде на чисто, где ће се коначио сместити кости Доситијеве, Вукове и других врсних просветника.

Бр. 3.

Одлучено би, да се за скуп друштвени нађу два стенографа, којима се у име дневнице намењује по 12 динара.

Бр. 4.

С хвалом бише примљење на дар ове књиге: (Гледај годишњи списак).

XX састанак, 28 јануара 1884.

Председник Вл. Јовановић, чланови: А. Васиљевић, Љ. Клерић, Ј. Ђорђевић, П. Срећковић, Ст. Тодоровић, Јован Бошковић секретар.

Бр. 1.

Прочита се и потписа записник пређашњега састанка.

Бр. 2.

Секретар чита извештај о годишњем раду друштва (1883). После неких малих измена и додатака — усваја се и потписује се.

Бр. 3.

Прочита се одлука петога одбора о изворима и средствима за тај одбор.

Да се изнесе пред скуп, с препоруком да је усвоји.

Бр. 4.

Читају се писма двојице редовних чланова који, из својих разлога, желе да пређу у почасне. Осим тога петорица редовних чланова нису никако одговорили на позив управин, да од сад уредно долазе на састанке одборске, или да изјаве: желе ли прећи у ред почасних чланова.

Одлучено, да управа прогласи на скупу, према чл. 8 уређења, да поменута седморица редовних чланова прелазе у ред почасних.

Бр. 5.

Читају се имена предложеника појединих одбора за редовно, почасно и дописно чланство.

По што управа нема никакве примедбе да учини, одлучено: да се поднесу скупу на избор.

Бр. 6.

Нови чланови управе су: г. г. Љ. Клерић и Ст. Тодоровић, на место г. г. Ст. Здравковића и М. Валтровића, којима је истекао законити рок од две године, и г. Ј. Ђорђевић, на место г. Св. Николајевића, који даде оставку.

Узима се на знање и управљање.

Бр. 7.

Прочита се извештај тројице скупом изабраних чланова, који су прегледали друштвене рачуне за годину 1883 и нашли да су исправни.

Узима се на знање и објавиће се на скупу.

Бр. 8.

Министарство просвете тражи по 25 комада од 51, 52, 53 и 54 књиге Гласника, за књижнице средњих школа, по утврђеној цени.

Одлучено, да се тражене књиге пошљу и наплате као и лане, то јест у пола цене.

Бр. 9.

Гимназија у Сарајеву захваљује на посланим књигама.

Узима се на знање.

Бр. 10.

Чланови М. Шапчанин и Д. Ђурић желе да ступе: први и у уметнички а други и у историјски одбор.

Узима се на знање.

Бр. 11.

Одлучено би послати српској општини у Коморану сва издања друштвена тим пре, што г. Витковић даје друштву неке ређе Гласнике у размену.

Шкриљци { Исконски
Млађи (филити)

Црвени пешчар

ЦА

Е КАРТЕ

НЕ СРБИЈЕ.

ДИО

ОВИЋ.

30'

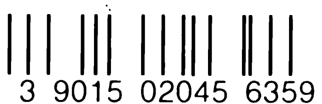
3 9015 02045 6359